

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Микола Віталійович КАРАМАН

УДК 340.141(477):340.5

ДИСЕРТАЦІЯ

**РИТУАЛИ В ПРАВОВІЙ СФЕРІ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНЕ ТА
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

081 – Право

подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання
ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне
джерело

М.В. Караман

Науковий керівник:

ДУДЧЕНКО Валентина Віталіївна,

доктор юридичних наук, професор,

Заслужений юрист України

Одеса – 2021

АНОТАЦІЯ

Караман М.В. Ритуали в правовій сфері: загальнотеоретичне та порівняльно-правове дослідження. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» - Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2021.

Дисертація є першим у науці загальної теорії права спеціальним цілісним загальнотеоретичним та порівняльно-правовим дослідженням проблеми ритуалів в правовій сфері. У роботі представлено низку авторських понять, концепцій, ідей та висновків, які характеризуються науковою новизною.

У науковому дослідженні здійснено комплексний аналіз ритуалів в правовій сфері, опрацьовано антропологічну, соціологічну, психологічну, культурологічну, етологічну концепції ритуалу, висвітлено його роль в різних етапах історії людства, визначено сутність ритуалу та його місце серед інших норм соціального та правового регулювання.

Виявлено основні лексеми поняття «ритуал», охарактеризовано теоретичні засади поняття та сутності ритуалу з точки зору ряду гуманітарних наук, на основі чого зроблено висновки щодо поняття ритуалу та його сутності в правовій сфері. Особливу увагу приділено концепту ритуалів-переходу, що був запропонований французьким антропологом А. Ван Геннепом, досліджено їх три окремі стадії: відділення, перехід і включення.

Припускається, що оскільки ритуал транслює морально-етичні уявлення суспільства, то це дає можливість припустити, що ритуал є способом трансляції морально-етичних цінностей та передачі їх нащадкам.

Розглянуто наукові уявлення про історію розвитку та соціальні передумови необхідності соціально-правового регулювання, досліджено економічну дилему ув'язненого. Робиться висновок, про те, що крихітне

суспільство двох ув'язнених з даної дилеми можна було б покращити, якщо кожен з них міг би надійно покластися на іншого, а закономірності дилеми ув'язненого, також існують у більших масштабах: право визначається як форма соціального контролю, що виправдана, як необхідна чи бажана для вирішення соціальних конфліктів та досягнення загального блага.

Обґрунтована роль ритуалу в залученні індивіда до соціальної пам'яті, виділено його дискурсивну та діалогічну функції. Робиться висновок про те, що ритуали збігаються з ритмами історичних подій і за допомогою цього зміни відображаються у свідомості.

Досліджено загальносоціальну сутність ритуалів. Робиться висновок про те, що своїм корінням ритуал сягає в глибоке минуле. Спочатку в його основу були закладені ритми природи, а сам ритуал повинен був пристосувати ритм людської діяльності до ритму космосу. Підкреслюється, що в силу початкового сприйняття світу як хаосу, ритуали впорядковували світ, давали інструмент пояснення його особливостей та впливу на нього. Впорядковуючи навколишній світ, людина впорядковувала і власний внутрішній простір. За допомогою ритуалу людина могла не тільки досягати містичний досвід, а й відчувати себе впевнено, укорінено і бути одним цілим з природою.

Вказується, що найдавніша і глибинна сутність ритуалу - символічний перехід між різними формами космічного і соціального буття (живе - неживе, людське - нелюдське, природне - соціальне тощо).

Здійснено аналіз ритуалів та різних типів регулятивної практики, що показав що ритуалізація, формує і забезпечує існування цінностей, інтерпретацій та розумінь, які лежать в основі кожної системи правових норм, ритуал допомагає індивіду ідентифікувати себе в якості члена «нормативної спільноти», а ритуальні церемонії включення у спільноту, поховання, укладення шлюбу, справляння релігійних свят – можна знайти

у всіх відомих нині культурних сім'ях, в яких вони виражають ті культурні цінності, про які дбає суспільство.

Вказується на те, що ритуал реалізовується шляхом вольової дії суб'єктів, які його виконують, яка в свою чергу виконує критичну функцію соціально-пізнавального «обрамлення» ритуального процесу у свідомості учасників, створює відповідну ритуальну спільноту (що складається з учасників ритуалу) і розмежовує види діяльності (і пов'язані з ними норми) з іншими аспектами повсякденного життя.

Запропоновано розділити виконання ритуалу на два елементи: 1) фізичну участь у самому виконанні; 2) ритуальний "канон", лінгвістичний або паралінгвістичний «текст», виголошений або іншим чином доведений до учасників. Через інваріантність виконання, текст ритуального «канону» закодовано в самому ритуалі, внаслідок цього, словесний канон учасників ритуальних відносин не може передати власних ідей спікера, який просто декламує встановлені словесні конструкції, а значення канону (і соціальних норм, пов'язаних з канонічними значеннями) залишаються фіксованими через послідовні виступи учасників.

Узагальнено існуючі дослідження динамічних процесів співпраці та її порушення в соціально-правовому дискурсі, виявлено роль ритуалів в цих процесах. На основі здійсненого узагальнення, виділяються дві сфери, що мають точки перетину та тісно взаємопов'язані одна з одною: 1) спільноти, в них підтримується постійність внутрішнього середовища - системи неформальних норм і правил соціального регулювання, а регулювання в них здійснюється, зокрема, за рахунок неформального соціального контролю (наприклад, публічний осуд, зневага з боку інших членів соціальної групи, втрата соціального становища); 2) держава, яка здатна здійснювати офіційний контроль як в своїх інтересах (наприклад, встановлюючи податки, здійснюючи призов на військову службу),

здійснюючи вплив на спільноти ззовні, за власною ініціативою, так і за запитом окремих членів цих спільнот, що делегують державі етап санкцій.

Вдосконалено теоретичні положення щодо співвідношення понять «ритуал», «традиція», «обряд» та «звичай». Узагальнено наукові концепції стосовно місця ритуалів в традиціях того чи іншого суспільства, досліджено роль ритуалів в процесі передачі традицій з минулого в майбутнє, а обряд визначається як десакралізований ритуал з успадкування традицій, затребуваних в особливо важливих моментах життя і діяльності людини (або групи), за допомогою чого встановлюється їх соціокультурна значущість у межах єдиної спільноти (етносу).

Проаналізовано співвідношення ритуалу з нормами соціального та правового регулювання. Вказується, що дотримання норм соціального регулювання забезпечується за допомогою «позасудових» санкцій, таких як неприйнятність, сором, огида тощо, а забезпечення дотримання вимог ритуалу здійснюється у формі наділення учасників відносин соціальними ролями зі специфічними правами та обов'язками, притаманними тій чи іншій соціальній ролі.

Оскільки ритуали формують ідентичність, вони певним чином «трансформують людей». Якщо виконання ритуалу виявиться успішним, то формується не просто тимчасова емоція, а швидше постійна зміна ідентичності, що відповідає очікуванням суспільства від «правильної» поведінки. Відповідно до цього, «трансформовані» індивіди виправдовують соціальні очікування, закодовані в ритуалі, не тільки для того, щоб уникнути санкцій з боку інших, а й також, можливо навіть в першу чергу, тому що соціально-прийнятна поведінка відповідає тому, ким себе ідентифікує особа. Якби вони не поводитися відповідно до ролі, вони відчували б емоції, що сигналізують про порушення ідентичності: огиду, сором, провину, тривогу чи жах. Щоб уникнути цих почуттів та відчутти почуття спокою, яке виникає при здійсненні діяння, що відповідає почуттю

ідентичності особистості, люди корегують свою поведінку відповідно до соціальної ролі. У той же час, ритуали спонукають інших людей у суспільстві ідентифікувати суб'єкта із соціальною роллю і, таким чином, ставитися до нього або неї відповідним чином. Оскільки ритуал здійснює сильний вплив на поведінку особистості, його необхідно розуміти як форму соціального контролю та необхідний компонент системи норм соціально-правового регулювання.

Досліджено, що ритуали здійснюються поза звичними соціальними якорями. Вони переносять учасників за рамки звичної соціальної ієрархії. В багатьох релігійних службах усі віруючі рівні між собою, принаймні теоретично, незалежно від їх статусу в колективі, родинних зв'язків, фінансового стану тощо. Створюючи радикально незнайоме соціальне середовище, не структуроване звичайними відносинами соціального статусу, ритуал відкриває учасникам можливість фундаментальних процесів формування чи зміни особистості.

Робиться висновок про те, що праву, як формі закріплення соціально-прийнятної поведінки досить важко охопити всі варіанти ситуацій, що можуть виникнути у реальному житті. Ритуали допомагають особі інтуїтивно ідентифікувати певний тип поведінки або реакції на поведінку інших як соціально-прийнятну, або ж, навпаки, що й відрізняє право та ритуали.

Доводиться, що ритуали в правовій сфері, різним чином впливаючи на свідому та підсвідому ідентифікацію особистості відповідно до її ритуальної ролі, окрім зміни існуючої або формування нової системи ціннісних орієнтирів особистості, впливають на внутрішнє сприйняття або ж несприйняття, правозначущої поведінки (поведінки в сфері права).

Задля комплексного співвіднесення ритуалів з нормами позитивного права вони порівнюються за ступенем закріплення, відповідно встановлено, що акти державних органів та морально-етичні основи, що склалися в

суспільстві відрізняються за ступенем закріплення аналогічно до «ритуалу в правовій сфері» та «правового ритуалу». Акти державних органів закріплюють правові ритуали в нормах права та забезпечують їх виконання засобами державного примусу. Звичаєві норми та ритуали в правовій сфері склались історично в результаті багаторазового повторення людьми певних дій (звичаїв, ритуалів).

Зауважується, що ритуал, як феномен знаходить своє відображення не лише в нормах національних законодавств, зокрема Конвенція Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) «Про охорону нематеріальної культурної спадщини» нормативно закріплює ритуал як одну з галузей, в яких, *inter alia*, проявляється нематеріальна культурна спадщина.

Аргументовано позицію, відповідно до якої ритуал в правовій сфері, як різновид ритуалу відповідає всім загальним ознакам норми права з динамічною диспозицією (такі що вказують на модель поведінки), проте має певні специфічні особливості. Ритуал в правовій сфері є як джерелом, так і інструментом права, використовуваний учасниками правовідносин в правозастосовній діяльності, він пов'язаний з правовою сферою настільки ж, наскільки й формальні юридичні вимоги, такі, як термін виконання, порядок виклику, вимоги до учасників тощо. Ритуали в правовій сфері можна визначити як - механізм ідентифікації учасників правовідносин відповідно до їх ритуальної ролі, який засновано на неформальних соціальних регуляторах (мораль, етика, звичаї тощо).

Вказується на те, що для нормального існування спільноти, співпраця в якій врегульована нормами, кожен її член має приймати певні витрати при прийнятті рішень, що будуть відповідати цілям процвітання суспільства (безпосередньо або у вигляді втрачених можливостей).

В роботі викладені думки автора з таких питань: а чим же підтримується правова співпраця? Що змушує члена соціальної групи діяти

«за правилами», попри стимули діяти у власних інтересах та яку роль в цьому процесі відіграють ритуали?

Так вказується, що за весь час існування людства поняття права завжди співвідносилось з поняттям справедливості, без якого право заперечує саме себе. У суспільстві, в якому існують та функціонують вищі системи цінностей (сакральність, моральність) право завжди буде оцінюватись крізь призму цих цінностей, а у випадку неспівпадіння право буде корегуватись під натиском суспільства. Будь-яка регулятивна практика, в даному випадку ритуалізація, формує і забезпечує існування цінностей, інтерпретацій та розумінь, які лежать в основі кожної системи правових норм. Ритуал допомагає індивіду ідентифікувати себе як члена «нормативної спільноти», ритуальні церемонії включення у соціальну спільноту, поховання, укладення шлюбу, справляння релігійних свят – можна знайти у всіх відомих нині культурних сім'ях - вони виражають ті культурні цінності, про які дбає суспільство.

На основі розглянутих наукових уявлень про визначення поняття «правова система», вплив ритуалів на правові системи досліджується залежно від ролі, яку посідають звичаєві норми серед джерел права (традиційні - в яких право суспільством і державою розглядається як допоміжний інструмент регулювання суспільних відносин поряд із звичаєвими нормами; нетрадиційні - в категорію яких віднесено правові системи, в яких писане право займає одне з провідних місць в регулюванні суспільних відносин).

Розглянуто концепцію ритуалів (лі) у конфуціанстві, філософія якого засновується на позиції, щодо допоміжної ролі права, яке необхідне лише тоді, коли ритуали (лі) та норми моралі не діють. Встановлено, що на Японську правову систему здійснює вплив специфічний соціальний регулятор гірі – морально-етичні норми, приписи та моделі поведінки в різноманітних конкретизованих ситуаціях. Доведено, що ритуали у вигляді

лі чи гірі, що уособлюють дружні переговори, мирові угоди є одними з найважливіших з китайських чи японських звичаєвих норм. Принцип безконфліктності лі чи гірі споконвіку пояснюється прагненням зберігати суспільну гармонію, яка у Китаї чи Японії є найголовнішою цінністю, є Дао.

Встановлено, що в основі релігійних традиційних правових систем лежить космічний закон, що втілюється в звичаях, обрядах, ритуалах або різноманітних релігійно-правових приписах що постають як своєрідний різновид природного права. Досліджуються такі релігійні правові системи, як ісламське, індуське та іудейське право.

На основі дослідження правових систем Африки та Мадагаскару встановлено, що ритуали в правовій сфері, як компонент правової культури, отримали свій відбиток у законодавстві ряду африканських держав, а в африканських державах, де відсутні конституції або в них не міститься загальних положень про джерела права, існує спеціальне законодавство, що передбачає дії правових звичаїв у просторі та по колу осіб.

Зазначається, що саме в традиційних правових системах роль ритуалів в правовій сфері, і на сьогоднішній день є помітною і значною, як частини звичаєвого традиційного права. Однією з причин збереження, а іноді і зміцнення позицій традиційного права, виступає саме культурний фактор.

Узагальнено існуючі наукові теорії щодо ролі та місця звичаєвих норм в традиційних правових системах (романо-германського та англо-американського права). Проаналізовано роль ритуалів в країнах романо-германського права через дослідження історії становлення та використання різноманітних видів санкціонованих звичаїв, які мають юридичну силу. Вказується, що ритуали в правовій сфері здійснили свій вплив на формування (збирання) англійського загального права, яке формувалось з місцевих звичаїв, традицій, цінностей жителів Англії та згодом стало основою англо-американської правової системи.

Вказується на той факт, що дослідження впливу ритуалів в правовій сфері на українську правову культуру знаходить не тільки теоретичне значення, як інструмент пізнання правової спадщини українського народу, а й впровадження розуміння духовних домінант українського права, традицій та новацій правової сфери, осмислення системності та еволюційного характеру розвитку правової системи здобувачами вищої освіти, особливо правничих спеціальностей.

На основі узагальненого наукового матеріалу робиться висновок, що ритуали в правовій сфері, як і норми звичаєвого права загалом, через те що мають неписану форму, велику різноманітність та незмінність у часі, поступово втрачають свою роль у регулюванні найбільш важливих суспільних відносин, особливо у сфері публічного права, чи, навпаки, вони формалізуються і закріплюються у законодавстві як приписи законів та інших нормативних актів держави. В той же час, в окремих сферах суспільного життя ефективність чинності звичаєвого права, у різних його формах, вища, ніж формалізованого права, що обумовлюється міцністю родинних зв'язків, поширеністю традиційної свідомості. Чинність, живучість й довготривалість застосування звичаєвого права як регулятора соціальних відносин зумовлена ще й тим, що воно, на відміну від офіційного права, є виявом самотутності суспільства, формою національного самоствердження.

Досліджуються історичні та культурні особливості, які здійснювали вплив на формування української правової культури. Виокремлюються способи виявлення й закріплення в народній пам'яті ритуальних норм та норм звичаєвого права загалом, а саме: ритуали-символи — у формі чину, дії, формули та приказки — у словесній формі. Судові формули та народні приказки, як і ритуали-символи, мали неоднакове значення в українському звичаєвому праві, та обидві форми однаково сприяли закріпленню

звичаєвого права в народній пам'яті і надавали його нормам силу чинного закону, живого й рухливого.

У дисертації сформульовані й інші теоретично обґрунтовані висновки та положення щодо місця та ролі ритуалів в правовій сфері з загальнотеоретичної та порівняльно-правової точок зору.

Ключові слова: плюралістична теорія джерел права, соціальний контроль, ритуали в правовій сфері, правові ритуали, легітимація, правова сфера, ритуальна діяльність, традиції, звичаєве право.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА:

1. Караман М.В. Співвідношення ритуалу та судового ритуалу в соціальному регулюванні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 223-225.
2. Караман М.В. Ідентифікація права: ритуали в правовій сфері. *Актуальні проблеми Вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 1. С. 13-16.
3. Караман М.В. Роль ритуальної діяльності у процесі легітимації. *Visegrad journal on Human Rights*. Feb. 2020. № 1. С. 107-113.
4. Караман М.В. Взаємозв'язок ритуалів, норм закону та норм соціального регулювання. *Актуальні питання реформування правової системи України*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 6-7 липня 2018 р. Дніпро: ГО «Правовий світ», 2018. С. 12-15.
5. Караман М.В. Порівняльний аналіз ритуалів, норм закону та норм соціального регулювання. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 17 вересня 2018 р., Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 93-97.
6. Караман М.В. Антропологія права як інструмент пізнання правової спадщини. *Концептуалізація та використання правової спадщини* : матер. всеукраїнського кругл. столу онлайн, 26 грудня 2018 р.

Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2018. С. 21-25.

7. Караман М.В. Ритуали: соціальне та правове призначення. *Правове життя сучасної України: у 2 т.: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.*, 17 трав. 2019 р. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 134-137.

8. Караман М.В. Ритуали в правових системах Китаю та Японії. *Правове життя сучасної України : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.*, 15 травня 2020 р. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 136-138.

9. Караман М.В. Ритуали як стала поведінка в правовій сфері. *Тенденції розвитку та правовий образ сучасної держави : Матеріали міжнар. круглого столу онлайн*, 20 грудня 2019 р. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2019. С. 124-127.

10. Караман М.В. Роль присяги в процесі формування ціннісних орієнтирів адвоката. *Адвокатура: минуле, сучасність та майбутнє : матер. X Міжнар. наук.-практ. конф.*, 6 листопада 2020 р., Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2020. С. 451-454.

SUMMARY

Karaman M.V. Rituals in the legal sphere: general theoretical and comparative legal research. - Qualification scientific work, manuscript copyright. Thesis for a Ph.D. degree in specialty 081 – Law. - National University "Odesa Law Academy", Odesa, 2021.

Thesis is the first in the science of general theory of law special holistic general theoretical and comparative legal research of the problem of rituals in the legal sphere. The paper presents a number of author's concepts, ideas and conclusions, which are characterized by scientific novelty.

The research provides a comprehensive analysis of rituals in the legal sphere, elaborates anthropological, sociological, psychological, cultural, ethological concepts of ritual, highlights its role in various stages of human history, defines the essence of ritual and its place among other norms of social regulation.

The basic tokens of the concept "ritual" are revealed, the theoretical bases of the concept and essence of ritual from the point of view of a number of humanities are characterized, on the basis of which conclusions concerning the concept of ritual and its essence in legal sphere are made. Particular attention is paid to the concept of rituals-transition, which was proposed by the Dutch anthropologist A. Van Gennep, studied their three separate stages: separation, transition and inclusion.

It is assumed that since the ritual translates supernatural power into those objects and human actions that need to be made meaningful to society, it suggests that the ritual is a way of transmitting moral and ethical values and passing them on to posterity.

Considered scientific ideas about the history of development and social preconditions for the need for social regulation, the economic dilemma of the prisoner is studied. It is concluded that the tiny society of two prisoners with this dilemma could be improved if each of them could rely on the other, and the patterns of the prisoner's dilemma also exist on a larger scale: law is understood as a form of social control that is justified as necessary or desirable to resolve social conflicts and achieve the common good.

The role of ritual in involving an individual in social memory is substantiated, its discursive and dialogical functions are highlighted. It is concluded that the rituals coincide with the rhythms of historical events and with its help these changes are reflected in the mind.

The general social essence of rituals is investigated. It is concluded that the roots of the ritual go back to the deep past. Initially, it was based on the

rhythms of nature, and the ritual itself had to adapt the rhythm of human activity to the rhythm of space. It is emphasized that due to the initial perception of the world as chaos, rituals organized the world, gave a tool to explain its features and influence on it. By organizing the world around him, man also organized his own inner space. With the help of ritual, a person could not only comprehend a mystical experience, but also feel confident, rooted and be one with nature.

It is pointed out that the most ancient and deep essence of the ritual is a symbolic transition between different forms of cosmic and social existence (living - inanimate, human - inhuman, natural - social, etc.).

An analysis of rituals and different types of regulatory practice showed that ritualization, forms and ensures the existence of values, interpretations and understandings that underlie each system of legal norms, ritual helps the individual to identify himself as a member of the "normative community", and ritual birth ceremonies, death, marriage, religion - can be found in all known cultural families, in which they express the cultural values that society cares about.

It is pointed out that the ritual is realized by the volitional action of the subjects who perform it, which in turn performs the critical function of socio-cognitive "framing" of the ritual process in the minds of participants, creates an appropriate ritual community (consisting of participants in the ritual) and distinguishes activities (and related norms) with other aspects of daily life.

It is proposed to divide the performance of the ritual into two elements: 1) physical participation in the performance itself; 2) ritual "canon", linguistic or paralinguistic "text", pronounced or otherwise communicated to the participants. Due to the invariance of the performance, the text of the ritual "canon" is encoded in the ritual itself, as a result, the verbal canon of the participants of ritual relations cannot convey the speaker's own ideas, which simply recites the established verbal constructions, but the meaning of the canon) remain fixed through successive performances of participants.

The existing researches of dynamic processes of cooperation and its disturbance in social and humanitarian discourse are generalized, the role of rituals in these processes is revealed. Based on the generalization, there are two areas that have points of intersection and are closely interconnected: 1) communities, they maintain the stability of the internal environment - a system of informal norms and rules of social regulation, and regulation in them is carried out, in particular, account of informal social control (for example, public condemnation, contempt by other members of a social group, loss of social status); 2) a state that is able to exercise official control both in its own interests (for example, setting taxes, enlisting in the military), exerting influence on communities both externally, on its own initiative and at the request of individual members of these communities, delegating to the state stage sanctions.

Theoretical provisions on the relationship between the concepts of "ritual", "tradition", "rite" and "custom" have been improved. Scientific concepts about the place of rituals in the traditions of a society are generalized, the role of rituals in the process of transferring traditions from the past to the future is studied, and the rite is defined as a desecrated ritual for inheriting traditions demanded in especially important moments of human (group) life, thereby establishing their socio-cultural significance within a single community (ethnic group).

The correlation of the ritual with the norms of social regulation is analyzed. It is stated that compliance with social regulations is ensured through "extrajudicial" sanctions, such as inadmissibility, shame, disgust, etc., and compliance with the requirements of the ritual is carried out in the form of giving participants social roles with specific rights and responsibilities inherent in a social role.

Because rituals shape identity, they "transform people" in some way. If the ritual is successful, it is not just a temporary emotion, but rather a constant change of identity, which meets society's expectations of "correct" behavior.

Accordingly, "transformed" individuals justify the social expectations encoded in the ritual, not only in order to avoid sanctions from others, but also, perhaps even in the first place, because socially acceptable behavior corresponds to who they identify with. If they did not behave in accordance with the role, they would feel emotions that signal a violation of identity: disgust, shame, guilt, anxiety or horror. To avoid these feelings and to feel the sense of calm that arises when performing an act that corresponds to a sense of identity, people adjust their behavior according to social role. At the same time, rituals encourage other people in society to identify the subject with a social role and thus treat him or her appropriately. Since the ritual has a strong influence on the behavior of the individual, it must be understood as a form of social control and a necessary component of the system of norms of social regulation.

It is investigated that rituals are performed outside the usual social anchors. They move participants beyond the usual social hierarchy. In many religious services, all believers are among themselves, at least in theory, regardless of their status in the community, kinship, financial status, and so on. Creating a radically unfamiliar social environment, not structured by the usual relations of social status, the ritual opens to participants the possibility of fundamental processes of formation or change of personality.

It is concluded that the law, as a form of consolidation of socially acceptable behavior, it is difficult to cover all variants of situations that may arise in real life. Rituals help a person to intuitively identify a certain type of behavior or reaction to the behavior of others as socially receptive, or, conversely, which distinguishes between law and rituals.

It is proved that rituals in the legal sphere, differently influencing the conscious and subconscious identification of the individual in accordance with its ritual role, in addition to changing the existing or forming a new system of values of the individual, affect the internal perception or non-perception of legal behavior.

In order to comprehensively correlate rituals with the norms of positive law, it is proposed to compare them by the degree of consolidation, respectively, that the acts of state bodies and moral and ethical foundations in society differ in the degree of consolidation similar to "ritual in the legal sphere" and "legal ritual". Acts of state bodies enshrine legal rituals in the law and ensure their implementation by means of state coercion. Customary norms and rituals in the legal sphere have developed historically as a result of repeated repetition of certain actions (customs, rituals) by people.

It is noted that ritual as a phenomenon is reflected not only in national legislation, in particular the United Nations Convention on Education, Science and Culture (UNESCO) "On the protection of the intangible cultural heritage" normatively enshrines ritual as one of the areas in which, inter alia, manifests intangible cultural heritage.

The position according to which the ritual in the legal sphere, as a kind of ritual corresponds to all general features of the rule of law with a dynamic disposition (such as indicating a model of behavior), but has certain specific features is argued. Ritual in the legal sphere is not a source, but an instrument of law used by the participants of legal relations in law enforcement, it is related to the legal sphere as much as formal legal requirements, such as deadline, summons, requirements for participants, etc. Rituals in the legal sphere can be defined as a mechanism for identifying participants in legal relations in accordance with their ritual role, which is based on informal social regulators (morality, ethics, customs, etc.).

It is pointed out that for the normal existence of a community in which cooperation is regulated by norms, each of its members must take certain costs in making decisions that will meet the goals of prosperity of society (directly or in the form of lost opportunities

The author's views on the following issues are presented in the paper: what supports social cooperation? What forces a member of a social group to act

"according to the rules", despite the incentives to act in their own interests and what role do rituals play in this process? It is pointed out that throughout the existence of mankind, the concept of law has always been correlated with the concept of justice, without which law denies itself. In a society in which there are higher systems of values (sacredness, morality), the law will always be evaluated through the prism of these values, and in case of discrepancy, the law will be adjusted under the pressure of society. Any regulatory practice, in this case ritualization, forms and ensures the existence of values, interpretations and understandings that underlie every system of legal norms. Ritual helps an individual to identify himself as a "normative community", ritual ceremonies of birth, death, marriage, religion - can be found in all known cultural families - they express the cultural values that society cares about.

Based on the considered scientific ideas about the definition of "legal system", the influence of rituals on legal systems is studied depending on the role of customary norms among the sources of law (traditional - in which society and the state are seen as an auxiliary tool to regulate social relations; non-traditional - in the category of which are legal systems in which written law occupies one of the leading positions in the regulation of social relations).

The concept of rituals (li) in Confucianism is considered, the philosophy of which is based on the position on the auxiliary role of law, which is necessary only when rituals (li) and moral norms do not work. It is established that the Japanese legal system is carried out by a specific social regulator of the mountain - moral and ethical norms, regulations and patterns of behavior in a variety of specific situations. It has been proven that rituals in the form of li or giri, representing friendly negotiations, amicable settlements are one of the most important of Chinese or Japanese customary norms. The principle of non-conflict li or giri has always been explained by the desire to preserve social harmony, which in China or Japan is the most important value, the Tao.

It is established that the basis of religious traditional legal systems is the cosmic law, embodied in customs, rites, rituals or various religious and legal precepts that appear as a kind of natural law. Religious legal systems such as Islamic, Hindu and Jewish law are studied.

A study of the legal systems of Africa and Madagascar found that rituals in the legal sphere, as a component of legal culture, are reflected in the legislation of a number of African states, and in African states where there are no constitutions or general provisions on sources of law, there is special legislation that provides for the action of legal customs in the space and in the circle of persons.

It is noted that it is in traditional legal systems that the role of rituals in the legal sphere, and today is noticeable and significant as part of customary traditional law. One of the reasons for preserving, and sometimes strengthening the position of traditional law, is the cultural factor.

Existing scientific theories on the role and place of customary norms in traditional legal systems (Romano-Germanic and Anglo-American law) are generalized. The role of rituals in the countries of Romano-Germanic law is analyzed through the study of the history of formation and use of various types of authorized customs that have legal force. It is pointed out that rituals in the legal sphere had their influence on the formation (collection) of English common law, which was formed from local customs, traditions, values of the people of England and later became the basis of the Anglo-American legal system.

It is pointed out that the study of the influence of rituals in the legal sphere on Ukrainian legal culture finds not only theoretical significance as a tool for learning the legal heritage of the Ukrainian people, but also introducing understanding of spiritual dominants of Ukrainian law, traditions and innovations of the legal sphere. development of the legal system by applicants for higher education, especially law specialties.

On the basis of generalized scientific material it is concluded that rituals in the legal field, as well as customary law in general, due to their unwritten form, great diversity and immutability over time, gradually lose their role in regulating the most important social relations, especially in public rights, or, conversely, they are formalized and enshrined in law as provisions of laws and other regulations of the state. At the same time, in some spheres of public life, the effectiveness of customary law, in its various forms, is higher than formalized law, due to the strength of family ties, the prevalence of traditional consciousness. The validity, survivability and longevity of the application of customary law as a regulator of social relations is also due to the fact that it, in contrast to official law, is a manifestation of the identity of society, a form of national self-affirmation.

Historical and cultural features that influenced the formation of Ukrainian legal culture are studied. There are ways to identify and consolidate in the national memory of ritual norms and norms of customary law in general, namely: rituals-symbols - in the form of rank, actions and formulas and sayings - in verbal form. Judicial formulas and folk sayings, as well as rituals-symbols, had different meanings in Ukrainian customary law, and both forms equally contributed to the consolidation of customary law in the people's memory and gave its norms the force of the current law, living and moving.

The dissertation formulates theoretically substantiated conclusions and provisions regarding the place and role of rituals in the legal sphere from the general theoretical and comparative legal points of view.

Keywords: pluralistic theory of sources of law, social control, rituals in the legal sphere, legal rituals, legitimation, legal sphere, ritual activity, traditions, customary law.

ЗМІСТ

ВСТУП	22
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РИТУАЛІВ В ПРАВОВІЙ СФЕРІ.....	31
1.1. Методологічні засади дослідження ритуалів.....	31
1.2. Аналіз наукових розробок проблеми ритуалу в вітчизняній та зарубіжній літературі	42
1.3. Сутність ритуалів та їх види	71
РОЗДІЛ II. РИТУАЛИ В АКсіОЛОГіЧНОМУ ВИМіРІ	92
2.1. Місце ритуалів в системі норм соціального регулювання	92
2.2. Вплив ритуалів на формування ціннісних орієнтирів особистості та соціальну сприйнятність правозначущої поведінки	109
2.3. Відображення ритуалів в системі норм позитивного права та їх роль в процесі легітимації	122
РОЗДІЛ III. РОЛЬ РИТУАЛІВ В ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ СВІТУ	135
3.1. Роль ритуалів в традиційних правових системах.....	135
3.2 Роль ритуалів в нетрадиційних правових системах.....	149
3.3. Вплив ритуалів на українську правову культуру.....	161
ВИСНОВКИ.....	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	186
ДОДАТКИ.....	205

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Невід'ємною рисою доктрини природного права є поділ права на природне, яке походить від природи людини (визначається природою самої істоти) та позитивне, що міститься в ухвалених державою законах та інших нормативно-правових актах. Іншими словами, розрізняються позитивні (закон) та надпозитивні (мораль, релігія, традиції, звичаї, обряди, ритуали тощо) основи. Норми позитивного права, в свою чергу, повинні відповідати надпозитивним цінностям більшості членів певної спільноти (в даному випадку – держави, на територію якої поширюється суверенітет державної влади). Нормативно-правові акти держави, що спираються виключно на позитивні та ігнорують надпозитивні основи не можуть бути легітимними, при цьому залишаючись легальними. Під легітимацією певного явища розуміють визнання цього явища таким, що відповідає світу ідей, таким, як має бути, таким, що відповідає вищим цінностям певного суспільства.

Невід'ємними елементами людської культури є символи, що представляють собою знакові уособлення певного порядку або його складових. Повсякденне життя людини також наповнене символами, які нагадують їй про щось, що впливає на неї, дозволяє і забороняє. Символи використовуються для наочного вираження раціонально не усвідомлених, але надзвичайно важливих подій. Вони виступають як прояв вищих цінностей. Завдяки своїй відкритості, внутрішній напруженості, здатності поєднувати раціональні, емоційні і спонукальні компоненти психіки символи служать будівельним матеріалом культури, забезпечують її закріпленість і спадкоємність.

Символом може бути не тільки об'єкт або слово, а й людська дія. В історії культури вироблено чимало форм символічної діяльності, але найбільш послідовною з них є ритуал. Зазвичай він визначається як форма

символічної дії, що виражає зв'язок суб'єкта з системою соціальних відносин і цінностей та позбавлена будь-якого утилітарного або самоцінного значення.

З розвитком наук та можливостями досягнення людиною свого внутрішнього світу та власного минулого, ритуали, як форма трансляції соціальної пам'яті, все більшою мірою набувають статусу центральної проблеми досліджень антропологів, культурологів, соціологів, психологів, соціологів, біологів та інших вчених. Проте нерозглянутими залишились питання щодо ролі та місця ритуалів в правовій сфері в процесі існування права як соціокультурного феномену, який не може правильно функціонувати ігноруючи людський фактор.

Відтак, значення загальнотеоретичного та порівняльно-правового дослідження ритуалів в правовій сфері, які в свою чергу приймають участь у формуванні та легітимації системи правових (позитивних, надпозитивних) основ співіснування людей, усе більшою мірою набуває статусу важливої проблеми сучасної правничої науки, однак комплексного теоретичного осмислення ритуалів в правовій сфері у вітчизняній науці ще не проводилося.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках наукових досліджень Національного університету «Одеська юридична академія» «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий і культурний вимір» на 2016-2020 рр. (державний реєстраційний номер 0116U001842), а також плану науково-дослідницької роботи кафедри загальнотеоретичної юриспруденції Національного університету «Одеська юридична академія» «Наступність та оновлення як тенденція розвитку держави і права сучасної України» на 2016-2020 рр. та комплексної цільової теми «Правовий вимір цілісності та децентралізації української держави в умовах євроінтеграції».

Мета і завдання дослідження. У відповідності із встановленими *об'єктом* (правова сфера у багатомірності її вимірів) і *предметом* (теоретико-правовий аналіз ритуалів в правовій сфері та їх місця в правових системах) дисертації, її метою є загальнотеоретичне та порівняльно-правове дослідження ролі та місця ритуалів в правовій сфері, виявлення значення ритуалів в процесі формування, збереження та передачі наступним поколінням здобутків правової культури суспільства, як системи цінностей, що досягнуті людством у правовій сфері.

Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких **завдань**:

розкриття значення використання ідей гуманізму та плюралізму в процесі осягнення права у всіх його вимірах;

формування методологічних засад розуміння ролі та місця ритуалів в правовій сфері;

аналіз та критичне осмислення наявних наукових розробок проблеми ритуалів в соціально-правовому дискурсі;

розкриття сутності ритуалів та виокремлення їх видів;

дослідження місця ритуалів в правовій сфері серед позитивних та надпозитивних правових норм;

виявлення впливу ритуалів на сприйнятність та легітимацію правових приписів;

розкриття специфіки ролі та місця ритуалів в правових системах світу;

виявлення ритуалів в українській правовій культурі.

Методи дослідження. В основу дослідження покладено ідеї плюралізму та гуманізму, без використання яких вбачається неможливим осягнення правової сфери у всіх її вимірах. Методологічну основу дослідження становить комплекс загальнонаукових і спеціально наукових методів.

Враховуючи компаративістську направленість дослідження одним із основних методологічних прийомів в процесі дослідження ритуалів в правовій сфері було обрано порівняльно-правовий.

Дослідити функціональну роль ритуалів в правовій сфері, їх місце в системі норм соціально-правового регулювання та норм позитивного права дозволяє поєднання методів аналізу та синтезу (п.п. 2.1., 2.3., 3.1., 3.2.). Синтез, зокрема, дає можливість виокремити види ритуалів та дослідити ритуал у його взаємодії з іншими компонентами правової сфери (п. 1.3.). Індуктивний метод дає можливість дослідження сутності ритуалів, через дослідження його сутнісних ознак (п. 1.3.), дедуктивний метод, дає можливість дослідити функції ритуалу, виходячи з його сутності (п.п. 1.3., 3.1., 3.2.). За допомогою методу абстрагування увагу було зосереджено на тих символах ритуалів, що виконують функцію ціннісних трансляторів та правових регуляторів, а не тільки служать прагматичним цілям успішного виконання дії (п.п. 2.2., 3.3.). Дослідження ритуалів з порівняльно-історичної точок зору дає можливість прослідкувати вплив ритуальної діяльності на поведінку людини в різних історичних епохах (п.п. 3.1., 3.2.). За допомогою культурологічного методу було встановлено місце ритуалів в правових культурах та їх роль в процесі збереження надбань культури (п.п. 3.1., 3.2., 3.3.).

За допомогою антропологічного підходу, на матеріалах різних правових систем, ми маємо можливість вивчити яку роль ритуали відіграють в тій чи іншій правовій системі (п.п. 3.1., 3.2.). Осягнення місця ритуалів в системі норм соціально-правового регулювання та позитивного права здійснено за допомогою герменевтичного методу (п.п. 2.1., 2.3.). За допомогою аксіологічного підходу можливо дослідити соціальні цінності, які оберігають ритуали (п. 2.2.).

Варто зазначити, що в процесі дослідження було використано й інші наукові методи пізнання, що сприяло отриманню обґрунтованих і практично значущих наукових результатів.

Теоретичну основу дослідження становлять роботи таких вчених як: Платон, Конфуцій, І. Кант, М. Вебер, Дж. Локк, М. Мосс, К. Леві-Строс, Е. Ліч, Г. Гроцій, М. Еліаде, Б. Малиновський, Г. Радбрух, Н. Рулан, Е. Дюркгейм, Р. Коллінз, В. Тернер, К. Юнг та інші.

Також, варто виділити сучасних вчених, праці яких становлять теоретичну основу дослідження, а саме: А.К. Байбурін, Ю.М. Лотман, М.К. Мамардашвілі, А.В. Рябов, М.І. Козюбра, В.О. Нечипоренко, Х.Н. Бехруз, В.В. Дудченко, В.В. Завальнюк, Ю.М. Оборотов, А.П. Овчиннікова, М.В. Серебро, С.М. Скуріхін, Ю.В. Цуркан-Сайфуліна та інші.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в науці загальної теорії права представлена праця є першим цілісним загальнотеоретичним та порівняльно-правовим дослідженням проблеми ритуалів в правовій сфері.

У роботі представлено низку авторських понять, концепцій, ідей та висновків, які характеризуються науковою новизною. Найсуттєвішими серед яких є такі:

вперше:

запропоновано розподіл ритуалів на правові ритуали та ритуали в правовій сфері, відповідно до якого акти державних органів та морально-етичні основи, що склалися в суспільстві відрізняються за ступенем закріплення аналогічно до «ритуалу в правовій сфері» та «правового ритуалу»;

проведено дослідження формування ціннісних орієнтирів індивіда, виявлено роль ритуалів в цьому процесі та продемонстровано на прикладі правового ритуалу складання присяги при заміщенні певної соціально-

значимої посади (державний службовець, депутат, солдат, співробітник правоохоронних органів тощо);

було розглянуто сутність ритуалів саме в правовій сфері, доведено їх роль в легітимації правових приписів, доведено що ритуали в правовій сфері формують і забезпечують існування цінностей, інтерпретацій та розумінь, які лежать в основі кожної системи правових норм. Ритуал допомагає індивіду ідентифікувати себе як члена «нормативної спільноти». Вони виражають ті культурні цінності, про які дбає суспільство;

висунуто тезу про те, що виступаючи своєрідною формою національної визначеності як наслідку духовно-культурного вираження історичного досвіду тих або інших соціальних утворень (етнічних, професійних тощо), ритуали в українській правовій культурі виконували протягом довгого часу, та продовжують виконувати й тепер, функцію зв'язку права з повсякденними потребами різних соціальних утворень українського суспільства;

удосконалено:

концепт ритуалу в соціально-правовому регулюванні, підкреслено, що ритуали посиляються на ідеальні ситуації, яких люди прагнуть. Ритуали ілюструють, якими мають бути речі і, тим самим, створюють моральну основу для розуміння людьми ідеального. Спостерігаючи навколишній світ крізь призму моралі, люди сприймають ролі, призначені їм та оточуючим в процесі виконання ритуалу як справедливі та доречні;

наукові погляди щодо колективної пам'яті, принципів організації, характеру заповнення (тобто відбору інформації, що підлягає зберіганню), обсягу і багато інших параметрів які розрізняються в дописьменних (усних) і письменних культурах. У дописьменних культурах спостерігалась відсутність однорідної семіотичної системи, спеціально призначеної для фіксації, зберігання і переробки інформації. Вона виникла тільки тоді, коли широкого поширення набула писемність. В усній культурі всьому

оточенню людини (елементам ландшафту, предметам, частинам житла, їжі, одягу тощо) надавався знаковий характер. Разом з мовними текстами, міфами, термінами спорідненості, музикою та іншими явищами культури вони формували цілісну картину світу індивіда. Іншими словами, всі ці системи об'єднувалися у всеосяжну знакову систему таким чином, що елемент конкретної знакової системи міг мати значення осягнення іншої системи;

набуло подальшого розвитку:

наукові розробки в яких встановлено, що акти державних органів закріплюють правові ритуали в нормах права та забезпечують їх виконання засобами державного примусу. Звичаєві норми та ритуали в правовій сфері склались історично в результаті багаторазового повторення людьми певних дій (звичаїв, ритуалів);

концепт ритуалу з психологічної, культурологічної, антропологічної, соціологічної, етологічної точок зору, на основі дослідження низки наукової літератури щодо ритуалів та визначено ритуал як засіб невербальної комунікації. Це дозволяє обґрунтувати, що за допомогою комунікативної функції ритуал здатний передавати ціннісну систему суспільства, як одну із складових соціальної пам'яті. Проблема взаєморозуміння між представниками різних соціальних груп і суспільств може бути частково вирішена за допомогою взаємного вивчення ритуалів, що буде сприяти розумінню моральних правил, а отже ментальності та поведінки;

уявлення про легітимацію правових приписів (позитивних та надпозитивних) засновуючись на концепції ритуалів в правовій сфері, зазначено що зазвичай, потреба в легітимізації стосується позитивних основ, що приймаються уповноваженими державою суб'єктами та оцінюються суспільством крізь призму їх відповідності надпозитивним (об'єктивним, природним) основам суспільства. У свою чергу надпозитивні

основи, що формуються суспільством та його інститутами окремо від (а інколи й задовго до початку існування) держави, легалізуються уповноваженими державою суб'єктами та отримують додаткові ознаки позитивних основ (наприклад державний примус до їх виконання). Ідеальним варіантом розвитку правової системи вбачається легальність надпозитивних та легітимність позитивних правових основ;

теоретичні положення щодо динамічних процесів співпраці та її порушення в сучасній правничій теорії, вказується на вироблені концепції в сучасній економічній та соціологічній науці;

наукові погляди щодо ролі та місця ритуалів в традиційних (що об'єднують право країн Східної Азії, ісламське, індуське та юдейське право, правові системи Африки та Мадагаскару, тобто правових системах, в яких право суспільством і державою розглядається як допоміжний інструмент регулювання суспільних відносин поряд із звичаєвими нормами) та нетрадиційних (в категорію яких віднесемо систему романо-германського та англо-саксонського права, в яких писане право займає одне з провідних місць в регулюванні суспільних відносин) правових сім'ях;

теза, щодо того що характерною особливістю українського звичаєвого права є його різноманітна яскрава ритуальність, особливо в процесуальному праві. Майже не існує процесуального акту чи інституту, які б не мали свого ритуалу. Встановлені здавна, ці ритуали незмінно виконувалися протягом віків.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення та висновки роботи можуть бути використані у: науково-дослідній роботі – для подальших розробок у сфері теорії права та порівняльного правознавства; в освітянській діяльності – для удосконалення курсів «Філософія права», «Загальнотеоретична юриспруденція», «Методологія юриспруденції», «Порівняльне правознавство»; в правотворчій та правозастосовній сферах – для удосконалення нормотворчих,

правозастосовних та правоінтерпретаційних процедур з урахуванням особливостей ціннісної орієнтації суспільства.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри загальнотеоретичної юриспруденції Національного університету «Одеська юридична академія» а також на всеукраїнських та міжнародних конференціях: «Актуальні проблеми реформування правової системи України» (м. Дніпро, 2018 р.), «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 2018 р.), «Концептуалізація та використання правової спадщини» (м. Одеса, 2018 р.), «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 2019 р.), «Тенденції розвитку та правовий образ сучасної держави» (м. Одеса, 2019 р.), «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 2020 р.), «Адвокатура, минуле, сучасність та майбутнє» (м. Одеса, 2020 р.).

Публікації. Основні наукові результати дисертації були висвітлені у 3 наукових публікаціях, які розкривають основний зміст дисертації, з яких 1 стаття у періодичному науковому виданні іншої держави, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу, з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію та 2 статті у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України. Додатково положення дослідження відображені у 7 опублікованих тезах виступів на всеукраїнських та міжнародних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Зумовлені специфікою проблематики дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (200 найменувань) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 208 сторінок, з яких основний зміст – 164 сторінки.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РИТУАЛІВ В ПРАВОВІЙ СФЕРІ

1.1. Методологічні засади дослідження ритуалів

Поява епохи постмодернізму у людській культурі ознаменувала найбільш гострий і критичний аналіз модерну в його класичному раціоналізмі. Заклик до подолання таких негативних феноменів суспільства епохи модерну, як «тоталіризація» різних сфер життя та «відчуження об'єктивного знання» виступають реакцією на модерністський раціоналізм. На відміну від ідей модерну, що були пов'язані з монізмом, постмодернізм характеризується плюралізмом, запереченням диспотизації та гуманізмом.

Значення використання ідей гуманізму для загальнотеоретичної юриспруденції, в тому числі в її методологічному апараті, яскраво показано Ю.Н. Харарі, який відзначає що гуманізм «проголосив не тільки нове джерело права, а й новий метод доступу до отримання істинного знання [156]. Як вказує Ю.М. Оборотов, у призмі гуманізму як методологічної оптики розгортається рух від невігластва до просвітленості, зберігається людяність в сприйнятті світу і для юриспруденції розкриваються нові можливості для використання правових нормативів і державних інститутів. На його думку інноваційна наповненість методології юриспруденції вимагає від дослідників толерантності в оцінці використовуваних концептуальних ідей, парадигм, методологічного інструментарію, категорій і конструкцій і, звичайно ж, методологічної оптики, що забезпечує ситуативність та індивідуальність в досягненні правової сфери. При цьому розвиток методології юриспруденції в напрямку міждисциплінарності і змішаних методологій не залишає сліду від замкнутості на себе правової нормативності і дозволяє знайти виходи з

проблеми загрозової дегуманізації державної влади [112; С. 46]. Осягнення правової сфери в її ціннісному та культурному вимірах неможливо здійснити в рамках виключної правової нормативності, ігноруючи людський потенціал. Осмислення людини, як джерела права дає можливість розширити розуміння права його трансляцією з однієї епохи в іншу, причинами його дієвості та неспроможності, легітимністю та несприйняттям суспільства тощо.

Подолання дегуманізації державної влади тісно пов'язується з іншою характеристикою постмодерністської епохи, а саме плюралізмом. Плюралізм перекладається з латинської мови як «множинність» та широко застосовується в різних сферах людської діяльності (від космічного плюралізму, теорія яка передбачає існування інших, окрім Землі, населених планет, до плюралізму політичного, відповідно до якого передбачається існування різноманіття політичних сил, що конкурують між собою за представництво в органах державної влади). Термін «плюралізм» у 1712 році було запропоновано німецьким філософом, юристом і математиком Х. Вольфом. Плюралізм, на відміну від монізму, є способом людського мислення який засновується на множинності та різноманітності.

Необхідно зазначити що плюралізм не означає вседозволеність або хаос. Будь-яка різноманітність що формується на засадах плюралізму, так чи інакше, проходить крізь призму ціннісних фільтрів та зовнішніх і внутрішніх факторів людської суб'єктивності, що забезпечує схвалюваність та критичність плюралістичної різноманітності. В той же час, як зауважує Л.Н. Столович, «одна з важливих відмінностей плюралізму від монізму полягає в тому, що плюралізм здатний гідно оцінити не тільки себе, а й різні моністичні концепції, в той час як імперія монізму не терпить ніяких провінцій, котрі прагнуть самостійного існування» [140, С.316].

І.В. Омельчук акцентує увагу на теоретико-методологічному потенціалі принципу плюралізму в гуманітарно-науковому дискурсі.

Аналізуючи філософсько-гуманітарні витоки «плюралістичної парадигми», ним виявлено існування плюралістичних тенденцій в динаміці пошуку гуманітарними науками власної самоідентифікації. Так, дослідником зазначається, що серед здобутків філософії науки XX – початку XXI століття, якими визнаються, зокрема, усвідомлення місця та ролі людини в наукових дослідженнях, міждисциплінарний характер пізнавальної діяльності, впровадження принципу еволюціонізму, дослідження нелінійних процесів самоорганізації, гуманізація науки, проблема плюралізму посідає особливе місце, а критичне переосмислення класичного ідеалу науки дозволяє утвердити принцип плюралізму в статусі самодостатньої, фундаментальної настанови некласичної методології, який проявляє свій потенціал у формуванні позитивних альтернатив класичному ідеалу знання [113].

В. Дільтей, аналізуючи об'єктивний та суб'єктивний світи, виокремлює функціональне значення пояснення в «науках про природу» та протиставляє його методу «розуміння», що характерний «наукам про дух». «Пояснення» – результат діяльності розуму з організації зовнішнього досвіду. «Розуміння» – осягнення внутрішнього змісту, проникнення в духовний світ інших людей та історичних подій. В. Дільтей акцентував увагу на ролі «розуміння» в процесі пізнання гуманітарних наук. За його словами, «герменевтика, виходячи з цієї гносеологічної проблеми і ставлячи перед собою розв'язання її в якості своєї останньої мети, вступає у найтісніші внутрішні відносини до великих питань, що хвилюють сьогодні науку, – питань конституювання і правомірності основи наук про дух» [38, С.257].

Досліджуючи принцип плюралізму в соціально-філософському дискурсі, Л.Г. Червонная відмічає, що «плюралізм як реальний феномен і поняття претендує сьогодні на увагу все більш широкого кола соціально-гуманітарних наук (соціології, політології, правознавства, історії,

літературознавства, культурології, філософії), методології соціально-гуманітарного пізнання саме тому, що він все помітніше долає кордони відносно вузького політико-правового статусу, набуваючи об'ємного соціокультурного характеру» [161, С.128].

Без дотримання принципів плюралізму та гуманізму в гуманітарному науковому знанні неможливо досягнути всю поліпарадигмальність людського потенціалу. Безпідставне ігнорування наукових розробок та теорій, заснованих на ідеологічних, культурних, національних та мовних особливостях їх авторів, значно звужує спектр пізнання, а що головне осмислення наукових явищ.

Вважаємо, що використання принципів гуманізму та плюралізму особливо актуалізується в процесі загальнотеоретичного та порівняльно-правового дослідження ритуалів в правовій сфері. Це зумовлюється не тільки міждисциплінарним характером предмету дослідження, а й специфікою його ролі та місця в процесі існування суспільства, збереження та передачі наступним поколінням сакральних, основоположних ціннісних орієнтирів суспільства, що визначають його самобутність. За допомогою використання вищезазначених принципів дослідник, який досліджує ритуали в правовій сфері, матиме змогу осмислити міждисциплінарний предмет дослідження (ритуали) якщо не у всіх, то в максимально широких сферах його використання, отримає можливість позбавитись від необ'єктивності, упередженості на користь певної наукової школи, суспільної думки тощо і навпаки, дослідити всі наявні вияви та форми ритуальної поведінки, що характерні людському суспільству на всіх етапах його розвитку (архаїчні та дописьменні культури, сучасні секуляризовані суспільства тощо), дозволить відійти від безпідставного ігнорування наукових парадигм, залежно від ідеологічної спрямованості їх автора.

Правова сфера є складним соціальним явищем, в якому діють пліч-о-пліч ціннісне та суще, раціональність та моральність, примус та дозвіл

тощо. Дану характеристику права пов'язують з його антиномічністю. Антиномічність в науці розуміється як метод діалектики, який поєднує протилежності шляхом балансування між ними та їх врахування у певній всеєдності. Право знаходиться вище за протистояння природного та позитивного, традиційного та інноваційного, а навпаки вміщує ці протистояння у собі та об'єднує їх в онтологічне ціле. А отже і дослідження правової сфери, як і права, повинно бути проникнуте плюралізмом методів, підходів та розумінь наукового пізнання.

Антиномічне поєднання природного (надпозитивного, сакрального) та позитивного (нормативного) в праві яскраво ілюструється на прикладі феномену ритуалу в житті суспільства. Ритуальні форми діяльності знаходять свій вияв ще на початку формування людського суспільства, в період відходу від інстинктивного (тваринного) до чуттєвого (людяного) та виявляються одночасно з першими об'єднаннями людей у соціальні групи. Прикладом цього є ритуали поховання, що характерні ще «предкам європейців», які жили у пізньому палеоліті, а саме кроманьйонцям (неоантропам). Ритуальні церемонії поховання кроманьйонців супроводжувались ритуальними співами та регламентацією послідовності дій кожного учасника. Даний приклад доводить той факт, відповідно до якого, ритуали існували задовго до появи держави (з її правотворчими функціями) і закріплювали сакральні, надпозитивні цінності спільноти. З початком існування держави та появою можливості здійснювати державний контроль за виконанням правових норм, деякі ритуали отримали ознаки норми права, а виконання інших залишилось частиною історичної традиції суспільства.

В.В. Дудченко, досліджуючи традиції правового плюралізму в його західній та східній інтерпретаціях вказувала на те, що «антиномічна складність права обумовила численні спроби штучно виокремити якийсь єдиний елемент з метою сформулювати спрощену дефініцію права,

ігноруючи всі інші елементи. Одні дослідники прагнуть вивести право з усією його змістовною різноманітністю з людської свободної волі. Інші розглядають право як продукт економічних відносин. Ще інші вбачають у ньому вияв «духу народу». Є теоретики, які розглядають право лише як регулювання зовнішньої поведінки, не враховують того, що координація поведінки людей здійснюється через опосередковані норми поведінки, тобто за допомогою «сміслових» орієнтирів. З іншого боку, крайній нормативізм вбачає в праві лише структуру нормативних смислових змістів і не бере до уваги те, що живе право є водночас фактом» [42; С. 3].

Без осмислення ідей гуманізму та плюралізму вбачається неможливим досягнути право у всіх його вимірах, особливо в ціннісно-культурному та антропологічному. На застосуванні здобутків теорій гуманізму та плюралізму засновується науковий пошук місця та ролі ритуалів в правовій сфері, що і є предметом дослідження, відповідно і методологічний апарат дослідження з даної тематики спирається на аналогічні ідеї.

Специфіка досліджуваного предмета та характер дослідження не дозволяє обмежитись лише загальнонауковими та міждисциплінарними методами дослідження. Враховуючи плюралізм та гуманізм, в якості основних підходів, на яких ґрунтується дане дослідження, варто доповнити їх характерними методологічними прийомами що сприятимуть досягненню цілей наукового пошуку. Такими прийомами є: антропологічний, аксіологічний та герменевтичний підходи.

Антропологічний підхід в юриспруденції характеризується протиставленням юридичному позитивізму, в його обмеженості виключно нормами та правилами поведінки санкціонованими державою. Антропологічний підхід проголошує, що сутність права обумовлена природою людини та її потребами. Антропологічний підхід до права означає зміщення акценту з держави та її позитивних норм на людину.

З цього приводу, варто погодитись зі словами М.І. Козюбри про те, що «зосередження основної уваги антропологічного підходу здійснено на соціокультурній обумовленості правового статусу особистості і, відповідно, права. Це в свою чергу сприяло визнанню багатоманітності культур і правових систем сучасності, відмові від жорсткого «європоцентризму», який тривалий час домінував в теорії права» [53; С. 27].

Сучасний антропологізм виходить з визнання протиріччя між загальнолюдським і індивідуальним. Використання антропологічного підходу в даній роботі націлене на дослідження впливу ритуалів на внутрішній світ людини, її свідомість. Юридична антропологія дозволяє виділити загальноправові тенденції розвитку в комплексі з визнанням правового різноманіття і окреслення меж правових відмінностей.

Антропологічний підхід, на думку В.В. Завальнюка, може бути корисним для подолання державоцентристського та етноцентристського погляду на соціальний розвиток людини і суспільства; його використання є необхідною передумовою налагодження зв'язків між цивілізаціями, правовими системами, державами і людьми, що репрезентуються в різні правові культури [51; С. 311-312].

Антропологічний підхід дозволяє дослідити індивіда в його правових проявах, вимірах, характеристиках. За його допомогою, на матеріалах різних правових систем, ми маємо можливість вивчити яким чином протиріччя уживаються в межах правової культури, не виключаючи один одного. Як показали антропологічні дослідження суспільств, що не мають чіткої політичної структури та сформованих органів державного управління, за правом держави часто ховаються інші форми права, в тому числі ритуали.

Одним із найважливіших методологічних прийомів, враховуючи компаративістську направленість дисертаційної роботи, при здійсненні дослідження ритуалів в правовій сфері було обрано порівняльно-правовий

(компаративістський). Так, в загальному розумінні, порівняльно-правовий метод визначається як метод вивчення правових систем шляхом зіставлення однойменних правових норм, інститутів, принципів тощо та практики їх застосування [174;С. 666].

Варто виділити неабияку роль порівняльно-правового методу, в якості однієї з основоположних складових методології наукового пошуку з проблеми ритуалів в правовій сфері. З цього приводу, хочемо зазначити, що цілісне дослідження ритуалів не може бути здійснено в рамках дослідження певної правової системи, правової сім'ї, а тим більше, правового інституту, а лише шляхом співставлення характерних для них ритуалів. За допомогою порівняльно-правового методу було досліджено роль ритуалів в правовій сфері безпосередньо в правових системах, правових культурах та різних політико-правових формуваннях, здійснено їх порівняння залежно від конкретних функцій, які виконують ритуали в тій чи іншій правовій системі.

Феномен ритуалу можна прослідкувати не тільки у відомих нам сучасних правових системах у статичному його вигляді, а й в його динамічному розвитку, шляхом співставлення історичних даних щодо особливостей функціонування правових систем та особливостей ієрархії джерел права, що склалася на певному етапі розвитку суспільства. Даний факт актуалізує використання порівняльно-історичного методу дослідження ритуалів в правовій сфері, за допомогою якого можна з'ясувати роль та місце ритуалів на певному історичному етапі, співставити їх та дослідити розвиток уявлень людей про значення ритуалів в правових системах, правових сім'ях та окремих правових інститутах (як то інститут присяги державних службовців, який пройшов досить довгий шлях формування і розвитку).

Належне місце в системі методів наукового пошуку щодо ритуалів в правовій сфері має бути відведено герменевтиці, як мистецтву тлумачення і розуміння.

Ще Арістотель звертав увагу на необхідність дослідження процесів розуміння та інтерпретації. Проте на його думку зрозуміти можна тільки те, що є граматично безпомилковим та логічно правильним [175; С. 192]. Арістотель зосереджувався виключно на тлумаченні текстів. Але в процесі ідентифікації права, як соціокультурного феномену не можна обмежуватись тлумаченням та інтерпретацією виключно текстових джерел правових систем. Під час дослідження традиційних та нетрадиційних правових джерел герменевтичний метод повинен застосовуватись в поєднанні з антропологічним та вміщувати в себе ідеї плюралізму та гуманізму. Дослідження ритуалів можливо здійснити лише через проникнення в їх суть.

Герменевтика - це мистецтво розуміння. Розуміння - це процес відображення елементів навколишнього світу у свідомості людини. Ключовим поняттям герменевтичної теорії, що використовувалось в даній роботі, є герменевтичне коло, як передумову розуміння та оцінки. За Х.-Г. Гадамером герменевтичне коло опрацьовується як розуміння цілого і частки. За його словами, для розуміння цілого необхідно зрозуміти окремі його частки, але для розуміння окремих часток вже слід мати уявлення про зміст (смісл) цілого. Завдання герменевтики полягає в тому, щоб увійти в герменевтичне коло і зрозуміти його специфіку [22]. Якщо дослідник прагне зрозуміти сутність ритуалів в правовій сфері, йому потрібно спочатку осмислити загальний стан правової сфери, у співвідношенні з якою й можна встановити роль ритуалів в правових системах, в розрізі їх традиційності та нетрадиційності, осягнути місце ритуалів в системі норм соціально-правового регулювання та позитивного права, що дозволяє реалізувати практичне застосування герменевтичного кола.

Нарешті, дослідження ритуалів в правовій сфері потребує застосування аксіологічного підходу. За словами М.В. Серебро, «сучасна епоха, названа постмодерном, характеризується посиленням значення аксіологічного фактору не тільки у сфері філософського пізнання світу, але й наукового також. На його думку найяскравіше така тенденція прослідковується у симбіотичному поєднанні філософії права та загальнотеоретичної юриспруденції. Продуктом такої взаємодії є народження відносно нових напрямків досліджень, одним з яких постає юридична аксіологія, яка будучи, в першу чергу, частиною науки про цінності, займається виявленням ціннісного змісту явищ юридичної природи» [95; С. 80].

За допомогою аксіологічного підходу можливо дослідити соціальні цінності, які оберігають ритуали. Ігнорування аксіологічного підходу в процесі дослідження ритуалів в правовій сфері звужує можливості дослідника в осягненні ціннісного виміру ритуалів.

Вміщуючи в собі особливості правового регулювання того чи іншого суспільства, ритуали їх тісно переплітали, у свідомості людей, з культурними особливостями даного суспільства. Отже ритуали, які проводились під час соціально-значимих подій, відтворювали та передавали як правові, так і культурні особливості порядку, що склався в суспільстві.

Оскільки ритуали пов'язані не тільки з правовою сферою, а й з культурною, то важливим елементом засобів методологічної оптики загальнотеоретичного та порівняльно-правового дослідження ритуалів буде виступати культурологічний метод. Він буде важливим методологічним інструментом для з'ясування ролі та місця ритуалів в правовій сфері, за допомогою якого було досліджено ритуали в культурному житті різних соціальних утворень та їх взаємозв'язок з ритуалами в правовій сфері.

Дослідження ритуалів в правовій сфері, як і будь-яке наукове пізнання, засноване на широкому спектрі загальнонаукових методів дослідження, серед яких важливе місце займають аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування, порівняльно-історичний метод.

Сутність аналізу (від грец. – розчленування) полягає в послідовному розчленуванні предмета на утворюючі його компоненти чи властивості задля дослідження їх місця і ролі у цілісній системі. За допомогою аналізу науковець має змогу вивчити функціональну структуру досліджуваного предмета. Метод аналізу дозволяє дослідити функціональну роль ритуалів в правовій сфері, їх місце в системі норм соціально-правового регулювання та норм позитивного права. Аналіз дозволяє дослідити ритуал не тільки як складову частину цілого, а й як саме ціле, що також містить складові. Це дає змогу виокремити ознаки, без відповідності яким дія не може визнаватись ритуальною. Метод синтезу полягає в об'єднанні частин, компонентів в єдину цілісну систему та дозволяє розглянути компоненти системи у їх взаємодії. Синтез в науковому пізнанні дозволяє дослідити динамічну взаємодію, вивчену на етапі аналізу, компонентів. Синтез, зокрема, дає можливість виокремити види ритуалів та дослідити ритуал у його взаємодії з іншими компонентами правової сфери.

В процесі наукового дослідження у будь-якій сфері на підставі отриманих знань є можливість зробити власні висновки про щось нове. Здійснюючи перехід від невідомого чи частково відомого до відомого і достовірного, можна, на підставі узагальнення відомостей про окремі факти або, навпаки, на підставі загальних відомостей, зробити певні висновки про окремі явища за допомогою таких логічних операцій, як індукція і дедукція. Індукція – це умовивід від фактів до загального твердження, а дедукція – умовивід від загального твердження до фактів. Індуктивний метод дає можливість дослідження сутності ритуалів,

через дослідження його сутнісних ознак. Дедуктивний ж метод, дає можливість дослідити функції ритуалу, виходячи з його сутності.

Метод абстрагування полягає в умоглядному відхиленні несуттєвих для дослідження зв'язків та граней досліджуваного предмета задля відокремлення суттєвого. Так, ритуальні дії сповнені символічності, проте зосередитись необхідно на тих символах ритуалів, що виконують функцію ціннісних трансляторів та правових регуляторів, а не тільки служать прагматичним цілям успішного виконання дії.

Наукове пізнання ритуалів в правовій сфері неможливе без використання порівняльно-історичного методу. Дослідження ритуалів в історичній ретроспективі дає можливість прослідкувати вплив ритуальної діяльності на поведінку людини в різних історичних епохах. Вивчення ритуалів за допомогою історичного методу дає можливість розглядати ритуальну поведінку в конкретний період існування людства.

Варто зазначити, що в процесі дослідження було використано й інші наукові методи пізнання, що сприяло отриманню обґрунтованих і практично значущих наукових результатів.

1.2. Аналіз наукових розробок проблеми ритуалу в вітчизняній та зарубіжній літературі

Задля більш повного та всестороннього розуміння наукових розробок, що відображають концепт проблеми ритуалу, спочатку необхідно виявити та зрозуміти основні лексеми даного поняття.

Саме слово «ритуал» походить з санскриту. Іменник «рита», в перекладі з санскриту означає не тільки «священний обряд» та «жертвоприношення», а й «закон», «порядок», «істина». У Рігведі,

стародавній збірці релігійних гімнів, написаних ведичним санскритом, це слово використовується для позначення відпрацьованої соціальної дії. Рита - універсальний космічний закон, одне із ключових понять давньоіндійської міфології. Рита визначає перетворення неупорядкованого стану в упорядкований і забезпечує збереження основних умов існування всесвіту, людини та моральності.

В Українській мові слова «ряд», «обряд», «порядок», в Англійській «right - право», «rite - обряд», в Латинській «ritus - обряд» є спільнокореневими зі словом «рита». Аналіз значення кореня «рита» як в санскриті, так і в індоєвропейських мовах, показує, що загальним змістом слова «рита» є «порядок», тобто правило поведінки людини в соціумі. З цього випливає, що ритуал виник не як потреба в дотриманні релігійних культів, а як встановлений порядок спільного проживання людей в суспільстві. Так як слово «ритуал» розглядається як термін в різних наукових напрямках, представляється необхідним розглянути наявні його визначення.

Р. Фірт розглядає ритуал як «певні встановлені дії, які вчиняються з метою вплинути на дійсність, мають символічний, неемпіричний характер і, як правило, соціально санкціоновані» [55, С. 96]. Ним підкреслюється соціально-правова доцільність ритуалу. Це проявляється в тому, що вчений вказує на санкціонованість соціумом ритуалу. Варто погодитись із даною позицією, проте вважаємо, що ритуал, як форма регламентації поведінки, може санкціонуватися не тільки соціумом, а й, наприклад, державою, що надає ритуалу додаткових властивостей.

Р.М. Берндт і К.Х. Берндт дають таке визначення ритуалу: «обряд, магічний або релігійний, є стилізованою і символічною дією, яка виконується для досягнення певних цілей в земному або «загробному» житті» [10; С. 190]. В даному визначенні так само проголошується доцільність ритуалу в суспільному житті, але підкреслюється сакральна

його природа. Водночас, на нашу думку, вченими занадто велика увага приділяється «досягненню певних цілей в земному або «загробному» житті», що зміщує увагу на сакральність ритуалу. В той же час, упускається регулятивна властивість ритуалу, яка безумовно, є однією з основних.

М. Дугласом ритуали визначаються як: «... типи дій, що служать меті прояву віри або прихильності певним символічним системам» [180]. Проте дане розуміння представляє ритуал у вузькому ракурсі і не дозволяє осмислити роль ритуалу в правовому житті та правовому регулюванні. М. Дуглас зосередився на символічності ритуалів, що безперечно є важливою властивістю ритуалів, проте зовсім упустив не менш важливу властивість – нормативність.

Визначення, що пояснює ритуал як колективну дію і підкреслює його соціальну спрямованість, було запропоновано В. Фуксом: «Соціально регульована, колективно здійснювана послідовність дій, які не породжують нової предметності і не змінюють ситуацію в фізичному сенсі, а використовують символи і ведуть до символічної зміни ситуації» [55; С. 96]. В даному визначенні вірно відкреслюється нормативність (соціально регульована) та символічність (використовують символи і ведуть до символічної зміни ситуації) ритуалів, з цим варто погодитись. Водночас, автором упускається можливість отримання ритуалами ознак норм права та виконання на рівні правової системи.

В. Тернер, в своїй праці «Символ і ритуал» дає наступне визначення: «Ритуал - це стереотипна послідовність дій, яка охоплює жести, слова і об'єкти, виконується на спеціально підготовленому місці і призначається для впливу на надприродні сили або істоти в інтересах і цілях виконавця» [146; С. 32]. Вчений поділяє смисли ритуалу на три рівні, а саме: явний (який повністю усвідомлюється акторами), латентний (не усвідомлюється явно, але має можливість відображатись у свідомості) та прихований (невідомий учаснику ритуалу, є частиною загальнолюдської системи

цінностей) [146; С. 32]. Ним ритуал розуміється як сакральна стереотипна дія, але упускається його соціальне значення. В. Тернер зосереджується на описанні впливу, який ритуал здійснює на свідомість учасників та оточуючих, водночас ритуал, в його розумінні, не отримує ціннісного закріплення та ритуал не досліджувався з позицій нормативності на рівні правової системи.

Наведений короткий огляд підходів до визначення поняття та сутності ритуалів показує, що ритуал має багато сфер використання, властивостей, функцій.

Поняття ритуалу являє собою складне явище, аналіз якого буде найбільш повним при використанні евристичного потенціалу ряду гуманітарних наук. Для вивчення феномена ритуалу необхідно звернутися до низки наукової літератури, в якій дане поняття розглядається з точки зору різних наукових концепцій.

Для вивчення ритуалу в контексті історизму, необхідно звернутись до робіт М. Еліаде, що дозволить виявити витoki знань щодо ритуалу.

М. Еліаде був показаний перехід від міфологічного опису світу до історичного. В рамках історичної концепції було наголошено на важливості ритуалу для реконструкції історичного часу і збереження постійної єдності, обґрунтовано положення про те, що за допомогою вивчення відповідних ритуалів реконструюються зміни, що відбуваються в сприйнятті людьми історичного часу. За М. Еліаде, «космічне оновлення починає збігатися тепер не тільки з космічними ритмами, але і з ритмами людей та історичних подій» [170; С. 45]. Завдяки тому, що М. Еліаде зосереджувався на сакральності ритуалу йому вдалося детально дослідити ту роль, яку ритуал здійснює в аксіологічному вимірі життя суспільства, в засвоєнні та трансляції цінностей.

В якості основної функції ритуалу М. Еліаде розглядає усунення течії профанного часу і заміна його сакральним. Проблема співвіднесення

буття і часу ним вирішується за допомогою вивчення ритуалів, що мають відношення до трактування часу. Виявлені М. Еліаде когнітивні характеристики архаїчного менталітету, полягають переважно в образному мисленні, що оперує архетипами і циклічно сприймає час. М. Еліаде показав, як за допомогою ритуалу надприродна сила може транслюватися в предмети і об'єкти, що знаходяться в оточуючому середовищі людей. М. Еліаде пише що, «В архаїчній свідомості і мисленні, предмети зовнішнього світу і людські дії, не мають свого власного, самотійного сенсу й цінності. Сенс і цінність вони знаходять для людей тільки в якості чужорідної надприродної сили, що виділяє їх з навколишнього середовища. Ця сила ніби перебуває в природному об'єкті - в його матеріальній субстанції, або в його формі, причому вона може транслюватися об'єктам шляхом ієрофаній (за визначенням Еліади - прояв святого, священного), тобто безпосередньо, або опосередковано, за допомогою ритуалу» [170; С. 46].

Аналіз досліджень, здійснених М. Еліаде показує, що ритуал здатний до виконання акту трансляції сакральних спогадів та цінностей, що дозволяє в подальшому розглядати ритуал як один із механізмів збереження і передачі певної пам'яті соціуму, яка може виражатись у формі моральних, етичних та інших надпозитивних основ існування суспільства. Оскільки ритуал транслює морально-етичні засади суспільства, це дає можливість припустити, що ритуал є способом трансляції морально-етичних цінностей та передачі їх нащадкам. Цінності, що передаються в суспільстві безпосередньо впливають на правові основи, що складаються в правовому суспільстві.

Підхід М. Еліаде до розуміння ритуалу, як феномену, що здатний об'єднувати суспільство, відображений в тому, що національна єдність архаїчної, латиномовної Румунії (родом звідки сам Мірча Еліаде), яка

складалася з даків і римських колоністів, була збережена завдяки ритуалам, які об'єднували народ.

На підставі цього, можна зробити висновок про те, що за допомогою ритуалу, відбувається ідентифікація індивіда з конкретним соціумом, його морально-етичними устоями. Вивчення ритуалу в даному контексті дає можливість побудувати суспільства, представники яких здатні не тільки до збереження власної самобутності, але також і до прийняття самобутності «іншої» національності. Осмисливши сутність та глибинну роль власних ритуалів, а не бездумно їх повторюючи, особистість буде сприйнятливішою до ритуалів (а отже й сутності та глибинної ролі) іншого суспільства.

Аналіз досліджень М. Еліаде дозволяє зробити висновок про те, що архаїчне суспільство використовувало ритуали не тільки для трансляції надприродної сили з метою надання сенсу і цінності об'єктів і дій, але і задля того, щоб транслювати, ті цінності про які дбає суспільство. Вивчення ритуалу в роботах М. Еліаде дозволяє реконструювати зміни, що відбуваються в сприйнятті суспільством історичного часу, що відбиваються в змісті, так званої, соціальної пам'яті і тим самим показати роль ритуалу в трансляції пам'яті ціннісної.

Подальший аналіз ролі ритуалу в фіксуванні та передачі морально-етичних орієнтирів суспільства пропонується здійснити в рамках психологічної концепції.

Досліджуючи область підсвідомого і розглядаючи ритуал як глибинну психологічну функцію внутрішнього світу людини, К. Юнг пише про неминучість психологічної регресії всередині групи. Подібну регресію можна частково нейтралізувати ритуалом, «тобто культовою церемонією, яка робить центром групової енергії урочисте представлення священних подій і перешкоджає поверненню натовпу до несвідомої інстинктивності» [171; С. 266]. К. Юнг обґрунтував, що ритуал заволодіває інтересом і увагою особистості, при цьому роблячи можливим придбання

індивідуального досвіду всередині групи, що зберігає можливість для особистості залишатися самотньою. За К. Юнгом, ритуал дає впевненість людині в прийнятності своєї поведінки, допомагає переміститися зі звичайного в сакральне. К. Юнгом було доведено, що ритуал сприяє ідентифікації індивіда з певною соціальною групою, що дозволяє поставити питання про вивчення ритуалу як механізму ідентифікації норм права певної соціальної групи, як таких що відповідають їх внутрішньому відчутті. На основі аналізу робіт К. Юнга, можна дійти висновку про те, що участь індивіда в ритуальній дії через причетність до подій дозволяє ідентифікувати себе з суспільною групою та діяти відповідно до морально-етичних засад суспільної групи.

Незважаючи на те, що К. Юнг зосереджував увагу на комунікативній властивості ритуалу, він дослідив сприйняття учасником ритуалу нормативних основ суспільства.

К. Юнг розглядає ритуал як технологію трансформації, виражену в імітації послідовних подій. К. Юнгом як приклад наводяться різні ритуали, як західні, так і східні. Дані ритуальні практики різні за формою, але мета кожної з них домогтися трансформації індивіда. На підставі цього, можна зробити припущення про можливість зміни форми ритуалу, зі збереженням вмістом, що дозволяє діалектично видозмінювати його форму, залишаючи незмінним його зміст.

Дану властивість ритуалів можемо продемонструвати на прикладі ритуалу закінчення шлюбу. Сама форма проведення даного виду ритуалів може широко різнитись залежно від особливостей правової та культурної системи, в якій він поширений, проте сутність залишається незмінною. На зовнішній вигляд можуть впливати культурні, релігійні, морально-етичні особливості, при цьому незмінним залишаючи ядро.

Аналіз досліджень К. Юнга показує, що ритуал міститься в підсвідомій пам'яті індивіда та тісно пов'язаний з його ціннісними

орієнтирами. Аналіз ритуалів, здійснений К. Юнгом, дозволив дійти висновку про те, що незважаючи на певну лабільність зовнішньої форми ритуалу, його сутність не втрачає свій зв'язок з підсвідомими відчуттями індивіда, що в свою чергу формують підсвідомі та свідомі засади співіснування суспільної групи. З цього випливає, що при вивченні ритуалу слід звертати увагу не на його форму, а на його сутнісну функцію. Відповідно, наукова позиція, що склалася в психології, дозволяє зробити припущення про мінливу форму зовнішніх виявів проведення ритуалу, при збереженні його змісту.

Виявлені особливості в аналізі ритуалу, знайшли відображення в роботах М. Євзіна. Проаналізувавши антропологічні міфи, він прийшов до висновку, що функцію ритуалу слід розглядати в космогонічному і антропологічному контекстах. «Долаючи ентропічні тенденції в космологічному плані, ритуал одночасно організовує свідомість, тобто є інструментом, за допомогою якого утворюється мікрокосм» [48; С. 195]. Механізм свідомості приводиться в дію за допомогою ритуалу «не виключено, що першим учителем людини, який створив її образ був саме ритуал, спогад про який закарбувався в колективній пам'яті людства, персоніфікованого в образах надприродних вчителів» [48; С. 198].

М. Євзін пропонує реконструювати, яким чином механізм свідомості приводиться в дію. Така «реконструкція» буде використовуватися для вибудовування логічної схеми функціонування ритуальної дії в свідомості особистості та її вплив на процес згадування чогось. Виходячи з цього, вважається, що ритуал здатний відбиватися не тільки в соціальній пам'яті, але й, впливаючи на свідомість як окремого індивіда, так і суспільства в цілому, передавати зміст морально-етичних цінностей з покоління в покоління.

Дослідження проведені М. Євзіним доводять зв'язок ритуальних форм діяльності з першими людськими об'єднаннями. Не маючи однорідної

системи для передачі історичного досвіду, людство закріплювало його в міфах та ритуалах, за допомогою яких актуалізувало набуті знання та передавало новим членам колективу.

О.В. Краля і М.В. Лісняк досліджуючи ритуали переходу як трансперсональну буденність прийшли до висновку, що відсутність у сучасної людини можливості пережити повноцінний соціально-прийнятний ритуал переходу є однією з причин залучення їх до різних деструктивних культів, що, в свою чергу може привести до серйозних психологічних проблем, що деформує духовний світ суб'єкта [77]. Наукова позиція даних авторів підтверджує важливість ритуалу в житті сучасної людини для ідентифікації індивіда в соціумі. Людиною усвідомлюється потреба залучення до соціальної пам'яті, і таке залучення реалізується в ритуалі та ритуальних поведінкових практиках. Особистість, яка не відчуває ідентифікації з тим чи іншим колективом інтуїтивно більш відкрита до сприйняття з новим соціальним утворенням.

Як основний регулятор відносин між людьми, ритуал виступає головним чином в архаїчних суспільствах, що пов'язано зі стійким і нерухомим характером соціального життя, загальним рівнем культури і слабким розвитком міжкультурних відносин. Ритуали є засобом залучення індивідів до певного правового і культурного досвіду, передають його від покоління до покоління, регламентують поведінку індивідів, підтримують внутрішню згуртованість певної соціальної спільноти, сакралізують різноманітні об'єкти і соціальні відносини. При цьому можуть сакралізуватись як реальні, так і уявні об'єкти (язичницькі боги тощо).

Аналіз досліджень здійснених в психології дає можливість теоретично обґрунтувати ритуал, як механізм залучення індивіда до надпозитивних засад суспільної групи, дає детальне розуміння механізму закріплення ритуалів в свідомості осіб, проте зайва психологізація ритуалу не дозволяє виділити його правничо-історичні аспекти, які найбільш повно

представлені в працях дослідників ритуалу з позиції комунікативного підходу.

В роботах К. Леві-Строса, Е. Ліча, Р. Коллінза, М. Петрова та ін., комунікативна функція ритуалу визначається як базова, на основі якої були сформовані всі інші функції. Самодостатність ритуальної дії пояснюється тим, що ритуал є звичною поведінкою. Ритуал розуміється як своєрідна мова, знакова система, що дозволяє зрозуміти металінгвістичні способи комунікації. Адресати і адресанти послань, задіяні в ритуалі, одні й ті ж люди. Первинна комунікативна функція ритуалу визначає емоційний сенс особливостей ритуальної поведінки, а емоційна енергія розглядається як необхідна складова частина ритуалу. Ритуальними взаємодіями обумовлюється цілісність макросоціальної структури, що сприяє становленню поведінкових стереотипів, що відображають соціальну поведінку людини.

Дослідники комунікативної функції ритуалів досліджували даний феномен з позицій соціологічних законів, проте зважаючи на плюралізм як одну із основних засад дослідження, відзначимо здобутки та наукові теорії, які внесли вагомий внесок у розуміння сутності ритуалів в правовій сфері.

К. Леві-Строс, досліджуючи племена, які проживали на території французьких колоній, виявив консервативну функцію ритуалу, яка полягає в підтримці стрункої системи, на якій засновано уявлення людей про облаштування світу. Як приклад прояву подібної функції ритуалу, ним описані дії шамана, запрошеного до хворої людини. Шаман в ритуальному співі докладно розповідає, що відбувається в організмі людини при одужанні, виходячи зі знань, на яких засновані уявлення аборигенів про всесвіт, «... те, що міфологія шамана не відповідає реальній дійсності, не має значення: хворий вірить в неї і є членом суспільства, яке в неї вірить» [84; С.175]. Хворий усвідомлює ситуацію, розуміє походження своїх мук і упокорюється з ними. Що найдивніше, долучаючись, через ритуал, до

сакральних уявлень свого суспільства про облаштування світу, хворий одужує. Автор вважає, що функція підтримки системи сакральних уявлень суспільства, на яку вказував К. Леві-Строс, дозволяє розглядати роль ритуалу в передачі надпозитивних основ функціонування суспільства від покоління до покоління. За допомогою даної функції ритуалів суспільство накопичує цінні для нього елементи та безпосередньо використовує їх в процесі свого функціонування.

З позиції комунікативного підходу, було поставлено питання про взаєморозуміння між представниками різних культур, так як людських культур набагато більше, ніж рас, «... оскільки одні налічують тисячі, а інші одиниці. Дві культури вироблені людьми, які належать до однієї і тієї ж раси, можуть настільки ж і навіть більше відрізнятися, ніж дві культури, що походять з расово віддалених груп» [84; С. 325].

За К. Леві-Стросом, різноманітність культур може створити і безліч проблем. «Проблема, втім, полягає навіть не в тому, щоб дізнатися, чи може будь-яке суспільство отримати користь зі стилю життя своїх сусідів, а чи може воно, а особливо в якій мірі, зрозуміти і, навіть, пізнати його» [84; С. 352]. Ґрунтуючись на науковому підході К. Леві-Строса, можна зробити висновок про те, що вивчення ритуалу в контексті взаєморозуміння між представниками різних товариств сприятиме неконфліктному співіснуванню в сучасному соціумі внаслідок розуміння надпозитивних норм суспільства, що не завжди можуть бути закріплені в нормативно-правових актах. Завдяки аналізу робіт К. Леві-Строса можемо підтвердити твердження про те, що розуміння сутності та глибинного змісту особистістю ритуалів власного суспільства неминуче призведе до терпимості в сприйнятті ритуалів, а отже й ментальності, іншого суспільства.

Е. Ліч, розробляючи комунікативну функцію ритуалу, виявив, що багато понять є ментальними аспектами сенсорних образів, які є культурно

зумовленою відповіддю на об'єкти і явища оточуючого світу. Але іноді, така послідовність будується по-іншому: ми можемо породжувати абстрактні поняття в свідомості, а потім, подумки переносячи їх на оточуючий світ, надавати цим абстракціям форму [86; С. 49].

Як приклад, Е. Ліч призводить опозицію «хороший - поганий» яка перетворюється в опозицію «білий - чорний». «Це дуже важлива частина нормального мислення. Перекладаючи ідеї, тобто продукти розуму, «ментафакти», в матеріальні об'єкти, ми надаємо їм відносну сталість, і в цій постійній матеріальній формі можемо піддавати їх технічним операціям, які недоступні розуму, якщо він діє сам по собі. Такого роду матеріальна символізація є очевидною в ритуалі» [86; С. 48]. Для цілей даного дисертаційного дослідження даний науковий підхід важливий тим, що дозволяє обґрунтувати безпосередній вплив ритуалів на свідомі орієнтири особистості (наприклад чорне-біле, добро-зло тощо).

Науковий підхід Е. Ліча виражений в тому, що ритуал виник з форм поведінки, що мають виразне комунікативне навантаження. Відповідно, вихідною функцією ритуалу, на базі якої сформувалися всі інші його функції - це комунікація. Учасники ритуалу, як зазначається Е. Лічем, спільно переживають комунікативний досвід через безліч різних сенсорних каналів одночасно і діють відповідно до впорядкованої послідовності метафоричних подій в межах територіального простору. Е. Ліч пише, що сам простір облаштовано так, щоб забезпечити метафоричний контекст даної ігрової дії. «Вербальний, музичний, хореографічний та візуально-естетичний вимір - всі вони, ймовірно, повинні бути компонентами цілого послання. Коли ми беремо участь в такому ритуалі, то отримуємо всі ці послання одночасно, «згущаючи» їх в єдиному досвіді, хоча одержувач ритуального послання отримує інформацію одночасно за допомогою кількох різних сенсорних каналів, всі ці різні відчуття з'єднуються в одне ціле послання» [86; С. 54]. Отже, Е. Ліч підтверджує позицію щодо

зовнішньої змінюваності ритуальної дії при збереженні внутрішнього змісту.

Задля визначення загальної парадигми для проведення будь-якого ритуалу, Е. Ліч порівнює ритуал і музику, що було запозичене ним у К. Леві-Строса, який провів аналогію між музикою і міфом, звернувши увагу на їх структурну подібність. Е. Лічем було здійснено аналіз процесу, за допомогою якого відбувається передача інформації у вигляді комбінації вербальних засобів. Даний аналіз виявив, що спочатку відбувається виділення каналів комунікації, по яких передається інформація і різноманітні типи асоціацій, що комбінують елементи послання. Але в підсумку, сенсорні враження, що досягають одержувача, сприймаються як єдине повідомлення, і, не дивлячись на те, що на його передачу потрібен час, саме повідомлення є єдиним.

Те ж відбувається при виконанні симфонії оркестром, і система комунікацій, що виникає, є надзвичайно складною. Музика, як ціле, ділиться на частини, які естетично співвідносяться одна з одною. Для слухача, який розуміється на музиці, кожна фраза, кожна частина і в цілому вся симфонія утворюють систему взаємопов'язаних елементів. Е. Ліч зазначає, що виконання може займати досить тривалий проміжок часу, але передача послання здійснюється так, як якби все сталося миттєво. Крім партитури, в якій записаний весь музичний твір, є листи партитури для кожної групи інструментів, але звук, вироблений одним інструментом, не створить музичного сенсу. Диригент повинен мислити в декількох вимірах одночасно, на нього покладається завдання підтримувати лінійний потік загальної музики і гармонійне поєднання гри різних інструментів.

Аналіз процесу невербальної передачі за допомогою ритуалу, здійснений Е. Лічем, продемонстрував яким чином ритуал здатний передавати цілісне послання. Але, варто зазначити, що Е. Ліч мало приділив уваги тому факту, що це загальна парадигма для всіх ритуалів, з чого

впливає, що для процесу передачі форма ритуалу не є важливою. Ґрунтуючись на дослідженнях Е. Ліча, можна припустити, що змінність форми ритуалу не відбивається на його здатності до точної передачі повідомлення. Подібним повідомленням, відображенням внутрішнього змісту ритуалу, може бути сукупність ціннісних орієнтирів суспільства або нормативних сенсів. Змінюючи свою зовнішню форму, ритуал при цьому продовжує передавати свій зміст.

Проаналізувавши науковий підхід Е. Ліча до ритуалу, як до невербальної комунікації можна зробити висновок про те, що за допомогою невербальних комунікативних каналів ритуал здатний передавати зміст цінностей та нормативних сенсів (чорне-біле, добро-зло), які суспільство оберігає та бажає передати нащадкам.

Для загальнотеоретичного та порівняльно-правового дослідження ритуалів в правовій сфері науковий підхід Е. Ліча також корисний тим, що висвітлює механізми сприйняття свідомістю ритуальної сутності, тих нормативних орієнтирів, що безпосередньо впливають на сприйняття особами правових основ.

Р. Коллінзом було продемонстровано, яким чином ритуал здатний передавати наукові здобутки. Дослідник запропонував теорію інтерактивних ритуалів, яку він вважає ключем як до різноманітних локальних ситуацій між людьми, так і до соціології індивідуальних емоцій і мислення. Р. Коллінз посилається на антропологічні дослідження, які доводять значущість ритуалів в первісних суспільствах і «могутність відповідних категоріальних схем в процесі контролю над тим, що люди вважають само собою зрозумілим та навпаки, про що вони не можуть навіть задуматися» [73; С. 68]. Більша різноманітність категоріальних схем в складних суспільствах відповідає відносинам між групами в стратифікованому соціальному порядку і ці схеми вбудовуються в мову соціальних класів. Р. Коллінз дослідив ознаки ритуалів.

На думку Р. Коллінза ритуал складається з наступних необхідних складових:

- 1) група, мінімум, з двох осіб, які перебувають територіально поруч;
- 2) учасники фокусують увагу на одному і тому ж об'єкті або дії і кожен усвідомлює, що інший утримує цей фокус уваги;
- 3) учасники поділяють загальний настрій або емоцію;
- 4) відбувається посилення взаємного фокусу уваги і загального настрою, збільшення мікрокоордінації призводить до тимчасового об'єднання осіб, що беруть участь в ритуалі в загальну реальність, учасники відчують кордон, що знаходиться між даною ситуацією і «будь-ким поза нею»;
- 5) в результаті, учасники відчують себе членами групи, з відповідними взаємними моральними зобов'язаннями.

Під час ритуалу емоційна енергія дає індивідам заряд ентузіазму «по відношенню до ритуально створених символічних цілей, коли ці індивіди знаходяться поза групою» [73; С. 70]. Як шосту необхідну складову частину ритуалу Р. Коллінз визначає емоційну енергію, для відновлення якої, індивіди знову беруть участь в ритуальній дії.

За Р. Коллінзом, емоційна енергія довготривала, а на ритуальних взаємодіях тримається цілісна макросоціальна структура. «Те, що ми називаємо структурою, є способом позначення повторюваних патернів, зіткнень, до яких люди постійно повертаються, відновлюючи свої ритуали» [73; С. 81]. Дослідник наголошував на тому, що за допомогою ритуалу суспільство актуалізує власний історичний досвід.

Теоретичний підхід Р. Коллінза дозволяє розглядати ритуал, як механізм запам'ятовування і згадування в процесі наукової комунікації. Досліджуючи інтерактивні ритуали інтелектуалів, Р. Коллінз показав роль ритуальних дій в передачі змісту наукової пам'яті, але для трансляції пам'яті ціннісної цього явно недостатньо. Р. Коллінзом було виявлено як за

допомогою ритуалу передається наукова пам'ять, яка є невеликим сегментом пам'яті всього соціуму. Виявлення діалектичного взаємозв'язку ритуалу і соціальної пам'яті буде сприяти виявленню ролі ритуалу в передачі надпозитивних основ, на яких ґрунтується правова взаємодія певної соціальної групи.

Застосування теорії Р. Коллінза до виявлення взаємозв'язку ритуалів з правовою сферою показує, що емоційна атмосфера яка виникає в процесі будь-якої ритуальної дії сприяє не тільки запам'ятовування того, що відбувається, але і згадуванню. Повторюючи свої ритуали, суспільство тим самим, не тільки зберігає свою пам'ять, але і передає її зміст від одного покоління до іншого.

Реалізація комунікативного підходу знайшла своє відображення в роботах М.К. Петрова, який визначає комунікацію як продукт людської активності, спрямований на зміну знання і прийнятих в суспільстві способів діяльності [117; С. 37]. Оскільки комунікація, як було доведено Е. Лічем, є вихідною функцією ритуалу, то на підставі цього, визначення комунікації дане М.К. Петровим, дозволяє розглядати ритуал як послання, яке містить і передає інформацію безпосередньо учасникам ритуалу символічними способами. Символізм ритуалу дозволяє досягати розуміння без усного та писемного мовлення особливо, «коли мова йде про успадкування минулого і зміну теперішнього як про центральну проблему, на перший план висувається саме специфіка спілкування, без розуміння і освоєння якої цю проблему неможливо навіть поставити» [117; С 38]. Виходячи з положення про те, що ритуал виник саме як комунікація вважається, що виконуючи свою вихідну функцію, ритуал зберігає і передає, зокрема, морально-етичні засади, а отже і систему ціннісних, нормативних основ суспільства від покоління до покоління.

Ритуал, як інструмент соціальної комунікації, представлений в етологічному аспекті комунікативного підходу до ритуалу. Порівняння

етологічних (суто біологічних) та соціальних ритуалів, яке здійснив К. Лоренц продемонструвало, що за допомогою ритуалу, зокрема, повідомляється необхідна інформація. Як і в тваринному світі, ритуали, що здійснюються людиною так само відповідають вимогам багаторазовості повторення і акцентуації рухів. Для етологічного ритуалу, в деяких випадках, властиві прояви агресії. Наприклад, у людини агресія проявляється в ритуалі рукостискання, потискуючи руку трохи сильніше звичайного, людина демонструє свою силу.

К. Лоренц у своїй роботі «Агресія (так зване «зло»)» зазначає, що: «Практично всі манери вихованої людини демонструють доброзичливу поведінку і запобігають проявам можливої агресії у партнера. Недотримання формальних правил ввічливості провокує спонтанну ворожість» [87; С. 142]. Ритуальна функція манер поведінки як засобу постійного взаємного заспокоєння членів групи відразу стає ясною, коли спостерігаються наслідки випадання цього етичного аспекту [87; С 142].

К. Лоренц зазначає, що якщо не дотримуватися цього етичного аспекту, то така поведінка може викликати роздратування, а іноді і ворожість, так само як і відкрита агресивна поведінка. Ґрунтуючись на позиції К. Лоренца, можемо зробити висновок про те, що ритуал не тільки містить в собі необхідну для нормального існування суспільства систему цінностей, але й здатен передавати її за допомогою невербальних засобів спілкування.

Для даного дисертаційного дослідження є важливим той факт, що представники комунікативного підходу визначили ритуал як засіб невербальної комунікації і виявили його комунікативну функцію як базис для формування інших функцій ритуалу. Це дозволяє обґрунтувати, що за допомогою комунікативної функції ритуал здатний передавати ціннісну систему суспільства, як одну із складових соціальної пам'яті.

Проблема взаєморозуміння між представниками різних соціальних груп і суспільств може бути частково вирішена за допомогою взаємного вивчення ритуалів, що буде сприяти розумінню моральних правил, а отже ментальності та поведінки.

Дослідження наукової літератури, яка відображає комунікативний підхід до вивчення ритуалу дозволяє визначити його роль в комунікативній трансляції, передачі та сприйнятті цінностей та нормативних основ суспільної групи.

Для подальшого розвитку питання ритуалів в правовій сфері проаналізуємо культурологічну концепцію вивчення місця ритуалів. Досліджуючи ритуал в культурологічному ракурсі, уваги заслуговують роботи М. Моса, Б. Маліновського, М. Мамардашвілі, Ю. Лотмана, А. Байбуріна, В. Нечипуренко та ін. З позиції культурологічного підходу, основною метою ритуалу вбачається не пояснення світу, а вирішення важливих для життя соціуму задач: збереження, контроль та відтворення знакових цінностей, таких як престиж, статус, соціальні інститути, правопорядок тощо.

Дослідники ритуалу в даному концептуальному підході основну роль в ритуалі відводять організації пам'яті. Ритуал розглядається як механізм залучення індивіда до комеморації. Під комеморацією, за визначенням П. Нора, розуміється процес, який мобілізує різноманітні дискурси і практики в репрезентації подій і містить в собі соціальне і культурне бачення пам'яті про комеморативну подію, а так само висловлює солідарність групи [110] За допомогою ритуалу відбувається привнесення почуттів людини в буття пам'яті і відновлення зв'язку між предками і нащадками [92; С.11–26.]. Ритуал багатовимірний, а його екзистенційний сенс полягає у вибудовуванні і підтримці правового порядку. Практико-пластична парадигма певного комплексу дії несвідомо транслюється в ритуальній практиці протягом поколінь [109].

До розуміння того, що таке ритуал в контексті культурології прийшов М. Мосс, досліджуючи жертвоприношення. На його думку, неминучий результат ритуалу полягає в його користі. Універсальність, сталість і логіка розвитку ритуалу надають йому такий характер, який є вищим, ніж авторитет правового договору та соціальної конвенції. Зовнішня простота ритуалів це оманливі хронологічні ознаки [96; С.101-103.]. Вивчаючи тексти урочистих ритуалів, М. Мосс зробив висновок, що всі вони побудовані за єдиними правилами, транслюючи базовий ритуал, який змінюється відповідно до потреб суспільства.

Дослідження М. Мосса показали, що основний зміст і сенс ритуалу залишається сталим, змінюється лише його форма. Зміни, що відбуваються в ритуалі, спричинені потребами суспільства, не змінюють його значення. Це може послужити доказом того, що ритуал, змінюючи свою форму, зберігає при цьому свій зміст. На думку М. Мосса, поняття сакрального є фундаментальним поняттям всього ритуального, а сакральне це результат колективної діяльності, тобто є соціальним поняттям [97; С 12]. На підставі вивчених ним сакральних текстів, М. Мосс визначив, що ритуал існував задовго до його дослідження. Що підтверджує факт того, що ритуал є дописьменною формою соціальної пам'яті. Як мовні ритуали М. Моссом була досліджена молитва, яка є ритуалом в силу того, що являє собою прийнятий образ дії. Наукова позиція М. Мосса, виражена в тому що, за змістом і за формою молитва соціальна, вона не існує поза ритуальної системи. На думку М. Мосса, пояснення і обґрунтування ритуал знаходить тоді, коли розкривається його зміст, що лежав і лежить в його основі. Ритуали, перш за все, є рухом душі, а не тіла. Вони збагачуються елементами ментальної діяльності, такими як почуття і ідеї [97; С 102]. М. Мосс висунув припущення, що виявлення одного типу примітивних мовних ритуалів і встановлення в ньому універсальних рис для

різноманітних товариств можливо тому, що ритуал є явищем, необхідним для всіх подібних соціальних утворень.

Аналіз досліджень М. Мосса дозволяє зробити висновок про те, що ритуальна система необхідна для існування суспільства, буття якого неможливо без інструментів передачі сакральних цінностей з покоління в покоління. Це дає обґрунтування необхідності вивчення ролі ритуалу в правовій сфері, як чиннику формування та передачі ціннісних орієнтирів індивіда.

Ритуал, як частина буття суспільства знаходить свій відбиток в роботах Б. Маліновського який, розглядав культуру як сукупність пов'язаних між собою елементів, що виконують певні функції. Він характеризує культуру як «... єдине ціле, що складається з інструментів виробництва і предметів споживання, установчих настанов для різних громадських об'єднань, людської думки і ремесел, вірувань і звичаїв» [90; С 44]. На його переконання, кожна культура є цілісною і самодостатньою завдяки тому факту, що вона служить задоволенню всього спектру базових, інструментальних та інтеграційних потреб. Метод, який використовується Б. Маліновським, отримав назву включеного спостереження. В основі цього методу лежить вивчення проблеми зсередини, розуміння внутрішніх мотивів представників культури. Коли польовий дослідник вперше опиняється серед людей, чию культуру він хоче зрозуміти, то перед ним постає питання про ідентифікацію культури, так як ідентифікувати означає зрозуміти.

Аналізуючи магію і релігію первісних суспільств, Б. Маліновський прийшов до висновку, що традиція первісного суспільства концентровано виражається в магичному ритуалі та завжди існує історія, з якої можна дізнатися яким чином цей ритуал став частиною буття людської спільності. Різноманіття аспектів і цілей релігії укладено в функції й ціннісному значенні віри та ритуалу. Б. Маліновський так само вказав на

неможливість цілком уявити собі ритуальну дію поза контекстом дії прагматичної, що укладена в ритуалі й за своєю суттю з нею пов'язана. Б. Маліновський розумів ритуал, як частину суспільного буття, яке неможливе без ціннісних уявлень суспільства, що демонструє наявність зв'язку між ритуалом і надпозитивними основами існування суспільства. Ритуал не розглядався Б. Маліновським в контексті правової сфери, проте його дослідницька позиція щодо функціонально-ціннісного значення ритуалу і сутнісного зв'язку прагматичної і ритуальної дії дозволяє проводити подальші дослідження ритуалу в збереженні та передачі основоположних, сакральних цінностей суспільства та осмислити місце ритуалів в правовій сфері. Метод включеного спостереження, який був використаний Б. Маліновським, дозволяє припустити, що безпосередня участь в ритуальній дії, сприяє розумінню цих цінностей.

Ритуал як феномен, що «конструює» людину, розглядається в роботах М.К. Мамардашвілі. Досліджуючи ритуал, він робить обґрунтований висновок, що за допомогою ритуалу людина виходить за свої природні якості, знаходячи трансцендуючу позицію та опановуючи щось в собі, встановлюючи тим самим якийсь порядок. За М.К. Мамардашвілі люди практикують ритуали, бо ті пробуджують чутливість і приводять її в буття культурної пам'яті, ритуали забезпечують збереження «людського» [92; С. 37-53.].

На думку М.К. Мамардашвілі, людина істота, яка не народжується природою, а самонароджується через культурно винайдені інструменти і ритуал є одним з цих інструментів. М.К. Мамардашвілі розглядає ритуал не як уявлення про світ і не теорію світу, а як спосіб конструювання людини з природного матеріалу. Він вважає, що людина народжується з хаосу через взаємодію позачасового та надприродного. Це означає існування зв'язку людського феномена із надлюдським і цей зв'язок важливий для самої людини [92; С. 37-53]. За М.К. Мамардашвілі, що б бути, людині необхідно

співвіднести себе з чимось, що володіє надприродними властивостями. У зв'язку з цим ми можемо розглядати ритуал як технічну процедуру співвіднесення себе з надприродним, на цьому ґрунтується наша мораль, а виключно на природних (біологічних) чинниках мораль заснована бути не може [92; С. 37-53].

Аналіз робіт М.К. Мамардашвілі показав, що оскільки через ритуал відбувається самонародження людини та привнесення її почуттів в буття культурної пам'яті, то тим самим утворюється стійкий зв'язок між індивідом і предками, між пам'яттю окремої людини, що живе в сьогоденні і пам'яттю його предків, які внесли вклад в зміст тієї пам'яті, яка стає актуальною. Це дозволяє вивчити роль ритуалу в передачі пам'яті про священні (сакральні) цінності соціуму.

Саме в цьому контексті ритуал досліджувався Ю.М. Лотманом, який підкреслює своєрідний характер феномена ритуалу: «Основну роль в ритуалі відіграє організація пам'яті, і сам він представляє собою механізм залучення індивіда до групової пам'яті» [88; С. 6]. Він вказував на те що, в процесі еволюції суспільства, нові можливості людини потребували закріплення набутого досвіду для передачі його наступним поколінням. За Ю.М. Лотманом, можливість діяти відповідно до нової, більш ефективної і доцільної поведінки не є спадковим явищем, що і вимагає закріплення її в пам'яті, що і відбувалося за допомогою перетворення його в, так званий, перед-ритуал. Поведінка людини ставала не хаотичною, а ритуалізованою, при цьому: «з усього різноманіття типів поведінки, часто випадкових, доцільність відбирала, а соціальна пам'ять зберігала і передавала обмежений перелік того, що мало сенс» [88; С. 10]. Для закріплення і запам'ятовування доцільних жестів і вчинків необхідна ритуалізація, яка при цьому має дві тенденції, одна з яких це «створення нових типів ритуалізації, друга - обмеження, відбір і коригування вже існуючих ритуальних практик» [88; С. 11]. І в тому і в іншому випадку, як зазначає

Ю.М. Лотман, ритуал пов'язаний з практичною діяльністю і служить для придбання практичними вчинками функції суспільної поведінки.

Ю.М. Лотманом було обґрунтовано, що ритуал є способом запам'ятовування колективного досвіду з подальшою його передачею від покоління до покоління, що доводить роль ритуалу в трансляції колективної (або групової) пам'яті. Визначення Ю.М. Лотманом ритуалу як механізму залучення до групової пам'яті дозволяє розглядати ритуал як механізм передачі суспільством знань про порядок, що склався у суспільстві, навіть без наявності норм позитивного права. Оскільки ритуал, як пише Ю.М. Лотман, є способом запам'ятовування актуальної інформації для подальшої її трансляції, то на підставі цього можна розвивати гіпотезу про те, що ритуал є механізмом передачі неписаних правових норм.

Ритуал, як початковий стан культури і сполучну ланку між сакральним і профанним, розглядав А.К. Байбурін. У ритуалі людина реалізовує свої духовні устремління. Крім цього через ритуал реалізується й інший характер освоєння світу: «людина поширює свою внутрішню сутність, свою думку, здатність до творчості. Не випадково ритуал все частіше розглядається в якості першоджерела майбутніх мистецтв, науки і філософії» [8; С. 17]. Він вважає що, творча енергія максимально проявляється не в повсякденному житті, а саме в ритуалі, не дивлячись на його жорстку регламентованість.

Як зазначає А.К. Байбурін, ритуали проводилися не тільки з метою упорядкування правового життя колективу, а й в пам'ять про позбавлення від будь-якого нещастя. Примітно те, що ритуали-спогоди ставали календарними, тобто включалися в ритуали вищого рівня [8, С. 17].

Багатовимірністю ритуалу, що не допускає обмеження в рамках якогось одного з його аспектів, В.Н. Нечипуренко обґрунтував науковий підхід до ритуального дійства як до світоглядної поведінкової реалії. Ритуал ним визначається як мовчазне знання та архаїчна форма трансляції

смислів. Ритуальна поведінка, як зазначає В.Н. Нечипуренко, це несвідоме відтворення архетипової ситуації, яка становить прообраз дій в будь-якій життєвій ситуації. В.Н. Нечипуренко вважає, що архетипова ситуація на рівні колективного несвідомого функціонує як приклад до уподібнення. Функціональні можливості ритуалу щодо певної «консервації» правового порядку визначають зміст ритуальної діяльності. Консервація правового порядку полягає в формуванні рефлексивної парадигми щодо дії яка підтримує існування соціуму. Дана парадигма, потім, піддається несвідомій трансляції через ритуальну практику протягом поколінь [102, С. 142]. За В.Н. Нечипуренко, екзистенціальний сенс ритуалу полягає у вибудовуванні і підтримці правового порядку. Він розглядає ритуал як дію, яка оперує процесами сакралізації і лежить в основі формування соціальних інститутів, які є інструментом ритмічного регулювання громадського порядку. В.Н. Нечипуренко обґрунтував багатовимірність ритуалу, розглянув ритуал як змістоформуючу світоглядну реалію та форму передачі смислів.

На підставі проаналізованого наукового підходу В.Н. Нечипуренко, можна зробити висновок про те, що оскільки ритуал відіграє важливу роль в процесі вибудовування і підтримки правового порядку, то ритуал насамперед є явищем соціальним. Можливо, витоки зародження ритуалу сягають його соціальності. За допомогою ритуалу, суспільство нагадувало саме собі і повідомляло наступним поколінням вигідну лінію поведінки для сприятливого існування колективу. Визначення ритуалу як форми передачі смислів, дозволяє вивчати ритуал як спосіб або механізм передачі соціально схваленої моделі поведінки. Позиція В.Н. Нечипуренко, дає теоретичне обґрунтування дослідження ролі ритуалів в правовій сфері, за допомогою соціального-філософського аналізу ритуалу здійсненого ним в своїх наукових працях.

Дослідження ритуалу, здійснені відповідно до культурологічних підходів, виявили зв'язок ритуалу з культурною пам'яттю і довели його

здатність передавати зміст культурної пам'яті від покоління до покоління. Так само, в рамках культурологічної концепції ритуал розглядається як механізм залучення індивіда до групової пам'яті, що дозволяє надалі вибудовувати гіпотезу про ритуал, як механізм акумулювання та передачі сакральних цінностей.

Задля дослідження ролі ритуалів в правовій сфері вбачається доцільним розглянути соціологічний підхід до ритуалу, де цей феномен розглядався по суті як символ, вираз соціальних відносин. Для дослідження соціологічної концепції ритуалів було проаналізовано роботи Е. Дюркгейма і В. Тернера. В рамках даного наукового підходу сформульоване істотне трактування ритуалу, як механізму трансляції культурного досвіду. Е. Дюркгейм був першим, хто проаналізував функції ритуалу як системно-організованого цілого. На його думку, ритуали мають ряд життєво важливих функцій, до яких відносяться, перш за все, функції соціалізації індивіда, а так само інтегруюча і відтворювальна функції.

Функція соціалізації виражена в підготовці індивіда до соціального життя і виховання в ньому необхідних якостей, без яких неможливе його життя в суспільстві. Інтегруюча функція полягає в тому, що за допомогою ритуалу колектив періодично оновлює і підтверджує свою єдність. Оскільки соціальне об'єднання є необхідною умовою життя людей, тому воно вимагає постійного перезатвердження [46; С. 231]. За Е. Дюркгеймом, «саме в ритуалі люди в повній мірі усвідомлюють свою єдність, тут ними володіють загальні почуття і настрої - те, чого немає в повсякденному житті. Притому в ритуалі не тільки відбувається спілкування людей один з одним, але і відновлюється зв'язок між предками і нащадками, минулим і сьогоденням» [46; С. 231]. Відтворювальна функція ритуалу спрямована на оновлення і підтримку традиційних норм і цінностей колективу. Тільки в тому випадку, коли соціальний досвід постійно актуалізується, колектив

може вижити. В досягненні цієї мети ритуал відіграє виняткову роль [46; С, 231].

Суспільство - це реальність особливого роду, яка не зводиться до реальності життя членів суспільства, яку можна сприймати емпірично. Досліджуючи елементарні форми релігійного життя, Е. Дюркгейм дійшов висновку, що якщо сфера суспільного - це «священне», а сфера окремого, ізольованого існування - це «вульгарне», то релігія є не що інше, як обожнювання суспільства, а релігійний культ - це сукупність ритуалів, спрямованих на забезпечення цього дуалізму в поведінці людей і на те, щоб не допустити змішування цих двох різних світів. Саме цим пояснюється поділ ритуалів Е. Дюркгеймом на дві основні категорії: негативні і позитивні.

Перші являють собою систему заборон, які ділять світ на священний і вульгарний. Позитивні обряди наближають віруючого до світу священного. Ритуали відносяться не тільки до релігійної обрядовості, їх можна назвати культурними універсалами, так як відповідні обрядові форми існують і в світських культурах, але емоційний фон і раціональне обґрунтування ритуалів у світському житті змінюються докорінно [46;С.231].

Е. Дюркгейм поділяв ритуали на магічні і релігійні. Він пропонував вважати головною відмінністю магії від релігії те, що релігія має суспільний характер, а магія індивідуальний. Магічні ритуали є справою індивідуумів і переслідують найближчі цілі, в той час як в результатах релігійних ритуалів зацікавлене все суспільство, яке, як правило, бере участь в його здійсненні.

Е. Дюркгейм вважав, що для розуміння людини, необхідно розглядати сутність суспільства, до якого вона належить, вивчати символи і ритуали, в яких суспільство себе осмислює. Це допоможе нам зрозуміти якою своєю поведінкою ми можемо зачепити основні почуття спільноти пов'язані з його устроєм. Мислення груп має свої власні закони. Знання цих

законів (які часто формуються на підставі традицій) та історичної спадковості, в значній мірі впливає на зміст ритуалу в різних культурах, що, в свою чергу, може стати основою формування толерантного ставлення та розуміння ритуалів інших соціокультурних спільностей. Дане положення обґрунтоване Е. Дюркгеймом, який вважав, що за допомогою ритуалу відбувається зв'язок між минулим і сьогоденням, підтримуються суспільні цінності і актуалізується соціальний досвід. Наукова позиція Е. Дюркгейма доводить, що за допомогою ритуалу відбувається актуалізація суспільно-значимої інформації і відбувається її передача наступним поколінням. Ритуал формує ретроспективу соціального досвіду, транслуючи зміст соціальної пам'яті. Запропоноване Е. Дюркгеймом розуміння людини можна представити у вигляді логічного ланцюжка: 1) вивчення ритуалу; 2) розуміння сутності суспільства; 3 розуміння людини. Функції ритуалу, виявлені Е. Дюркгеймом, сприятимуть сутнісному осмисленню ритуалів в правовій сфері.

Сутність ритуалу в правовому контексті, була так само розглянута В. Тернером. Проводячи польові дослідження життя африканських племен ндембу, в результаті своєї наукової діяльності він прийшов до необхідності не просто описувати, а розуміти ритуальне життя племені. Після того як він став займатися вивченням ритуалу, з його очей спали теоретичні шори, і відчувши себе «прозрівшим», він навчився сприймати багато з аспектів культури ндембу, які колись були йому невидимі [146; С. 27]. Від наглядного спостереження за ритуалом, В. Тернер переходить до осмислення його сутності. На його думку, ритуал, допомагає відновити соціальні зв'язки. «Де б не знайти циклічну соціальну систему, там же неодмінно буде знайдена і соціальна драма. А там, де є соціальна драма, там з повною ймовірністю можуть бути присутніми ритуал або церемоніальні інститути відновлення» [146; С. 27]. За В. Тернером, суспільства не є закритими структурами, а навпаки, вони реагують на зміни. У суспільствах

виникають, або запозичуються нові ритуали, а старі зникають. Але в потоці змін і з появами нових приводів для ритуалів і нових ритуальних конфігурацій зберігаються форми, які частіше приймають форму варіантів старого, ніж радикальної новизни [146; С. 27]. Відповідно до наукової позиції В. Тернера, зміни, що відбуваються в суспільстві не спричиняють радикальну зміну ритуалу. Отже, ритуальна форма є лабільною, піддаючись змінам, вона зберігає внутрішній зміст ритуалу.

Аналіз основних наукових досліджень ритуалу в різних наукових парадигмах, дозволяє нам дати визначення ритуалу, яке найбільш повно сприятиме вирішенню поставлених у дисертації проблем: Ритуал - це спосіб буття соціальних відносин, що встановлюється соціальною та правовою доцільністю з метою реконструкції історичного часу або збереження постійної єдності, виступає механізмом ідентифікації особи відповідно до ритуальної ролі, що заснована на соціальній пам'яті суспільства та має символічний характер.

Відтак, фактично всі норми які мають динамічну диспозицію (вказують на модель поведінки) можна віднести до ритуалів?

Ритуали регулюють широке коло відносин у суспільстві, призначаючи соціальні ролі та наділяючи учасників відносин правами та обов'язками, притаманними тій чи іншій соціальній ролі. Досить часто, ролі призначені ритуалами не перестають діяти після закінчення проведення ритуалу, наприклад прийняття присяги солдатом, отримання документу про освіту, прийняття присяги державним службовцем, бар-міцва (в юдаїзмі прийом 13-літніх хлопчиків у доросле юдаїстське об'єднання), на відміну від норм, які мають динамічну диспозицію. Навпаки, модель поведінки, на яку вказує норма з динамічною диспозицією втрачає обов'язковість до виконання поза правовідносинами, які регулюються даною нормою.

Дослідження ритуалу, здійснене в даному розділі роботи розкриває його зміст з позицій історичного, психологічного, комунікативного, і

соціологічного підходів. Були виявлені історичні засади ритуалу, показана його соціально-стримуюча роль, визначена поліфункціональність ритуалу, що реалізується в таких його функціях як усунення течії «профанного» часу і заміна його «сакральним», підтримка системи уявлень про світовий устрій, комунікативної функції, функції соціалізації індивіда та відтворювальної функції. Обґрунтована роль ритуалу в залученні індивіда до колективної пам'яті. Як функції ритуалу виділено дискурсивну і діалогічну. Дослідження історичного підходу сприяло виявленню генезису ритуалу і показало, що за допомогою ритуалу транслюється зміст історичної пам'яті. Вивчення ритуалів дає можливість для реконструкції сприйняття суспільством історичного часу, що постійно змінюється. Ритуал збігається з ритмами історичних подій і це дозволяє відобразити ці події в пам'яті. Періодичне ритуальне відновлення часу служить як передача змісту історичної пам'яті від покоління до покоління. Ритуал сприяє збереженню постійної єдності соціуму, який динамічно розвивається.

Реалізація психологічного підходу дозволяє досліджувати глибинні підстави ментальності ритуалу. На підставі того, що ритуал сприяє ідентифікації індивіда з певною соціальною групою, він розглядається як механізм залучення до соціальної свідомості. Процес трансформації внутрішнього світу індивіда за допомогою ритуалу показаний К. Юнгом, дозволив поставити питання про можливість ритуалу впливати на внутрішні переконання індивіда.

З позиції комунікативного підходу, базовою функцією ритуалу є комунікація. На підставі цього зроблено висновок, що за допомогою даної функції ритуал передає зміст комунікативної пам'яті, а так же зміст наукової пам'яті. Застосування комунікативного підходу до ритуалу дозволяє розвивати гіпотезу, що через невербальні комунікативні канали ритуал здатний передавати зміст соціальної пам'яті.

Дослідження ритуалу в концепції культурології довело, що ритуал транслює зміст культурної пам'яті. В процесі еволюції, новий досвід людини закріплювався і передавався через ритуал від покоління до покоління. Як комеморація, ритуал репрезентує події, проголошуючи соціальне і культурне бачення, висловлює солідарність суспільства. У соціологічній концепції ритуал розуміється як специфічна соціальна практика і розкриваються його функції, що сприяє діалектичному баченню ритуалу. Аналіз вищеназваних підходів, показав, що форма ритуалу може змінюватись, але його зміст залишається тим самим. Зміни, що відбуваються в ритуалі, продиктовані потребами суспільства, не спотворюють його значення.

У проаналізованих наукових підходах в повній мірі не розкрито сутність ритуалу як правового явища. Цьому сприятиме дослідження ритуалу в контексті його ролі в правовій сфері, оскільки правова культура включається до соціальної культури загалом. Розглянуті наукові підходи до ритуалу показали, що ритуал передає такі аспекти соціальних надбань як історичний, комунікативний, науковий і культурний загалом. З цього можна зробити висновок, що дослідження феномену ритуалу буде більш продуктивним в процесі вивчення його місця в праві та ролі, яку він відіграє в процесі формування ціннісних орієнтирів індивіда.

1.3. Сутність ритуалів та їх види

У попередніх підрозділах роботи, ритуал було розглянуто з точок зору ряду гуманітарних наук, що безперечно дало поштовх до подальшого розуміння сутності ритуалів в правовій сфері. Проте ритуал - складне соціальне та культурне явище, осмислення якого неможливо здійснити без дослідження його загальноправової сутності.

Ритуал виконує дві основні функції. Він, по-перше, служить засобом інтеграції і підтримки цілісності людських колективів, а, по-друге, знімає психологічну напругу і гармонізує людську психіку.

Однією з умов існування будь-якого суспільства є наявність колективної пам'яті принципи організації, характер заповнення (тобто відбір інформації, що підлягає зберіганню), обсяг і багато інших параметрів яких розрізняються в дописьменних (усних) і письменних культурах. У дописьменних культурах спостерігалась відсутність однорідної семіотичної системи, спеціально призначеної для фіксації, зберігання і переробки інформації. Вона виникла тільки тоді, коли широкого поширення набула писемність. В усній культурі всьому оточенню людини (як то елементам ландшафту, предметам, частинам житла, їжі, одягу тощо) надавався знаковий характер. Разом з мовними текстами, міфами, термінами спорідненості, музикою та іншими явищами культури вони формували цілісну картину світу індивіда. Іншими словами, «всі ці системи об'єднувалися у всеосяжну знакову систему таким чином, що елемент конкретної знакової системи міг мати значення осягнення іншої системи. За допомогою такої організації досягався ефект взаємного встановлення значень. Разом з тим, ця надмірність (множинність виразів при єдиному змісті) забезпечувала необхідний рівень стійкості: втрата будь-яких елементів не могла привести до втрати сенсу, так як ці елементи дублювалися іншими і тому легко могли бути відновлені. Але навіть в умовах такого збереження смислів, можна припустити, що «стирання» сенсу все-таки неминуче відбувалося, хоча б на периферіях картини світу. З урахуванням цього процесу, суспільство виділяло важливі фрагменти пам'яті (найбільш цінний, з точки зору цього суспільства, досвід) і здійснювало особливий контроль над їх збереженням за допомогою ритуалу» [7; С. 10.]. Дане твердження підтверджується аналізом сутності ритуалів з позиції психології, соціології, етології та інших наук. Вважаємо,

що наукові здобутки, що були здійснені в рамках інших гуманітарних наук є важливими та можуть бути перенесені на правову сферу.

Основною темою, яка була присутня в тому чи іншому вигляді в будь-якому ритуалі, була тема творення світу, результатом якого стало встановлення певної системи відносин між людьми. У непорушності цих відносин, перш за все родинних і шлюбно-сімейних, вбачалась запорука благополуччя людини і колективу. Те, що було пов'язане з буттям в акті творення може і має відтворюватися в ритуалі, який замикає собою діяхронічний і синхронічний аспекти космологічного буття, нагадує про структуру акту творення і послідовності його частин, і тим самим верифікує входження людини в той же самий космологічний універсум, який був створений «на початку». Це відтворення акту творення в ритуалі актуалізує саму структуру буття, надаючи їй в цілому і в її окремих частинах надзвичайно підкреслену символічність і семіотичність, є гарантією безпеки і процвітання колективу. Дописемні культури, що не мали спеціальних семіотичних засобів фіксації і зберігання інформації, були позбавлені можливості істотно збільшувати її обсяг. Вони були орієнтовані не стільки на отримання нової інформації, скільки на відтворення старої.

Досліджені особливості та функціональна роль у житті суспільства ритуалів доводять, що за допомогою їх повторення суспільство актуалізувало власний корисний історичний досвід, закріплювало його в пам'яті суспільства на рівні чогось сакрального та передавало з покоління в покоління. Разом з культурними здобутками, морально-етичними векторами передавались також нормативні сенси та ціннісні орієнтири суспільства, які є основою правового регулювання.

У культурі, що орієнтується на регулярне відтворення одних і тих же текстів, передача інформації відбувається не за допомогою правил, а за допомогою зразків. Таку культуру можна тільки вивчити, але її неможливо навчитися. Для культури, заснованої на запам'ятовуванні і пригадуванні,

першорядне значення мають мнемонічні знаки. Мнемонічні символи «утворюють, свого роду, мнемонічні ґрати, за допомогою яких легко актуалізується співвіднесений з ними набір значень. Актуалізації сприяє та обставина, що до мнемонічних символів і комплексів «прив'язані» численні словесні тексти від розповідей етіологічного характеру до заборон і приписів, які в свою чергу не тільки (і не стільки) описують і коментують ці об'єкти, скільки сприяють «пригадуванню» ритуальних смислів» [7; С. 14.]. Мнемонічні символи підкреслюють символічність ритуалів. Активне їх використання зумовлює практичність та надійність передачі історичного досвіду нащадкам за допомогою ритуалів, а не за допомогою, наприклад, писемності. Писемності потрібно вчитися, а мнемонічні знаки, зазвичай, є інтуїтивно зрозумілими.

Ритуал «являє собою форму символічної дії, яка відображає «зв'язок суб'єкта з системою соціальних відносин і цінностей» [154; С. 560.]. Його структура включає в себе суворо регламентовану послідовність актів, які, по-перше, пов'язані зі спеціальними предметами, зображеннями і текстами, а по-друге, здійснюються в умовах відповідної мобілізації настроїв і почуттів діючих осіб і груп. Групові форми ритуалу первинні по відношенню до індивідуальних; всяка ритуальна дія вводить емоційно-напружені психологічні стани особистості в певні соціокультурні рамки.

Символічне значення ритуалу, його відособленості від повсякденно-практичного життя підкреслюється атмосферою урочистості. Хоча ритуал може виконуватись і таємно, в той же час, це не позбавляє його урочистості. Урочистість ритуалу не скільки необхідна умова для його проведення, скільки наслідок проведення ритуалу, який сприймається як сакралізована дія та здійснює значний вплив на свідомість учасників.

Своїм корінням ритуал сягає в глибоке минуле. Спочатку в його основу були закладені ритми природи, а сам ритуал повинен був пристосувати ритм людської діяльності до ритму космосу. В силу

початкового сприйняття світу як хаосу, ритуали впорядковували світ, давали інструмент пояснення його особливостей та впливу на нього. Впорядковуючи навколишній світ, людина впорядковувала і власний внутрішній простір. За допомогою ритуалу людина могла не тільки досягти містичний досвід, а й відчувати себе впевнено, укорінено і бути одним цілим з природою. Оскільки ритуали відтворювали історичний досвід суспільства, то сутність, яку вони трансливали сприймалась як природна, легітимна.

Найдавніша і глибинна сутність ритуалу - символічний перехід між різними формами космічного і соціального буття (живе - неживе, людське - нелюдське, природне - соціальне тощо). Він виникав як священнодійство, пов'язане з встановленням або підтримкою вселенської і соціально-правової впорядкованості. Соціальний досвід архаїчних колективів може бути представлений як чергування двох основних станів: 1) життєдіяльності в упорядкованому і стабільному космосі, священні центри якого забезпечують надійний захист від сил хаосу, витіснених за кордон облаштованого світу; 2) періодичної хаотизації космосу при проходженні ним критичних точок свого існування.

Англійський антрополог В. Тернер визначає ритуал як «стереотипну послідовність дій, які охоплюють жести, слова і об'єкти, виконуються на спеціально підготовленому місці і призначаються для впливу на надприродні сили в інтересах і цілях виконавців» [68; С. 10–15.]. Згідно з його точкою зору, ритуали можуть бути сезонними, присвяченими визначному культурному моменту часу кліматичного циклу або початку такого роду діяльності, як посів, жнива або пересування з зимових пасовищ на літні, а також ті, що залежать від обставин, викликаних критичними переходами в житті окремої людини або колективу. Ритуали, що залежать від обставин можуть бути, в свою чергу, розділені на церемонії життєвих критичних змін, виконуваних при народженні, повнолітті, шлюбі тощо, для

позначення переходу від однієї фази індивідуального життєвого циклу до іншої та ритуали лиха, які виконуються для внутрішнього заспокоєння від переживань, що викликані лихом.

У всі часи в доіндустріальних культурах існували особливі обряди, що володіли потужним психічним потенціалом і соціально-правовою значимістю - ритуали переходу. Саме поняття «ритуал переходу» було винайдено французьким антропологом А. Ван Геннепом, який довів, що серед стародавніх і доіндустріальних народів вони були поширені практично повсюдно [77]. У всіх вивчених Ван Геннепом культурах вони відповідали стандартній схемі, яка включала в себе три окремі стадії: відділення, перехід і включення. Далі пропонується коротко охарактеризувати стадії, виділені французьким антропологом.

На стадії відділення, індивід видалявся зі звичного йому оточення, що вводило його в прикордонний стан «ні там, ні тут». Під час цього періоду людина могла важко переживати втрату старого способу життя, у неї виникали занепокоєння і страх втрати звичного, страх перед несподіваним і невідомим. На цій же стадії відбувалося навчання індивіда міфології і космології відповідної культури, певним мистецтвам, необхідним в його подальшому житті в групі, вироблялися необхідні навички і переконання. Варто зазначити, що саме на цьому етапі індивіду прищеплюються морально-етичні орієнтири та нормативні сенси, характерні для даного суспільства.

На наступній стадії переходу - здійснюється перехід від теоретичного вивчення міфів до потужного безпосереднього переживання змінених станів свідомості. У різних культурах для викликання таких станів використовувалися різні прийоми: сенсорна ізоляція або перевантаження, голодування, позбавлення сну, навіювання, вплив групи, біль, тілесні ушкодження, граничне фізичне і (або) емоційне напруження, ситуації смертельної небезпеки. Результатом таких обрядів ставало значне

поліпшення фізичного і емоційного здоров'я, зростання відчуття особистої сили і незалежності, міцні почуття глибокого зв'язку з природою і космосом, соціально-правової приналежності і згуртованості. Внутрішні переживання породжували впевненість в тому, що людина може пройти страх, біль і хаос страждань, випробувати відчуття повного душевного і фізичного знищення і тим не менш вийти з цього зціленим, відродженим і сильнішим, ніж раніше. На даній стадії засвоєні морально-етичні орієнтири та нормативні сенси на стадії відділення закріплювались у свідомості учасника.

Третя стадія ритуалу переходу - включення людини в спільноту в новій соціальній ролі - ролі дорослого, батька, воїна, цілителя, шамана тощо. Однак, внаслідок глибокого психологічного перетворення в індивіда формується новий, набагато ширший світогляд, він оволодіває новими, раніше йому невідомими навичками і оновлює власну систему цінностей відповідно до цінностей соціальної групи. На цій стадії, учасник ритуалу випробує на практиці засвоєні під час виконання ритуалу права та обов'язки і переконується в їх соціальній доцільності та схвальності.

А. Ван Геннеп об'єднав в одну комплексну категорію ритуали, що проводяться при перетині кордонів племені, а також ритуали життєвого і календарного циклу. На його думку, кожна з цих ситуацій має на увазі якийсь «перехід», часом цілком буквальний. Наприклад, в деяких районах Африки, європейського мандрівника просто не пропускали на територію села без спільної трапези з вождем і ритуального обміну рукостисканнями. В просторових категоріях А. Ван Геннеп осмислював соціальну структуру і тоді, коли говорив про ритуали життєвого циклу. Повна схема такого ритуалу складається з відділення, переходу і включення. До ритуалів переходу А. Ван Геннеп відносив і календарні церемонії (початок нового місяця, нового року або нового багаторічного циклу), коли тимчасовий «кордон» символічно перетинав весь колектив в цілому.

Ритуали переходу, що залучали індивіда до таємниці потойбічного існування і готували його до переходу з одного світу в інший, називалися в давнину містеріями. Вони представляли собою обряди езотеричних релігійних громад. Тільки посвячені (Місти) мали право бути присутніми при дроменах (ритуальних діях). Через закритий характер цих груп не збереглося жодних відомостей про їх склад, а також про те, як відбувалися обряди. Вважалося, що Містам, які пройшли посвяту в містерії, гарантувалося моральне очищення, духовне відродження і блаженство в загробному житті. Містерії включали такі обряди, як хрещення і причащення (елемент культу Мітри). Елевсінські містерії на честь Деметри, вакхічні містерії у Фракії сходили, мабуть, до стародавніх свят родючості, що виникли ще до епохи еллінізму, і залишалися суто локальними культовими діями. Східні містерії (в честь Ісиди, Аттіса і Кібели, Мітри, Адоніса та Афродіти) або містерії численних гностичних релігійних сект набули широкого поширення у всіх країнах стародавньої елліністичної цивілізації. Загалом, соціальне походження містерій не приймалося до уваги. Під час правління Юліана Відступника для містерій в останній раз настав період розквіту. Християнська церква нещадно переслідувала їх, так само як це робили правителі Римської республіки. Разом з тим, багато елементів містерій стали невід'ємною частиною сучасних релігійних культових дій.

Є.О. Торчинов виділяє три типи ритуалів: психотехнічний, містеріальний і обрядовий [152]. Перший з цих типів, безпосередньо пов'язаний з психологічним ядром релігії, має на меті досягнення людиною певних трансперсональних станів свідомості (ритуали тантричного буддизму і даосизму). Що стосується містеріального типу ритуалу, то об'єктивно він теж сприяє переживанню тих чи інших глибинних станів, але без усвідомлення його психотехнічного характеру. Нарешті, обрядовий тип ритуалу найбільш віддалений від психологічного ядра релігії, оскільки він

не стимулює глибинних переживань і позбавлений психотехнічного ефекту (протестантські ритуали). Насправді, однак, всі три типи ритуалу важко виявити в чистому вигляді. Так, в протестантизмі «ритуали часом мають дуже сильний психологічний (і трансперсональний) ефект». Наприклад на думку Є.О Торчинова: «практика публічного покаяння і, знову ж таки, публічне хрещення дорослих людей у євангельських християн-баптистів може викликати досить сильні переживання релігійного характеру. Незважаючи на те, що вплив на мозок в протестантському середовищі більшою мірою являє собою психологічний вплив (і в значно меншій - фізіологічний, який все-таки також присутній, прикладом чого може служити причастя вином), сила такого впливу на біохімічні процеси головного мозку буває дуже істотною» [152].

Таким чином, ритуал як вираз символічних відносин людини до світу існує в різних формах. В основі його класифікації лежить розрізнення ритуалів календарного і життєвого циклу, а також ситуативних ритуалів. Ритуали календарного циклу пов'язані з циклами природи і засновані на уявленні про взаємозв'язок життя і смерті, руйнації і творення. Що стосується ритуалів життєвого циклу, то вони відзначають найважливіші події в житті людини – народження, ініціацію, шлюб і поховання. Нарешті, до ситуативних ритуалів вдаються від випадку до випадку (при викликанні дощу, початку зведення будинку, боротьбі з хворобою тощо). Якщо календарні ритуали відбуваються регулярно в міру настання передбачуваних, повторюваних природних явищ, таких як зміна пір року, зміна фаз місяця, дозрівання врожаю тощо, то ситуативні - в критичні періоди життя або як відповідь на гостру і зовсім невідкладну проблему. Прикладом може служити танець дощу, який має місце, зазвичай, в період довгої посухи, коли втрата врожаю загрожує племені повним вимиранням. Ситуативні, календарні та інші ритуали, які здійснюються для того, щоб протистояти порушенню рівноваги групового життя, викликаного

внутрішніми, або зовнішніми причинами, інтенсифікують взаємодію між членами групи і підвищують ступінь групової згуртованості, утворюють клас ритуалів інтенсифікації [55; С. 132]. Крім того, ритуали можуть бути класифіковані відповідно до участі в них чоловіків або жінок, за кількістю осіб що беруть участь, за характеристиками групи, всередині якої і в ім'я якої вони виконуються тощо.

Задля розуміння сутності ритуалів в правовій сфері вважаємо доцільним порівняти їх з правилами етикету, що є досить важливими для суспільства за їх престижем. Під престижем мається на увазі порівняльна оцінка суспільством або групою його членів соціальної значущості різних об'єктів, явищ, їх ролі і місця в суспільстві, властивостей і характеристик, символів і знаків цих властивостей тощо. Визнання особливої соціальної значущості і цінності того чи іншого явища, яке здійснюється на основі співвіднесення його з системою норм і цінностей, прийнятих в даній соціальній спільності, призводить до наділення його особливою привабливістю, бажаністю та схвальністю. Явище, яке високо оцінюється виступає як стимул і мотиватор певних бажань, почуттів, намірів, дій, поведінки членів спільності, викликає гамму складних почуттів і процесів у індивідів, включаючи прагнення до соціального визнання, схвалення, заохочення, до ідентифікації, до заняття відповідного положення тощо. Оцінки престижності - один з дієвих регуляторів соціальної поведінки, переваг, рішень, прийнятих членами групи. У суспільстві і різних групах складається складна система престижних оцінок фактично всіх значущих чинників і сторін їх життєдіяльності.

Етикет призначений, перш за все, для того, щоб забезпечити спілкування між нерівними сторонами. Він являє собою сукупність прийомів (і засобів поведінки), за допомогою яких відбувається виявлення, підтримка та виконання комунікативних статусів партнерів по спілкуванню. Чим більше ознак, за якими учасники спілкування «не

збігаються», тим вище ступінь етикетності ситуації і обов'язковість дотримання правил.

Сформовані норми моральності є результатом тривалого за часом процесу становлення взаємин між людьми. Без дотримання цих норм неможливі політичні, економічні, культурні відносини, тому що не можна існувати, не поважаючи один одного, не накладаючи на себе певних обмежень [178]. Сучасний етикет успадковує звичаї практично всіх народів від сивої давнини до наших днів. В основі своїй ці правила поведінки є загальними, оскільки вони дотримуються представниками не тільки якогось певного суспільства, але і представниками різних соціально-політичних систем, що існують у сучасному світі. Народи кожної країни вносять в етикет свої поправки і доповнення, обумовлені суспільним ладом країни, специфікою її історичної будови, національними традиціями, звичаями, особливостями правової системи.

Спочатку слово «етикет» (французьке за походженням) позначало товарну бирку, ярлик, а потім ним стали називати придворний церемоніал. Саме в цьому значенні, особливо після прийняття французького церемоніалу при Віденському дворі, воно набуло поширення в німецькій, польській, українській та інших мовах. Поряд зі словом «етикет» для позначення сукупності прийнятих правил, що визначають порядок будь-якої діяльності, використовуються вирази «церемоніал» і «дипломатичний протокол». Урочистий, офіційний акт, при проведенні якого встановлено певний порядок - церемоніал, називають церемонією. Якщо придворний етикет являє собою суворо регламентований порядок і форми обходження, установлені при дворах монархів, то дипломатичний - правила поведінки дипломатів та інших офіційних осіб при контактах один з одним на різних дипломатичних прийомах, візитах, переговорах. Багато тонкощів спілкування, представлені протоколом, враховуються і в інших сферах ділових відносин. Все більшого поширення в ділових колах, особливо

останнім часом, отримує діловий етикет, що відображає досвід, моральні уявлення і смаки певних соціальних груп.

Діловий (службовий) етикет являє собою норми службового спілкування, в основі яких лежать ділові міркування службової комунікації і, перш за все, розуміння важливості обговорюваного питання. Службове спілкування будь-якого рівня має бути проникнуте усвідомленням і переконанням, що обговорюване питання в рівній мірі важливе як для комунікатора, так і для реципієнта. Існуюча думка про те, що виконавець не обов'язково повинен знати про стан справ в цілому, є помилковою і хибною. Вимога розуміння обговорюваного питання передбачає рівнозначність обізнаності [191]. Наступним правилом службового спілкування є створення в процесі комунікації правильної установки, дефекти якої негайно позначаються і на процесі спілкування, і на кінцевому результаті діяльності. Для формування правильної установки потрібно подолати стереотипи сталої, поширеної думки, упереджені уявлення, неправильні оцінки.

Діловий етикет передбачає дотримання норм поведінки і спілкування, а при спілкуванні, в першу чергу враховуються особливості мовного етикету. Під мовним етикетом розуміються різноманітні правила мовної поведінки, система мовних формул спілкування. Володіння мовним етикетом сприяє набуттю авторитету, породжує довіру і повагу. Знання правил мовного етикету, їх дотримання дозволяє людині почуватися впевнено і невимушено, не відчувати незручності через промахи і неправильні дії, уникнути насмішок з боку оточуючих. Дотримання мовного етикету має, крім того, виховне значення, сприяючи підвищенню як мовної, так і загальної культури суспільства. Мовний етикет будується з урахуванням особливостей партнерів, що вступають в ділові відносини, їх соціального статусу, місця в службовій ієрархії, професії, національності, віросповідання, віку, статі, характеру. Він визначається ситуацією, в якій

відбувається спілкування. Це може бути презентація, конференція, симпозіум, нарада, консультація тощо. Мовний етикет, в певній мірі, відображає моральний стан суспільства, його моральні підвалини.

Ритуал і етикет є особливими формами поведінки в стандартних ситуаціях, а також способами соціальної регуляції міжособистісного спілкування, що займають важливе місце в процесі соціалізації індивіда, що розуміється як освоєння культурних цінностей і норм. Ритуал є найдавнішою формою трансляції культурних цінностей і смислів, залучення індивіда до сакральних витоків культури. Він розуміється зазвичай як колективна дія, що має символічне значення, зміст якого зрозумілий тільки членам соціуму. Ця дія, що відображає важливі для даного суспільства соціальні та біологічні критерії і вимагає застосування спеціальних прийомів. Поняття етикет з'явилося досить недавно, і воно пов'язане зі світськими правилами спілкування. Під етикетом зазвичай розуміється сукупність правил поведінки, що стосуються зовнішнього прояву ставлення до людей (поводження, форми одягу і вітань, поведінка у громадських місцях, манери тощо).

Ритуал і етикет мають риси як подібності, так і відмінності. У ритуалі людина поводить себе з урахуванням того, що за ним спостерігають якісь вищі сили. Більш того, ритуал є дією, що прагне забезпечити максимальну участь цих сил. Своїм корінням він сягає в далеке минуле, повторюючи те, що колись уже відбулося. Етикет являє собою більш вільну поведінку, орієнтовану на сьогодення і майбутнє. Це поведінка виходить з принципу свободи і самостійності особистості, її здатності приймати рішення, які визначаються ситуацією. Якщо ритуал жорстко запрограмований, то етикет включає в себе елементи творчості. Багато його понять не мають строгих визначень, а набирають форми в контексті конкретної ситуації спілкування. Так, поняття ввічливості може означати

уважність, зовнішній прояв доброзичливості до всіх, готовність надати послугу кожному, хто цього потребує, делікатність або такт.

Стародавні ритуали тісно пов'язані з міфами, що оповідають про початковий період творення світу. Люди, які беруть участь в ритуалі, повинні повторювати дії, які колись робили боги. Згідно міфологічного світогляду, найбільшою цінністю володіють початкові дії, вчинені першими богами і першими людьми. Ритуал є колективною дією, що повторює сакральний акт з міфологічного сюжету і має космічне значення. З його допомогою людина відчуває свою найтісніший зв'язок не тільки з усією природою, а й з космосом. Велика частина ритуалів, що здійснювалися в традиційному (і особливо в первісному) суспільстві, дозволяла людині відчувати зв'язок, що з'єднує людину з соціумом, а також зв'язок соціуму з природою. Мова йде перш за все про календарні ритуали, пов'язані з явищами природи - зміною пір року, а також з поклонінням сонцю, місяцю і зіркам в моменти їхнього особливого становища на горизонті (сонцестояння, сонячне затемнення, повний місяць тощо). Всі ці явища займали важливе місце в міфологічній свідомості давніх людей, зв'язували ритми свого життя з космічними подіями, що надавало ритуалам вселенський сенс. Людина брала активну участь в житті природи, будучи переконаною, що без неї можуть статися катастрофічні події [157]. Недотримання традиції жорстко каралося, оскільки порушення порядку природи, в збереженні якого брала активну участь традиційна культура, могло, на думку архаїчних суспільств, спричинити за собою непередбачувані наслідки, включаючи загибель всього соціуму.

Розуміння співвідношення ритуалу і етикету має важливе значення для характеристики відмінностей, що існують між різними типами культури і цивілізації. Ритуал являє собою колективне, масове дійство, що припускає наявність тісного і нерозривного зв'язку між індивідом і соціумом. У ньому індивід як би втрачає своє обличчя, але набуває

особливої сили, яка пов'язана з усвідомленням свого зв'язку з природою і космосом. Етикет являє собою індивідуальну поведінку, яка передбачає високий ступінь розвитку особистісних якостей, що виділяє людину із загальної маси і дає їй простір для вільного вибору.

Таким чином, було здійснено аналіз сутності ритуалів з філософської та загальноправової точок зору, досліджено їх вплив на процеси що відбуваються за участю людини. Проте, задля досягнення мети та цілей даного наукового дослідження, далі пропонується розглянути сутність ритуалів саме в правовій сфері.

Як було доведено раніше, ритуал, як і тисячі років тому, так і сьогодні, є невід'ємним засобом організації життя суспільства. Перш за все, це явні дії особи або групи осіб, що звертають увагу оточуючих на певне явище або факт. Для цього повинна мати місце відповідність ряду умов: загальновизнана умовність комплексу ритуальних дій, суспільна значущість події або факту, що підкріплюється ритуалом і усвідомлена мета ритуалу. Остання умова зберігає своє значення тільки завдяки звичаєвій нормі, з якою ритуал тісно пов'язаний [65; С. 125]. Іншими словами, якщо підтримується звичаєва норма - ритуал важливий, його мета усвідомлена. Якщо звичаєва норма забута, ритуал втрачає значну частку сенсу і відтворюється (якщо відтворюється взагалі) тільки «за інерцією», не усвідомлено. Природно, що в традиційних суспільствах, що детальніше буде розглянуто в наступних розділах роботи, ритуали, як і раніше, є регуляторами суспільного життя.

У суспільстві, що є досить секуляризованими важко виявити та побачити вплив ритуальної діяльності на наші правила та переконання, а також легко відкинути ритуал як рудиментарний залишок попередньої ери, що вже вижив себе в ізольованій сфері людської діяльності. Однак звуження розуміння сутності ритуалу до формальних, наприклад, релігійних практик, ігнорує поширеність ритуальної діяльності в

«світських» аспектах людської діяльності - «світських ритуалах» [62]. Г.О. Нівня, досліджуючи ритуалізацію в юридичних процедурах вказує на те, що рівень ритуалізації сучасної юриспруденції значно нижчий, ніж в стародавньому світі, але було б помилковим вважати цю область повністю позбавленою ритуального компонента. Зберігання деяких ритуальних аспектів є даниною традиції. Деякі ж ритуальні елементи існують лише у суспільній свідомості у вигляді уявлень та забобонів, але такі уявлення є досить поширеними. Дослідниця вказує на те, що виявлення та дослідження ритуального компонента в юридичній сфері здатне підвищити рівень правосвідомості громадян, оскільки сприятиме очищенню суспільної свідомості від забобонів, проте, на її думку, не слід забувати про енергетичний потенціал ритуалу, котрий здатен додавати юридичній процедурі додатковий вимір, переводячи її із профанної у сакральну площину [106; С. 118].

Як слушно вказує В.В. Дудченко: «якщо осмислити живі звичаї та надати їм форми усвідомленої всезагальності, то природне право («право саме у собі») набуває вигляду закону. Кожний індивід знаходить у законі формулу своєї істинної предметної сутності, бо закони розкривають і повідомляють йому те, що він доти лише невиразно відчував у глибині своєї істоти. Так підпорядкування істинним законам не в змозі притиснути його свободу. Кожний істинний закон за Г.В.Ф. Гегелем є свободою; він є виговореною сутністю вільної волі і зазначає в ньому себе. Ті ж закони, які не узгоджені із вільною волею людини, залишаються порожнім зобов'язанням» [41; С. 79].

Ритуал як стала поведінка у правовій сфері регулює широке коло відносин у суспільстві, призначаючи соціальні ролі та наділяючи учасників відносин правами та обов'язками, притаманними тій чи іншій соціальній ролі. Ритуал допомагає створювати і підтримувати формалізацію соціальних норм, він одночасно забезпечує найважливіший, а в багатьох

випадках, єдиний засіб для формування наших уявлень про вищі цінності, безперечні авторитети і, зрештою, про сакральне, як у релігійній, так і в світській сферах. Як наслідок, ритуалізація (або деритуалізація) соціальних норм неминуче впливає на питання моралі, легітимності та справедливості, що виходять за рамки самих норм. Прикладом того, як ритуали в правовій сфері відображають поняття правильності та доцільності є норми безпечного дорожнього руху в частині реакції на певний колір світлофора. Послідовність зупинки і початку руху на світловому трафіку, що відповідає певному кольору на світлофорі, є довільною і суто умовною, вона заснована на загальній зручності та загальній практиці. СENS червоних і зелених сигналів світлофора можна було б обміняти місцями, за умови, що перетин перехрестя залишиться безпечним та унормованим. Навпаки, ситуація зі зміною черги перетинання перехресть була б абсолютно діаметральною. У випадку, коли пішоходи та водії автомобілів мали б змогу одночасно рухатись на, наприклад, червоний колір світлофору створився в б хаос, адже правильною і такою як вона має бути є вимога до різних учасників перетину перехрестя рухатись на різний колір світлофора.

Будь-яка регулятивна практика, в даному випадку ритуалізація, формує і забезпечує існування цінностей, інтерпретацій та розумінь, які лежать в основі кожної системи правових норм. Ритуал допомагає індивіду ідентифікувати себе в якості члена «нормативної спільноти». Ритуальні церемонії включення у спільноту (народження). поховання, укладання шлюбу, справляння релігійних свят – можна знайти у всіх відомих нині культурних сім'ях. Вони виражають ті культурні цінності, про які дбає суспільство.

Сутність правового ритуалу, зокрема, психологічна. Будь-яка значна подія або факт вимагає визнання в очах оточуючих. В першу чергу, це стосується індивідуальних переживань кожного окремого спостерігача, через те, що кожен оцінює оточуючі його події зі своєї особистої точки зору,

за особистими критеріями. Отже, може існувати безліч особистих думок щодо, наприклад, проведення судового засідання. Індивідуальна свідомість людини, що володіє спеціальними знаннями (в даному випадку юриста) буде сприймати те, що відбувається з позиції відповідності нормам процесуального права, свідомість інших спостерігачів може також відзначати незначні деталі, які з формально-юридичної точки зору не мають значення. Проте, всі спостерігачі, незалежно від відсутності або наявності спеціальних знань, будуть оцінювати те, що відбувається з точки зору належного виконання ритуалу, з точки зору традиційних стереотипів, що передаються з покоління в покоління. Поведінка учасників, їх емоційне ставлення до подій, черговість виступів, навіть зовнішній вигляд - за такими ознаками формується ставлення до подій. Суд - це незалежний орган, який встановлює істину на підставі права, тобто довіра суспільства до судового процесу має бути непохитною. Такою вона може бути тільки за умови ретельного дотримання всіх судових ритуалів. В іншому випадку недовіра до такого суду лише сприяє зміцненню правового нігілізму в суспільстві і державі. Розвиток досліджень про ритуали, як про регулятори соціальних процесів, розглядає В. Кабо в своїй роботі «Походження релігії: історія проблеми»: «Велике місце в сучасній західній етнографії належить вивченню ритуалу як одного з найдавніших компонентів релігії, дослідженню його співвідношення з міфологією та соціальною організацією» [53].

Ритуал визначають як виконання більш-менш інваріативної послідовності формальних дій та висловлювань, які частково кодується виконавцем. Відповідно до цього визначення вбачається можливим зосередити увагу на елементах, що характеризують ритуальну діяльність, наприклад, формалізм. Ритуал завжди передбачає використання структурованого набору вербальних та невербальних символів. Ритуальний процес є висококонсервативним і використовує «обмежений код»

спілкування, що характеризується: 1) обмеженими засобами вираження; 2) відповідно обмеженою здатністю передавати інформацію; 3) і як наслідок обмеження свободи учасників ритуальних відносин тлумачити сенс цих відносин більш ніж одним способом. У рамках своєї формальності ритуальна практика є інваріативною. Ритуальна діяльність передбачає точні повторення висловлювань та жестів, занадто велике відхилення від яких призведе до втрати ритуального характеру відносин. Ритуали регулюються складними наборами правил, що регулюють послідовність і безпосереднє виконання ритуальних заходів, а можливості для інновацій обмежені правилами другого порядку, які визначають відповідний спосіб зміни ритуалу [179].

Майже всі ритуали використовують складний набір символів, які розробляються в структурах міфічних думок. Крім того, багато ритуалів, у тому числі і без специфічного релігійного змісту, прив'язані до ідей сакрального. Поняття сакральності нерозривно пов'язане з використанням спеціальних символів, жестів та об'єктів для ритуальних цілей, які відрізняють ритуали від неритуальної (повсякденної) діяльності. Ця асоціація з позачасовою якістю сакрального відображається в іншій знаковій рисі ритуального процесу: ритуал зазвичай розглядається як відображення давньої традиції (навіть якщо ритуал фактично відносно недавнього походження) [62].

Ритуал реалізовується шляхом вольової дії суб'єктів, які його виконують. Вольова дія суб'єктів ритуалу виконує критичну функцію соціально-пізнавального «обрамлення» ритуального процесу у свідомості учасників, створює відповідну ритуальну спільноту (що складається з учасників ритуалу) і розмежовує види діяльності (і пов'язані з ними норми) з іншими аспектами повсякденного життя [62].

Ритуальне виконання можна умовно розділити на два елементи: (1) фізичну участь у самому виконанні та (2) ритуальний "канон",

лінгвістичний або паралінгвістичний "текст", виголошений або іншим чином доведений до учасників. У повсякденній комунікативній дії, спікер кодує власні думки і передає їх одержувачу. Через інваріантність виконання, текст ритуального «канону» заковано в самому ритуалі. Внаслідок цього, словесний канон учасників ритуальних відносин не може передати власних ідей спікера, який просто декламує встановлені словесні конструкції. Значення канону (і соціальних норм, пов'язаних з канонічними значеннями) залишаються фіксованими через послідовні виступи учасників [179].

Вищезазначені ознаки ритуального процесу найчастіше ілюструються різними традиційними жанрами ритуальної діяльності, такими як календарні обряди, обряди скорботи (ритуали зцілення), ритуальні бенкетування і свята. Хоча сучасне суспільство характеризується відносною розрідженістю цих видів практики, порівняно з попередніми періодами або «не-західними» культурами, всі ці категорії ритуальної практики продовжують зберігати свою життєздатність, такі ритуали часто можуть мати важливе значення: єврейська бар-міцва (в юдаїзмі прийом 13-літніх хлопчиків у доросле юдаїстське об'єднання.); календарні свята як світських (міжнародний жіночий день), так і релігійних (Великдень) походжень; ритуали, які оточують подарунки на свята; і обряди, що супроводжують смерть. Зокрема, політичний ритуал залишається надзвичайно поширеним. Розвиток демократичної політики, починаючи з вісімнадцятого століття, безсумнівно, сприяв висвітленню політичних обрядів і символізму як культурних явищ. Існує широкий спектр ритуалів, імплементованих в політичну систему: відкриття засідань парламентів, політичні мітинги, державні похорони, візити іноземних високопосадовців, символічне використання національних символів, що оточені потужними символами легітимності.

Ритуали, наділяючи учасників ритуаловідносин соціальними ролями, відповідно наділяють їх правами та обов'язками, що сягають своєю сутністю в процес досягнення соціально-правового блага або забезпечення будь-яких інтересів. Адже максимальне забезпечення соціально-правового блага та забезпечення задоволення інтересів більшості членів певного суспільства – це ключ до процвітання суспільства [62].

РОЗДІЛ II. РИТУАЛИ В АКсіОЛОГіЧНОМУ ВИМіРІ

2.1. Місце ритуалів в системі норм соціального регулювання

Повноцінній співпраці членів суспільства сприяє можливість покладатися один на одного без необхідності скрупульозно стежити за поведінкою інших членів суспільства або формувати резервні плани, на випадок, якщо соціальний партнер не виконає певного зобов'язання чи обіцянки. Також, цей процес часто наражає члена соціальної спільноти на потенційну небезпеку невиконання норм певної спільноти з боку інших членів. Здатність залежати від інших в частині виконання базових кооперативних норм є частиною «клею», який утримує суспільство в цілісності. Але люди часто мають стимули до порушення цих кооперативних норм. Якщо особа може отримати більше за рахунок нехтування нормою, аніж шляхом її дотримання, то норми соціально-правового регулювання можуть виявитись ненадійними. У випадку, коли більшість людей порушують ці норми, всі - навіть ті хто, на даний момент, отримують більше за рахунок нехтування нормою - в результаті опиняться в програшному становищі. З цього приводу, варто погодитись з науковою позицією В.К. Грищука. За його словами: «На рівні соціуму можна спостерігати своєрідний прояв двох законів: кожна складна соціальна структура прагне до самозбереження, зокрема, через упорядкування суспільних відносин, а з другого боку – кожна складна соціальна структура тяжіє до розпаду, дезінтеграції, зокрема, через розрив унормованих соціальних зв'язків» [30; С. 8].

Динамічні процеси співпраці та її порушення активно досліджуються в сучасній економічній та соціальній теорії.

В економічній теорії дане питання ілюструється в класичній проблемі дилеми ув'язненого. Далі пропонується коротко розкрити її зміст. Окремо допитують двох підозрюваних у скоєнні злочину. Якщо жоден не зізнається, обидва вийдуть на волю. Якщо обидва зізнаються, кожен відбудуватиме певний час у в'язниці (скажімо, шість років). Якщо один зізнається, а другий - ні, той, хто зізнається, відбудуватиме лише коротке покарання (скажімо, один рік), а той, хто не зізнається, відбудуватиме тривалий термін (скажімо, двадцять років). У такій ситуації спільним інтересам обох в'язнів відповідає вимога невинуватості, тобто «співпраця». Однак кожен знає, що якщо він заявить про невинуватість, а інший зізнається, йому загрожує двадцять років у в'язниці. Він може уникнути двадцяти років, зізнавшись (порушивши співпрацю), що гарантуватиме термін лише шість років. Якщо ув'язнені не довіряють один одному, кожен зізнається, що призводить до гіршого результату, ніж того, що можна було досягти співпрацею.

Дилема ув'язненого ілюструє один з аспектів основної проблеми соціально-правової організації. Крихітне суспільство двох ув'язнених можна було б покращити, якщо кожен з них міг би надійно покластися на іншого. Закономірності дилеми ув'язненого, також існують у більших масштабах. Право - форма соціального контролю, що виправдана, як необхідна чи бажана для вирішення соціальних конфліктів та досягнення загального блага. Основна функція права полягає у стримуванні опортуністської поведінки, яка служить інтересам окремих людей за рахунок суспільства в цілому (наприклад крадіжка, шахрайство чи порушення умов договору).

Також, американський соціолог права Дональд Блек, що займався дослідженням «чистої соціології закону», у своїх працях розглядав проблему соціального (неформального) регулювання крізь призму девіантної поведінки. Д. Блек піддає критиці уявлення про те, що

соціальний контроль девіантної поведінки є реалізацією контролю з боку офіційної (державної) системи. Він вказує на те, що кримінологічна статистика, що спирається виключно на поліцейські записи зафіксованих випадків девіантної поведінки спираються лише на фінальну точку процесу, що має свої стадії. За його теорією, на першій стадії якась поведінка може бути виявлена або не виявлена всередині певної соціальної групи. Далі вона може бути кваліфікована членами цієї групи як девіантна (або, навпаки, визнана допустимою). Члени групи можуть прийняти рішення, чи будуть вони впливати неформальними, внутрішньо-груповими засобами на особу, що вчинила девіантний акт. Якщо неформальний соціальний контроль буде визнаний неефективним засобом, вони можуть делегувати санкції, мобілізуючи для їх здійснення державний апарат - правоохоронні органи держави. У цьому випадку на сцену виходить особлива форма соціально-правового контролю - закон [81]

Він характеризує дві сфери, що мають точки перетину та тісно взаємопов'язані одна з одною. Перша сфера - спільноти. В них підтримується постійність внутрішнього середовища - системи неформальних норм і правил соціально-правового регулювання. Регулювання в них здійснюється, зокрема, за рахунок неформального соціально-правового контролю (наприклад, публічний осуд, зневага з боку інших членів соціальної групи, втрата соціального становища). Друга сфера - держава, яка здатна здійснювати офіційний контроль як в своїх інтересах (наприклад, встановлюючи податки, здійснюючи призов на військову службу), здійснюючи вплив на спільноти як ззовні, за власною ініціативою, так і за запитом окремих членів цих спільнот, що делегують державі етап санкцій.

Д. Блек застосовує поняття «мобілізація закону», як сполучну ланку між членами суспільства та правовою системою. Право не може бути задіяно саме по собі. Якщо будь-які дії розглядаються як незаконні або

виникає суперечка, то це ще не означає, що їх розглядом займуться правові інститути. Щоб це сталося, повинен бути або запит громадянина, на який реагує правовий інститут (реактивна мобілізація закону), або наділені юридичними повноваженнями особи можуть почати діяти за власною ініціативою (проактивна мобілізація закону) [176; С. 126-128].

В.В. Налуцишин, досліджуючи філософсько-правову парадигму соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку вказує на те, що філософсько-правове дослідження соціального контролю та його впливу на правопорядок вимагає детального розгляду цих понять в історичній ретроспективі через призму їхнього ціннісного наповнення. Науковцем підкреслюється, що «соціальний контроль, як одна із важливих функцій управління суспільством, метою якого є підтримання встановленого соціального порядку, базується на системі цінностей, які складають підґрунтя (основу) соціальної організації. Тому аналіз соціального контролю у його взаємозв'язку з правопорядком видається за можливе здійснювати через призму домінантних у суспільстві базових цінностей, які втілені у соціальних принципах і нормах» [100; С. 40]. Безперечно погоджуючись з його науковою позицією, варто відмітити, що базові соціальні цінності, як було обґрунтовано у попередні розділах роботи, втілюються не тільки в соціальних принципах та нормах, а, зокрема й, в ритуалах. Засновуючись на цій науковій позиції далі пропонується здійснити аналіз ритуалів як форми соціального контролю, в якій, зокрема, втілюються соціальні цінності суспільства.

Особливої уваги заслуговує формування теорії соціального порядку у філософії Стародавнього Китаю, доктринальною основою якої стала не міфологія чи релігія, а ритуал як підвалина, основа неба та землі [99; С. 132].

Китайське філософське мислення характеризується приділенням неабиякої уваги етико-політичним питанням, що було зумовлено пошуком ефективних засобів управління суспільством. В роботах стародавніх

китайських мислителів вільно поєднуються етичні та правові вчення про соціальний контроль.

Встановлення китайської державно-правової доктрини проходило під впливом чотирьох традиційних для Китаю вчень: конфуціанства, даосизму, моїзму і легізму. Стародавній Китай роздирали соціальні протиріччя, династичні війни і народні повстання, а тому всі чотири вчення мали на меті створити практичну теорію ідеального гармонійного суспільства та привести величезну імперію до внутрішньої гармонії, порядку. Соціальний порядок став ніби продовженням і відображенням універсального порядку, створеного Небом [58; С. 132]. Далі, задля досягнення цілей даного наукового дослідження пропонується здійснити розгляд вчення Конфуція про співвідношення суспільства і держави, закону і норм соціального регулювання.

Давньо-китайський філософ та політичний діяч Конфуцій вважав, що застосування моделі патріархально-кланової форми підпорядкування в управлінні державою буде найефективнішим способом досягнення соціального (загального) блага. Він порівнював державу з великою родиною, де влада керівника держави (у випадку Стародавнього Китаю - імператора) асоціюється з владою голови сім'ї (відповідно до патріархальних ідей - батька), а відносини керівника держави з громадянами (підданими) мають бути засновані на цінностях та принципах родинних відносин. Конфуцій пропонує вибудовувати модель внутрішньодержавних відносин засновуючись на принципах доброчинності, які співвідносяться з нормами та ритуалами («Лі»). Варто зазначити, що Конфуціанська модель державного устрою спирається на рівень морально-етичних міркувань осіб, що уособлюють органи державного апарату. На його думку, коренем всіх проблем в соціальному житті є недосконалість суспільної моралі, що в свою чергу прямо залежить від моральності «правлячих осіб» [82; С.13-14]. Крім того, давньо-

китайський філософ наголошував на необхідності організованості всіх соціально-політичних процесів на принципах саморегуляції, а ключовим методом соціального управління, на його думку, має стати самоврядування побудоване на принципах та цінностях соціального регулювання [166; С. 41].

В.В. Дудченко вказує на синкретизм права і конфуціанської моралі у співвідношенні «Дао» (мораль), «де» (добродійність) та «лі» (правила поведінки), що обумовлює розуміння та реалізацію права в стародавній філософії Китаю. Людський вияв «Дао» віддзеркалюється в понятті «де» – людська благодать. Ідеальне втілення людського «де» – гуманність – «жень». «Де» і його втілення в «жень» – те, завдяки чому «Дао» існує в Піднебесній. Правила «лі» – це зовнішній аналог «жень», «жень» – внутрішній зміст «лі», те, що наповнює його сенсом. Гуманність «жень», належна справедливість «і», взаємність «чжі», мужність «юн», шаноблива обережність «цін», братська любов «ді-ті», синівська повага «сяо» – все це зміст китайської культури, людського «Дао». Вчинками людей керують гуманність і справедливість. Гуманність означає милосердне застосування настанов «лі» й законів «фа», а справедливість означає їх відповідність; ритуал означає їх виконання, віра означає їх дотримання, мудрість означає їх знання [42; С. 20-21].

Таким чином, задля досягнення суспільного благополуччя та справедливого упорядкування людського життя, індивід повинен осмислити «небесну волю» (Дао), та порядок речей, що їй відповідає. Основними принципами або головними чеснотами, встановленими Небом, яких необхідно дотримуватись задля встановлення порядку, за Конфуцієм, є великодушність (куань), повага до старших (ді), синівська шанобливість (сяо), вірність обов'язку (і), відданість правителю (чжун) та інші [35; С.16-17]. Так, він стверджував: «Якщо керувати народом за допомогою законів і підтримувати порядок за допомогою покарань, народ прагнучим ухилятися (від покарань) і не відчуватиме сорому. Якщо ж керувати

народом за допомогою чесноти і підтримувати порядок за допомогою ритуалу, народ знатиме сором і він виправиться». Конфуцій писав «Хай батько буде батьком, син - сином, правитель - правителем, а чиновник - чиновником» [129; С. 33], тобто він наголошував на усвідомленні особою власної ролі та властивим їй прав та обов'язків у суспільстві. Ідентифікації індивіда як батька, сина, правителя чи чиновника сприяє ритуал. Коригування власної поведінки індивідом в «сімейних» та інших ритуалах, сприятиме осмисленню особою власної ролі в суспільстві, часто навіть поза виконанням ритуалу.

Ритуальні церемонії включення у соціальну спільноту, поховання, укладення шлюбу, справляння релігійних свят - відомі у всіх відомих нині культурних сім'ях. Вони виражають ті культурні цінності, про які дбає суспільство. Виходячи з того, що їх дотримання забезпечується нормами соціального контролю, можна зробити висновок що вони прищеплюються індивіду разом з його соціалізацією.

В. Тернер досліджував місце ритуалів в системі норм соціального регулювання застосовуючи виведене ним поняття «соціальної драми». «Соціальна драма», за його визначенням, є різновидом громадського (зокрема міжособистісного, внутрішньо-особистісного тощо) конфлікту (іноді Тернер називає їх «вибухами»), що має кілька періодів, або фаз, розвитку.

Тернер звернувся до вивчення того, що він сам визначив як «соціальна драма» та звертав увагу на те, що «конфлікт» («соціальна драма») найчастіше долається за допомогою ритуалу. Ритуал, який ним розуміється як індивідуальна область драми соціальної, долає дихотомію «чуттєвого» / «ідеологічного» або «емоціонального» / «раціонального». Він підкреслює, що така функція підкреслює онтологічне значення ритуалу та забезпечує незмінність буття соціуму (суспільства) - єдиного організму, так і буття особистості / малих груп. Об'єктом вивчення Тернера була низка

соціальних драм, а результати дослідження викладені в його праці «Розкол і спадкоємність в африканському суспільстві» [200; С.9 - 13].

Фундаментальне розуміння на якому ґрунтується дане дослідження, полягає в тому, що існує ряд культурних медіа, через які соціальна норма може бути імплементована в соціальне життя і що прийняте конкретне середовище має важливі наслідки для нормативного порядку. Зокрема, норма, яка генерується або підкріплюється у зв'язку з ритуальною практикою, ймовірно, буде більш зрозумілою, широко вживаною, чіткою і менш схильною до змін, ніж норма створена іншими способами. Завдяки своїй центральній ролі в наших комунікативних і когнітивних системах, ритуальна поведінка формує фундаментальний конститутивний елемент основного культурного, соціального та мовного середовища, в якому відбувається вся еволюція і трансформація нормативних порядків, включаючи зміни, що здійснюються зацікавленими учасниками [62].

Поняття ритуалу тісно пов'язується з поняттями традиції, обряди та звичаї. У сучасній культурологічній літературі поняття «традиція» (від лат. *traditio* – передача) розуміється як правова і культурна спадщина, що передається від покоління до покоління та відтворюється у певних суспільствах та соціальних групах; звичаї, обряди, норми поведінки, погляди, смаки, які історично склались та передаються із покоління в покоління; будь-який колективний (груповий) стереотип діяльності, що базується на навчанні тощо [18].

До традицій, на нашу думку, входять звичаї, обряди, ритуали та інші стереотипізовані форми діяльності. Особливості властиві традиціям дозволяють їм виступати фактором внутрішньої консолідації великих людських спільнот, таких як етноси, культурно-історичні типи.

Ритуал, обряд та звичай є способами передачі традицій з минулого в майбутнє. Ритуал належить до первісного утворення і завжди існував та

існує для того, щоб передати щось сакральне й найцінніше для членів спільноти.

Е.А. Торчинов розрізняє ритуал і обряд: «Ритуал, що втратив зв'язок з глибинним переживанням навіть у формі символічної репрезентації, буде називатися нами обрядом» [153; С. 90].

Обряд – десакралізований ритуал з успадкування традицій, затребуваних в особливо важливих моментах життя і діяльності людини, групи, за допомогою чого встановлюється їх соціокультурна значущість у межах єдиної спільноти (етносу). Третя форма передачі традиції від покоління до покоління – звичай. На відміну від обряду й ритуалу, звичай позбавлений релігійно-магічного, сакрального, а заснований на практичному. Тому звичай – це стереотипізований спосіб поведінки, який відтворюється в певному суспільстві або соціальній групі та є звичним для його членів. Це частина побуту, якої зазвичай дотримуються. Інколи, в звичаї трансформуються фрагменти ритуалів і обрядів, що втратили своє первинне значення, але зберегли функцію об'єднання людей повсякденно прийнятими нормами; це регулятори поведінки в побуті, що поступово перейшли із свідомості у звичку [141].

Ритуал є формою соціально-правового контролю, яка є схожою, проте має і певні відмінності від інших норм соціального регулювання. Довгий час у працях з антропології, психології та соціології ритуал описується поверхнево та оминається його місце в юридичній теорії, оскільки ритуали в соціальному регулюванні, не встановлюють загальних правил поведінки (окрім правил проведення безпосередньо ритуалу), він має певні відмінності від правових актів. Ритуал є, скоріше, предметом приватної совісті, духовності та встановлення контакту учасника ритуалу з вищими силами. Незважаючи на певний езотеричний зміст ритуалів, вони є значною частиною загальної системи соціального контролю.

Варто виділити схожість ритуалів з нормами соціального регулювання – нормами, що регулюють поведінку, проте визначаються та виконуються поза рамками офіційної правової системи. Деякі норми соціального регулювання можуть не відігравати основну роль в організації соціуму (такі як правила етикету за обіднім столом), інші є фундаментальними (норми проти насилля чи вбивства) [66; С. 13].

Також ритуал можна порівняти з нормами соціального регулювання як механізм соціального контролю. Дотримання норм соціального регулювання забезпечується за допомогою «позасудових» санкцій, таких як неприйнятність, сором, огида тощо. Забезпечення дотримання вимог ритуалу здійснюється у формі наділення учасників відносин соціальними ролями зі специфічними правами та обов'язками, притаманними тій чи іншій соціальній ролі.

Ритуали здійснюють контроль поведінки шляхом:

- визначення соціальних ролей учасників;
- присвоєння соціальних ролей особам, відповідно до їх компетенції;
- вимагаючи, щоб компетенції відповідали особистим якостям особи та її соціальній ролі;
- заохочуючи інших виявляти та ставитись до правонаступників відповідно до їх ролі.

Основна, хоч і не унікальна, роль ритуалу в системі норм соціально-правового регулювання полягає в тому, щоб регламентувати поведінку індивідів, призначаючи соціальні ролі та прирівнюючи окремі ідентичності з відповідними соціальними ролями. З одного боку, ритуали надають певні переваги індивідам, що успішно налагодили своє відчуття ідентичності відповідно до визначеної ритуалом соціальної ролі. З іншого боку, дана соціальна роль є обов'язковою не лише для осіб, яким вона є прийнятною,

але й для інших учасників, чиї обов'язки полягають в повазі прав та привілеїв наданих соціальною роллю.

Оскільки ритуали формують ідентичність, вони певним чином «трансформують людей». Якщо виконання ритуалу виявиться успішним, то формується не просто тимчасова емоція, а швидше постійна зміна ідентичності, що відповідає очікуванням суспільства від «правильної» поведінки. Відповідно до цього, «трансформовані» індивіди виправдовують соціальні очікування, закодовані в ритуалі, не тільки для того, щоб уникнути санкцій з боку інших, а й також, можливо навіть в першу чергу, тому що соціально-прийнятна поведінка відповідає тому, ким себе ідентифікує особа. Якби вони не поводитися відповідно до ролі, вони відчували б емоції, що сигналізують про порушення ідентичності: огиду, сором, провину, тривогу чи жах. Щоб уникнути цих почуттів та відчутти почуття спокою, яке виникає при здійсненні діяння, що відповідає почуттю ідентичності особистості, люди корегують свою поведінку відповідно до соціальної ролі. У той же час, ритуали спонукають інших людей у суспільстві ідентифікувати суб'єкта із соціальною роллю і, таким чином, ставитися до нього або неї відповідним чином. Оскільки ритуал здійснює сильний вплив на поведінку особистості, його необхідно розуміти як форму соціального контролю та необхідний компонент системи норм соціального регулювання [64; С.95].

Ритуали посиляються на ідеальні ситуації, яких люди прагнуть. Ритуали ілюструють, якими мають бути речі, і тим самим створюють моральну основу для розуміння людьми ідеального. Спостерігаючи навколишній світ крізь призму моралі, люди сприймають ролі, призначені їм та оточуючим в процесі виконання ритуалу як справедливі та доречні.

Людина бере участь у ритуалі, а не просто спостерігає його виконання, і це нівелює «дистанцію» між нею та іншими учасниками

ритуалу. Таким чином, ритуали впливають на особистість, а не тільки на її когнітивний розум. Замість того, щоб просто дотримуватись ритуалу, людина починає сприймати його послання як частину власної особистості. Крім того, учасники відчують певне почуття відповідальності за успішне виконання ритуалу, що може полегшити ідентифікацію з ритуалом і прийняття соціальних ролей, котрі призначає ритуальний процес.

Ритуали проводяться при ключових переходах у житті людини, коли він чи вона, ймовірно, сприйнятливі до впливів на особистість. Ці переходи включають ситуації, такі як включення у соціальну спільноту, отримання документів про освіту, шлюб тощо. Люди, ймовірно, будуть більш сприйнятливі до впливу в цих ситуаціях, оскільки обставини, як правило, заряджені емоціями і тому, що це випадки, коли особистість певним чином змінюється.

Зазвичай, виконання ритуалу привертає до себе увагу. Це відбувається завдяки таким інструментам як певні інтонації, музика, або навпаки повна тиша, синхронізовані дії та акцент на точності виконання. Місце проведення ритуалу також відіграє велике значення, що може стати «фокусуючою лінзою», встановлюючи його значущість. Також, ритуали привертають до себе увагу завдяки наявності певних табу та заборон: декларуючи те, чого не слід робити, вони вимагають щоб учасники ритуалів спрямовували рамки своєї поведінки в рамки ритуалу. Учасники стають «цілком зануреними у належне виконання своїх складних ритуальних завдань».

Досить часто, ритуали вимагають не тільки розумової участі особистості, а й фізичної, таким чином створюючи невербальний образ ритуалу, який утримується в організмі у вигляді м'язової пам'яті.

Також, ритуали здійснюються поза звичними соціальними якорями. Вони переносять учасників за рамки звичної соціальної ієрархії. В

багатьох релігійних службах усі віруючі рівні між собою, принаймні теоретично, незалежно від їх статусу в колективі, рідства, фінансового стану тощо. Створюючи радикально незнайоме соціальне середовище, не структуроване звичайними відносинами соціального статусу, ритуал відкриває учасникам можливість фундаментальних процесів формування чи зміни особистості.

Загальний спад розповсюдженості традиційної ритуальної практики не спричинив справжнього зменшення важливості ритуальної діяльності. Швидше відбувся перехід у ритуальному стилі до різних, нетрадиційних видів практики. Такі нетрадиційні види практики, загалом, характеризуються тими ж ознаками ритуалу, що і традиційні практики і в значній мірі виконують ті ж функції. Приклади нетрадиційних ритуалів можна знайти в різноманітних заходах, таких як сучасні Олімпійські ігри, церемонія вручення документів про вищу освіту тощо.

Ритуальні елементи також мають своє відображення в ділових практиках та інших формах організаційної поведінки, які служать для досягнення єдиної культури і почуття довіри між індивідами. Зрозуміло, що не всі ці види діяльності мають однакову ступінь ефективної сили серед учасників, а також не мають рівних можливостей вводити потужні соціальні смисли і створювати міцні соціальні норми. Але в тій чи іншій мірі всі вони мають ці можливості як природне втілення ритуальної форми. Показово, що ритуальна поведінка існує в людському суспільстві на рівні «світських ритуалів», а не формальних релігійних обрядів.

Як і будь-яке явище ритуали мають свої недоліки та переваги. На нашу думку, основною перевагою ритуалу є спонукання людей діяти так, як суспільство вважає корисним. Ця перевага ритуалу досягається завдяки призначенню соціальних ролей учасникам. Досить часто, ролі призначені ритуалами не перестають діяти після закінчення проведення ритуалу, наприклад прийняття присяги солдатом, отримання документу про освіту,

прийняття присяги державним службовцем, бар-міцва (в юдаїзмі прийом 13-літніх хлопчиків у доросле юдаїстське об'єднання).

Призначивши соціальну роль, ритуали призначають поведінку, відповідну ролі та корисну для суспільства чи для іншої соціальної групи. Від людини, що має певну ініційовану ритуалом роль, наприклад дорослої жінки, очікується прояв компетентності у вирішенні завдань дружини та матері. Від одруженої людини можна очікувати оселення та народження дітей в парі з соціально санкціонованою парою. Від людини, яка зайняла відповідальну посаду, можна очікувати прояв якостей лідерства та піднесення інтересів установи вище своїх власних потреб чи бажань. Від батьків очікується взяття на себе відповідальності за виховання дітей. Соціальні ролі, визначені ритуалами, як правило, є ідеалами, які не можуть бути повністю реалізованими всіма. Але як моделі вони надають потужну силу, що формує прагнення відповідати їм.

Варто виділити функції ритуалів в системі норм соціального регулювання, а саме: соціалізації, інтегруюча та відтворююча.

Функція соціалізації індивіда полягає в тому, що ритуал готує індивіда до соціального життя, виховуючи в ньому необхідні якості, без яких неможливе його життя в соціумі. На продукування цих якостей, головними з яких є самоконтроль, певна самопожертва та підпорядкування вимогам колективу. Суспільство - соціальна структура, що існує завдяки можливостям його членів до самоконтролю від соціально-неприйнятної поведінки. За допомогою ритуалів в соціальному регулюванні особі прищеплюються прийнятні для суспільства моделі поведінок, що відповідають присвоєним ритуальним ролям.

Інтегруюча функція полягає в тому, що за допомогою ритуалу колектив періодично оновлює і стверджує себе, свою єдність. Ритуал необхідний для усвідомлення солідарності, взаємозв'язку членів колективу. Оскільки соціальне об'єднання є необхідною умовою життя людей, тому він

вимагає постійного перезатвердження. Саме в ритуалі люди в повній мірі усвідомлюють свою єдність; тут ними володіють загальні почуття і настрої - те, чого немає в повсякденному житті. Притому в ритуалі не тільки відбувається спілкування людей один з одним, але і відновлюється зв'язок між предками і нащадками, минулим і сьогоденням. Колективний, масовий характер ритуалу різко відрізняє його від інших форм стереотипної поведінки. У своїй основі ритуал має загальний характер не тільки в своїй масовості, але і в тому, що «кожен член колективу протягом свого життя «приміряє» ролі, запропоновані ритуальним сценарієм, наприклад батька, здобувача вищої освіти, суб'єкта владних повноважень» [7; С. 31].

Відтворююча функція ритуалу спрямована на оновлення і підтримку традицій, норм і цінностей колективу. Тільки в тому випадку, якщо соціальний досвід постійно актуалізується, колектив може вижити. Задля досягнення цієї мети ритуал відіграє виняткову роль. Власне кажучи, ритуали для того і виконуються, щоб відновити минуле і зробити його сьогоденням. За допомогою ритуалу колектив періодично оновлює свої переживання, свою віру і в кінцевому рахунку свою соціальну сутність.

Прикладом того, як ритуали в соціальному регулюванні застосовуються в повсякденному житті є університетські ритуали. За усталеною думкою університетська корпорація одночасно є «реальною» та «уявною» спільнотою. Вона періодично підтверджує своє існування через виконання відповідних ритуалів, які створюють почуття спільності між членами корпорації та проводять кордони між ними і так званими «іншими». Все університетське життя є в широкому сенсі слова ритуалізованим: ритуалами сповнені і звичайні лекції, і різноманітні святкові заходи. Особливе місце серед цих ритуалів займають так звані «обряди переходу». Термін «обряди переходу» («rites de passage»), введений французьким дослідником А. ван Геннепом, означає символічні дії, які мають на меті забезпечити перехід людини з однієї світської або

магічно-релігійної спільноти в іншу [24; С. 23]. В університетському середовищі такими обрядами є, наприклад, свято першого дзвоника, церемонії посвяти у студенти і випуску з університету, вручення дипломів.

Важливу роль ритуали в правовій сфері відіграють в процесі інституціоналізації суспільства.

Соціальний інститут характеризується наявністю мети своєї діяльності, конкретними функціями, що забезпечують досягнення такої мети, набором соціальних позицій і ролей, типових для даного інституту. Загальновизнаним вважається визначення соціального інституту як так, що являють собою організовані об'єднання людей, що виконують певні соціально значимі функції, що забезпечують спільне досягнення цілей на основі виконання членами своїх соціальних ролей, що задаються соціальними цінностями, нормами і зразками поведінки.

Кожен інститут виконує свою, характерну для нього соціальну функцію. Сукупність цих функцій складається в загальні соціальні функції соціальних інститутів як певних видів соціальної системи. Ці функції дуже різноманітні. Соціологи різних напрямків прагнули якось класифікувати їх, представити у вигляді певної впорядкованої системи. Так, представники інституціональної соціології виділяли такі функції соціальних інститутів, як відтворення єдності членів суспільства, соціалізація (різні форми передачі індивіду соціально значущих норм і цінностей), формування, передача та дотримання правил підтримки порядку в колективі. Перша з цих функцій виконується головним чином сім'єю, але до неї причетна й держава, друга - сім'єю, освітою, впливом оточуючих, третя - органами влади, а четверта - моральними і правовими нормами, а також звичаями і адміністративними рішеннями.

Суспільство являє собою систему соціальних інститутів як складну сукупність економічних, політичних, правових, моральних та інших відносин. Соціальні інститути відрізняються один від одного своїми

функціональними якостями. Економічно-соціальні інститути - власність, обмін, гроші, банки, господарські об'єднання різного типу - забезпечують всю сукупність виробництва і розподілу суспільного багатства, з'єднуючи економічне життя з іншими сферами соціального життя. Політичні інститути - держава, партії, профспілки й іншого роду громадські організації, що переслідують політичні цілі, спрямовані на встановлення і підтримання певної форми політичної влади. Їх сукупність становить політичну систему даного суспільства. Політичні інститути забезпечують відтворення і стійке збереження ідеологічних цінностей, стабілізують домінуючі в суспільстві соціально-класові структури. Соціокультурні й виховні інститути ставлять собі за мету освоєння і наступне відтворення культурних і соціальних цінностей, включення індивідів в певну субкультуру, а також соціалізацію індивідів через засвоєння стійких соціокультурних стандартів поведінки і, нарешті, захист певних цінностей і норм. Нормативно-орієнтуючі інститути - механізми морально-етичної орієнтації і регуляції поведінки індивідів. Їх мета - надати поведінці й мотивації моральну аргументацію, етичну основу. Ці інститути затверджують у співтоваристві імперативні загальнолюдські цінності, спеціальні кодекси і етику поведінки. Нормативно-санкціонуючі інститути утверджують суспільно-соціальну регуляцію поведінки на основі норм, правил і приписів, закріплених у правових актах. Обов'язковість норм забезпечується примусовою силою держави і системою відповідних санкцій. Церемоніально-символічні і ситуаційно-конвенційні інститути засновані на більш-менш тривалому сприйнятті конвенційних (за договором) норм, їх офіційному і неофіційному закріпленні. Ці норми регулюють повсякденні контакти, різноманітні акти групової і міжгрупової поведінки. Вони визначають порядок і спосіб взаємного поводження, регламентують методи передачі й обміну інформацією, вітання, звертання, регламенти зборів, засідань, діяльність якихось об'єднань.

Таким чином, нами було досліджено місце ритуалів в системі норм соціального регулювання. Встановлено, що ритуали є частиною норм соціального регулювання, проте мають певні відмінності. Було доведено, що ритуали займають важливе місце в системі норм соціального регулювання та сприймаються як соціально-схвалена модель поведінки. Проте ритуали не тільки безпосередньо регулюють поведінку індивіда в соціумі, а й здійснюють вплив на ціннісні орієнтири особистості та підвищують сприйняття ними відповідної юридично-значущої поведінки, про що буде йти мова в наступному підрозділі цього наукового дослідження.

2.2. Вплив ритуалів на формування ціннісних орієнтирів особистості та соціальну сприйнятність правозначущої поведінки

На певному етапі розвитку суспільства, задля підтримання його існування, формується система норм, виконання яких сприятиме найбільш природно-гуманістичному та справедливому співіснуванню людей в цьому соціумі. В попередніх розділах та підрозділах роботи було доведено роль та місце ритуалів в процесі збирання, збереження та передачі соціальної пам'яті, зокрема її культурного та ціннісного аспектів. Були розглянуті роботи визначних науковців соціальних та гуманітарних дисциплін та викладена власна позиція автора з цього питання. Проте нерозглянутою залишилась проблема формування ціннісних орієнтирів індивіда та ролі, яку відведено в цьому процесі ритуалам.

З розвитком індивіда в соціумі відбувається його соціалізація та, одночасно, розвивається його особистість. Відмічається, що формування мозкових систем людини (як біологічної умови розвитку) відбувається в процесі його предметної та соціальної активності. Таким чином показується

вплив соціальних умов на становлення біологічної основи психофізичного розвитку людини. Народившись, людина-індивід потрапляє у соціальні умови, під їх вплив, засвоює (авт. - в тому числі через ритуали) соціальний досвід (соціалізується) у формі знань та способів дій щодо навколишнього природного та соціального середовища, форм активності (діяльності, спілкування, поведінки). І тоді людина-індивід стає особистістю [160; С. 259-260]. Проте, на формування особистості впливає не тільки соціальний досвід, що передається індивіду разом з його соціалізацією. Особистість також формує власний (індивідуальний) досвід людини, який, в свою чергу, сприймається крізь призму ціннісних орієнтирів особистості.

Як зазначає Ю.М. Оборотов: «право - це історично зумовлена, морально обґрунтована і релігійно вивірена легалізована ціннісно-нормативна система, розрахована на всезагальне визнання (легітимацію) і відповідну поведінку людей, організацій, соціальних спільнот, в якій використовуються процедури, формалізовані рішення і державний примус для попередження і вирішення конфліктів, збереження соціальної цілісності» [111; С.54].

Так чи не є право ритуалом?

Праву, як формі закріплення соціально-прийнятної поведінки досить важко охопити всі варіанти ситуацій, що можуть виникнути у реальному житті. Ритуали допомагають особі інтуїтивно ідентифікувати певний тип поведінки або реакції на поведінку інших як соціально-сприйнятну, або ж, навпаки, що й відрізняє право та ритуали. Вплив ритуалів на формування ціннісних орієнтирів особистості буде продемонстровано на прикладі ритуалів ініціації. Характерною рисою даного виду ритуалів є те, що після закінчення проведення ритуалу особа продовжує ідентифікувати себе відповідно до присвоєної ритуалом ролі.

Задля осмислення ціннісно-нормативного виміру права, необхідно розмежувати поняття «соціальні цінності», «особистісні цінності» та «ціннісні орієнтації».

У поняттях «соціальні цінності» й «особистісні цінності» узагальнено визначається їх приналежність: у першому випадку – спільноті (суспільству в цілому, соціальній групі), у другому – власне індивіду.

Залежно від концептуального підходу соціальні і особистісні цінності розглядаються в тісній взаємодії, зв'язку або протиставляються [21; С. 61]. За словами Д. Леонт'єва, усе залежить від того, на основі якої парадигми вирішується це питання. У межах асоціальної – особистісні і соціальні цінності протистоять одна одній, знаходяться в стані конфліктної взаємодії, з чим ми нерідко стикаємося в реальному житті [85; С. 37].

В рамках пансоціальної парадигми, характерної для недавнього періоду розвитку нашого суспільства, переважають процеси фактичного ототожнення особистісних цінностей з соціальними. Це спричиняє недооцінку і навіть заперечення особистісного фактора розвитку людини, ігнорування своєрідності її світосприйняття [21; С. 61].

Зважаючи на сучасні постмодерністські ідеї, принципи плюралізму та гуманізму, на яких засноване дане дослідження, приймаємо наукову позицію, щодо того, що взаємодія «соціальних» та «особистісних цінностей» заснована, зокрема, на аналогічних ідеях.

За цих умов соціальні цінності виступають як матеріал для індивідуального розвитку людини, яка привласнює найбільш особистісно значущі з них, перетворює у своє надбання, елемент буття. Сформовані на основі такого взаємозв'язку особистісні цінності виступають для індивіда основою побудови «свого» індивідуального образу світу, визначають основні, відносно постійні ставлення людини до інших людей, до самої себе [21; С. 61].

Діяльнісний елемент структури особистості розкривається в понятті «ціннісні орієнтації». Як одне із найважливіших утворень у свідомості і самосвідомості особистості, дійова форма включення суспільних цінностей у механізм діяльності і поведінки людини, ціннісні орієнтації посідають провідне місце у всій ціннісній проблематиці [21; С. 61].

Ціннісні орієнтації на індивідуальному рівні є соціально-психологічним феноменом особистості, що знаходить відображення в наданні переваги певним смислам і моделям поведінки людини, що проявляється в її спрямованості, установках, переконаннях. Таким чином, ціннісна орієнтація є ядром мотиваційно-ціннісної сфери особистості, що характеризується єдністю процесів саморегуляції й усвідомленого саморозвитку в процесі набуття смислів-цілей, смислів-інтересів, смислів-мотивів, смислів-відношень [168; С. 206].

З загальнотеоретичної точки зору, ціннісні орієнтири - це загальні ознаки, по яким ідентифікується знаходження певного типу поведінки або реакції на поведінку іншої особи в рамках або поза рамками соціального сприйняття, в рамках її відповідності ціннісним критеріям соціуму та власне особистості.

У науковій літературі ініціаціями (від лат. *initiatio* – здійснення таїнств) називаються «комплекси дій, в основному обрядових, за допомогою яких здійснюється і формально закріплюється зміна соціального статусу індивіда, відбувається включення його в певне замкнуте об'єднання; придбання ним особливих знань, а також функцій або повноважень» [123; С. 139;].

За результатом виконання ритуалу ініціації (переходу) особа приймає на себе ритуальну роль разом з характерними їй правами та обов'язками [63, С.14]. Варто зауважити, що одночасно зі сприйняттям характерних прав та обов'язків, особою сприймаються та засвоюються ціннісні орієнтири ролі, до якої було здійснено перехід. Прикладом

ритуалів ініціації в правовій сфері, що здійснюють вплив на ціннісні орієнтири є правовий ритуал складання присяги при заміщенні певної соціально-значимої посади (державний службовець, депутат, солдат, співробітник правоохоронних органів тощо). Зазвичай посади, зайняття яких вимагає складання претендентом присяги, вимагають підвищеного морального та ціннісного рівня під час здійснення посадових обов'язків. Пропонуємо проаналізувати формування та трансформацію ціннісних орієнтирів особистості, що здійснюється в рамках ритуалу ініціації (переходу) на прикладі правового ритуалу присяги державних службовців.

В.О. Андреев зазначає, що: «інститут присяги державного службовця завжди відігравав важливу роль у розвитку державної служби. Навіть первісні згадування про присягу державного службовця, які спиралися на відповідні етичні норми та обов'язки службовців, свідчать про її значущість у сфері державної служби. Механізм формування корпусу державних службовців, їх правового становища, а також прав та обов'язків, які на них покладає суверен, народ або держава, неможливі без інституту присяги» [4, С. 119].

З історичним розвитком суспільства та форм організації державної влади, зовнішні ознаки присяги державних службовців зазнавали змін, деколи докорінних, як то зміна адресата присяги. В первісних суспільствах присяга здійснювалась у формі релігійного обряду який мав на меті викликати у особи почуття страху перед надприродною силою, до якої і звернений був текст присяги. З розвитком форм державної влади та підвищенням в ній ролі керівника держави (правителя, сюзерена, феодала тощо) зовнішніх змін зазнала й присяга. Текст присяги, за таких умов, трансформується та змінюється адресат присяги - з надприродної сили на керівника держави. Почуття страху, на якому було засновано виконання проголошеного під час присяги трансформується у вірність особі, що очолювала державу. З визнанням невідчужуваних прав людини та

розвитком плюралізму праворозуміння, на перший план виходить людина, що не могло не вплинути на правовий ритуал присяги державних службовців, зокрема зміни його адресата. Тут акцент зміщується з особи, що очолює державну владу на народ держави. Не виключенням є присяга державного службовця України в тексті якої це прямо зазначено словами: «... урочисто присягаю, що буду вірно служити Українському народові ...» [122].

Присяга державних службовців, як і інші ритуали, зазнаючи зовнішніх змін, відповідно до історично складених соціально-правових умов, завжди залишалась обіцянкою неухильно виконувати свої посадові обов'язки та відповідати статусу державного службовця, особливо в ціннісному та етичному проявах. Зміна зовнішньої форми ритуалу ініціації державного службовця (складення присяги) жодним чином не вплинула на суть, яку несе в собі цей феномен. Після ініціалізації особи в статус державного службовця, незалежно від того, хто був адресатом присяги, асоціюючи себе в якості державного службовця особа засвоює ціннісні орієнтири, що склались у його суспільстві та характерні державному службовцю. Тобто ідентифікуючи себе як державного службовця, людина починає сприймати навколишній світ крізь призму ціннісних орієнтацій державного службовця цієї країни цього історичного часу.

Також, вплив ритуалів в правовій сфері на формування або зміну ціннісних орієнтирів індивіда можливо виявити проаналізувавши правовий ритуал присяги ініціації, що іменується інавгурацією.

Інавгурація (лат. *inauguratio* – посвячення) – урочиста церемонія вступу на посаду новообраного глави держави, коронації монарха. У різних країнах визначається відповідними законами та іншими правовими актами [80].

В Україні під час інавгурації Президент України, промовляючи присягу на вірність народу України, кладе праву руку на Святе Письмо,

записане у Пересопницькому Євангелії, та на Конституцію України. Як слушно зазначає В.О. Андреев: «у цьому ритуалі не можна не спостерігати фактичного аналогу обряду клятви у монархічних країнах, який завершується престолонаслідуванням, тобто коронацією» [3; С. 158-159]. Таким чином, ілюструється одна з характерних рис ритуалу, а саме зовнішня змінюваність зі збереженням внутрішньої суті. При зміні зовнішніх проявів ритуалу інавгурації, внутрішня його суть залишиться незмінною - зміна ідентифікації та самовідчуття особи, що пройшла ритуал, з одночасною зміною або формуванням нових ціннісних орієнтирів характерних ритуальній ролі.

Проведення ритуалу інавгурації в тій чи іншій країні відрізняються, залежно від того, риси якої правової системи є домінуючими. Наприклад інавгурація глав держави більшості європейських країн проводиться в спеціально відведеному місці та за участю осіб, що займають важливе становище у цій державі (парламентарі, вищі посадові особи, духовенство тощо). Зовнішні ознаки ритуалу ініціації щодо інавгурації голови держави більшості європейських країн зосереджують в собі та відображають загальні ознаки цього процесу, що склались історично. В той же час інавгурація в деяких державах Африканського континенту зберегла зовнішні анімістичні ознаки [3; С. 159]. Цей факт ілюструється правовим ритуалом інавгурації керівника держави в Уганді, яка в цілому має республіканську форму правління. Інавгурація керівника держави в Уганді відбувається за участю вождів племен, які населяють державу. Під час коронації первосвященик держави благословляє монарха на царювання, надягаючи йому корону і вручаючи інші знаки монаршої гідності – державу, скіпетр та ін. [163].

Але незважаючи на різноманітність зовнішніх ознак правового ритуалу інавгурації залежно від країни його проведення, сенс даного комплексу дій залишається незмінним. Ритуальна роль, що відводиться

особі, яка проходить інавгурацію, не перестає діяти після закінчення безпосереднього проведення ритуалу. Ритуал інавгурації допомагає особі вступити в ритуальну роль та, в подальшому, ідентифікувати та асоціювати себе з нею, одночасно змінюючи чи формуючи нову систему ціннісних орієнтацій особистості, характерних для цієї ролі.

Як було виявлено, ритуали, призначаючи ритуальні ролі формують нову або трансформують вже сформовану особистість, зокрема і її систему ціннісних орієнтирів. Таким чином було виявлено роль ритуалів не тільки в процесі збирання, збереження та передачі соціальних цінностей, а й в процесі зміни або формування нової системи ціннісних орієнтирів особистості.

З розвитком загальнотеоретичної юриспруденції як науки, що цікавиться не тільки сферою права і держави, а й взаємодією цих явищ з такими явищами, як мораль, релігія, політика, філософія, на перший план виходять питання осягнення права і держави, розкриття їх юридичної трансляції з однієї епохи в іншу, визначення можливості наступності і запозичень, дослідження її стійкості та мінливості, причини дієвості і неспроможності [95; С. 4]. Вирішення цих завдань вбачається неможливим без дослідження внутрішнього сприйняття людиною правозначущої поведінки, зокрема ролі та місця ритуалів в цьому процесі.

На сьогоднішній день в науці триває дискусія щодо визначення та взагалі формулювання правозначущої поведінки, деякі вчені іменують її юридично-значущою.

О.О. Барабаш визначає юридично-значущу поведінку як врегульовану правом, типову, соціально значущу і свідомо вольову поведінку суб'єктів, наслідком якої є юридична відповідальність [9; С. 9].

А.М. Шульга дає розширене визначення даного поняття та визначає юридично-значущу поведінку особистості як передбачену нормами (принципами) права дію (бездіяльність), котра має соціальне значення

(позитивне, негативне), є проявом певного стану (нормального, проміжного, патологічного) інтелектуальної та емоційно-вольової сфери психічної діяльності людини, може бути предметом правової кваліфікації (юридичної оцінки) для визначення її відповідності або невідповідності вимогам норм (принципів) права, вирішення питання про її правові наслідки [169; С. 1102-1103].

Проте, варто не погодитись з узагальненням відповідальності, що може наставати як наслідок здійснення юридично-значущої поведінки, до «юридичної відповідальності». Юридична відповідальність тісно взаємопов'язана з «юридичним правом», тобто загальнообов'язковою системою норм, санкціонованих державою та забезпечуваних засобами державного примусу, а це обмежує настання інших видів відповідальності як наслідку здійснення юридично-значущої поведінки. На наш погляд, словосполучення «юридична відповідальність», у даному випадку, доцільніше буде замінити словосполученням «правові наслідки», що значно розширить межі осмислення юридично-значущої поведінки.

В.В. Завальнюк, для позначення усіх видів поведінки людини, передбачених об'єктивним правом у його природному та позитивному сенсах, пропонує використовувати термін «правозначуща поведінка». За його словами: «правозначуща поведінка - це поведінка (діяльність або бездіяльність) людини, визначена нормами та принципами об'єктивного (природного та позитивного) права, що спричиняє або здатна спричинити правові наслідки» [50]. На нашу думку, визначення представлене В.В. Завальнюком найбільш влучно передає характер взаємозв'язку позитивних та надпозитивних (природних) засад існування суспільства і держави щодо поведінки в сфері права та вважається доцільним подальше використання в даному дослідженні саме його.

Визначившись та проаналізувавши визначення правозначущої поведінки пропонуємо дослідити вплив ритуалів на соціальну

сприйнятність правозначущої поведінки, розглянувши їх вплив на компоненти даного типу поведінки, а саме: на соціальну сприйнятність норм та принципів об'єктивного (природного та позитивного) права і на соціальну сприйнятність правових наслідків, настання яких спричиняє або не спричиняє правозначуща поведінка [64, С. 95].

Ритуали в правовій сфері, різним чином впливаючи на свідому та підсвідому ідентифікацію людини відповідно до її ритуальної ролі, окрім зміни існуючої або формування нової системи ціннісних орієнтирів особистості, впливають на внутрішнє сприйняття або ж несприйняття, правозначущої поведінки (поведінки в сфері права).

Як вже було виявлено, мета ритуалу перш за все психологічна та пов'язана з внутрішньо-особистісним визнанням будь-якої події або факту в її свідомості. Правові ритуали впливаючи на систему ціннісних орієнтирів особистості неминуче здійснюють свій вплив на сприйнятність правозначущої поведінки особистістю [67; С.224].

Питання щодо характеру взаємодії природного та позитивного права тяжіє до розуміння що таке право взагалі. В зарубіжній та вітчизняній науці, за весь період їх розвитку, було запропоновано безліч визначень цього соціо-культурного феномену. Проте, незважаючи на різноманітність визначень права, не існує жодного, яке б визнавалось хоча б більшістю науковців. Тому, як слушно зазначає М.І. Козюбра, посилаючись на Ф. Шауера, сьогодні дедалі переконливіше лунають думки про те, що для того щоб з'ясувати багатомірну природу права, потрібно взагалі відмовитись від дефініцій, віддавши перевагу характеристиці права як феномену [53; С. 25].

Дослідження впливу правових ритуалів на соціальну сприйнятність норм та принципів права спирається на звернення уваги на точки перетину основних існуючих підходів до праворозуміння, а саме природно-правового, юридико-позитивістського та соціологічного. Незалежно від

того, хто визнається творцем права (природа, людина, суспільство, держава, надприродна сила тощо) в рамках вищезгаданих підходів, вченими приділяється увага проблемі сприйнятності норм та принципів права. Зауважуємо, що по різному характеризуючи вплив системи цінностей особистості та суспільства на формування права, неможливо заперечувати її вплив на сприйнятність права суспільством та особистістю.

Як вже було з'ясовано, ритуал виник як механізм колективної пам'яті в дописьменній культурі. У письмовій культурі знання володіють не тільки стійкістю, але і гарантією відтворення в незміненому вигляді протягом певного часу. У дописьменній культурі його існування гарантувалося колективною пам'яттю і актуалізувалося в ритуалах, обрядах, змовах, святах, прикметах, прислів'ях, приказках, казках тощо. Ритуал, певною мірою являє собою форму символічної дії, яка відображає «зв'язок суб'єкта з системою соціальних відносин і цінностей».

Виконуючи функцію соціалізації, ритуал готує індивіда до соціального життя. Ця функція готує і дисциплінує, служить для виховання якостей необхідних для життя в суспільстві. Наприклад, Е. Дюркгейм вважав такими основними суттєвими якостями людини: самоконтроль, самозречення і підпорядкування вимогам колективу. Аналіз функції соціалізації ритуалів показує важливість ролі ритуалу в збереженні та передачі змісту системи цінностей суспільства. Необхідні якості, що вважаються цінними в певному суспільстві, зберігаються і передаються за допомогою ритуалу. Крім цього ритуал служить «ключем» до оволодіння вищими цінностями, тобто ритуал вводить індивіда в ціннісно-смысловий світ соціальної пам'яті, допомагаючи досягнути саму її сутність.

Людина сприймає навколишній світ (в тому числі його правову сферу) та оцінює, зокрема, крізь призму власне особистісних цінностей (що формуються на основі системи цінностей суспільства, власного, індивідуального досвіду та біологічних засад) та системи ціннісних

орієнтирів особистості. Залучаючи індивіда до осмислення здобутків ціннісної сфери соціальної пам'яті та змінюючи або формуючи систему ціннісних орієнтирів індивіда, ритуали неминуче впливають на внутрішню особистісну сприйнятність або несприйнятність норм та принципів (природних та позитивних) права, якою визначається правозначуща поведінка.

Також, варто звернути увагу на соціальну сприйнятність правових наслідків, що можуть наставати як результат правозначущої поведінки. За критерієм відповідності нормам і принципам права розрізняють правомірну і протиправну поведінку, результатом яких є різні форми правових наслідків.

Правомірна поведінка людини визначається як обумовлений культурно-характерний зріст і життєвий досвід у людській діяльності, у сфері соціальної дії права, заснованої на свідомому здійсненні його цілей і потреб [145; С. 167]. Тобто правомірна поведінка тісно пов'язана зі свідомим здійсненням цілей та потреб права, які індивід осмислює за допомогою ритуалів. Вміщуючи в собі та передаючи учасникам та глядачам культурно-ціннісні надбання суспільства, правові ритуали транслують, зокрема, правові цінності, що у свою чергу втілюються в нормах і принципах права та беруть участь в подальшій кваліфікації поведінки як правомірної. Ритуали в правовій сфері допомагають особистості ідентифікувати себе в правовій сфері, одночасно формуючи суб'єктивні рамки правомірного у свідомості індивіда, тим самим співвідносячи чинні правові критерії правомірної поведінки з внутрішньо-особистісними ціннісними критеріями. Таким чином, визначені правом критерії та вимоги до правомірної поведінки, що відповідають системі цінностей суспільства (ціннісним орієнтирам особистості, суспільним та особистісним цінностям), будуть більш здатними для безконфліктного сприйняття особистістю у разі їх узгодження з системою цінностей суспільства. І

навпаки, коли правові критерії та вимоги до правомірної поведінки не узгоджуються та не враховують систему вищих цінностей (засвоєних, в тому числі, через ритуали) суспільства їх сприйняття особистістю буде викликати внутрішній конфлікт, причиною якого і буде ця неузгодженість.

О.Ю. Фонарюк, досліджуючи філософсько-правовий вимір протиправної поведінки визначає її як соціально шкідливу, таку, що суперечить праву, дію чи бездіяльність особистості, як усвідомлено, так і неусвідомлено мотивовану, наслідком якої стає застосування правовідновних заходів, а у передбачених законом випадках – заходів юридичної відповідальності [155; С. 12]. Тобто протиправна поведінка також здійснюється в правових рамках, отже й вплив правових ритуалів на соціальну сприйнятність протиправної поведінки, в даному сенсі, буде аналогічним. Проте, варто приділити увагу соціальній сприйнятності правових наслідків, що викликає протиправна поведінка, а саме: застосування правовідновних заходів, та, у передбачених законом випадках - заходів правової відповідальності. Акцентуємо увагу саме на формулюванні «правова відповідальність», а не «юридична». Вважаємо, що протиправна поведінка може викликати саме правову відповідальність, а незаконна поведінка - юридичну.

Отже, результатом здійснення особою протиправної поведінки є настання правових наслідків визначених та застосованих з дотриманням норм та принципів права. Ритуали здійснюють свій вплив на сприйнятність протиправної поведінки не тільки за допомогою співвіднесення із цінностями суспільства та особистості (сформованими, зокрема, через ритуали), а й ритуально регламентуючи проведення процесу щодо визнання особи винною у вчиненні протиправної поведінки та визначення розміру та виду негативних правових наслідків (сучасний судовий процес, давньогрецький ostracism тощо). Це пояснюється загальними ознаками ритуалів, що характерні й для даного його виду.

Сучасний судовий процес оточений потужними ритуальними символами легітимності (спеціально облаштована зала судових засідань, зовнішній вигляд судді, черговість виступів тощо). Специфічні права та обов'язки особи, якій відводиться роль судді ідентифікують цю особу у її очах та очах оточуючих як суддю, тим самим підвищуючи соціальну сприйнятність винесених ним рішень, щодо визнання правомірною і протиправною певну поведінку.

Таким чином, дослідивши вплив ритуалів на формування ціннісних орієнтирів індивіда та соціальну сприйнятність правозначущої поведінки ми можемо розширити спектр розуміння місця та ролі ритуалів в правовій сфері.

2.3. Відображення ритуалів в системі норм позитивного права та їх роль в процесі легітимації

Ритуали регулюють широке коло відносин у суспільстві, призначаючи соціальні ролі та наділяючи учасників відносин правами та обов'язками, притаманними тій чи іншій соціальній ролі. В попередніх розділах та підрозділах роботи було досліджено місце ритуалів в системі норм соціального регулювання. Чи обмежується вплив ритуалів на поведінку людей нормами соціального регулювання? Для відповіді на це питання вважаємо доцільним розглянути питання відображення ритуалів в системі норм позитивного права (закону) [62].

Наприклад, норми українського законодавства, що регулюють проведення судового процесу, передбачають наявність певних специфічних ритуалів, а саме судових ритуалів, що мають на меті забезпечити повагу до суду, вплинути на правосвідомість сторін і учасників судового процесу та створити сприятливі умови для здійснення правосуддя. Ритуал, в тому числі

й судовий ритуал, — є складовою частиною правового регулювання, що поєднує норми закону та норми соціального регулювання. Виходячи з вищезазначеного, виникає питання «Як співвідносяться ритуали та судові ритуали?».

В умовах побудови сучасного українського суспільства на демократичних засадах, нова модель судової влади в Україні повинна ґрунтуватися на нових цінностях, серед яких належне місце має бути відведено ритуалам, у тому числі судовим ритуалам.

Ритуальність в узагальненому вигляді тут слід розуміти як упорядкованість, тобто підпорядкування певному набору правил. Поняття ритуалу вміщує в себе будь-які дії за традиційно або офіційно санкціонованим зразком, що підкреслюють їх загальний зміст за допомогою символів. Останніми є певні жести, словесні формули, предмети, місце здійснення ритуалу.

Роль символів у суспільному житті настільки велика, що варто присвятити їй окреме дослідження, однак в цій роботі ми розглядаємо символи як елементи ритуалу й обмежимося загальним поняттям: «...досить ясна мобілізуюча роль символів в соціальних зрушеннях, в державному будівництві (зокрема, символіка знамен, прапорів, гербів, емблем тощо, в якій, попри значний шар умовної знаковості, все-таки первинний глибокий зміст)... Як і ідеальність психічного образу, ідеальність змісту і значення знаків, знаково-символічних систем пов'язана, перш за все, з тим, що сенс і значення висловлюють певну програму дії людей, що сприймають цей сенс і значення в даній системі культури» [19; С. 446]. Іншими словами, символізм ритуальних дій означає ідеальні образи дій, що допомагають індивідуальній і суспільній свідомості сприйняти й передати наступним поколінням інформацію про належний порядок. У цьому можна розпізнати й службову функцію ритуалів, стосовно права. В архаїчних суспільствах ритуал підміняв собою процесуальні норми й мав на меті служити

виконанню тих соціальних норм, на місці яких сьогодні знаходяться норми матеріального права. Так само як сучасні процесуальні норми мають на меті служити на виконання норм матеріального права. За словами Г. Радбруха, «мета процесуального права полягає в тому, щоб сприяти реалізації матеріального права» [126; С. 195]. Процесуальні норми самі по собі незалежні та встановлюють порядок таким чином, щоб перешкоджати свавілля при приведенні у виконання матеріальних правових норм. Так і ритуал встановлює початковий, «космічний» порядок у світі, що змінюється.

Задля комплексного співвіднесення ритуалів з нормами позитивного права доцільно порівняти їх за ступенем закріплення. Ще в інституціях Юстиніана проводилась паралель між писаним та неписаним правом: «Складається ж наше право або із права писаного, або неписаного, як у греків: одні закони у них записані, інші не записані. Писане право складається із законів, рішень плебса, рішень сенату, постанов імператорів, едиктів посадових осіб та із відповідей юристів» [54; С. 19.] Римські юристи виділяли *ius scriptum* (писане право – будь-який правовий припис, який має письмову форму фіксації) та *ius non scriptum* (неписане право – правові правила і норми, які не мали письмової фіксації та існували у формі звичаїв або постанов і розпоряджень уповноваженої на те особи (осіб) в усній традиції).

Даний розподіл правових норм є актуальним і для сучасних правових систем. Акти державних органів та морально-етичні основи, що склалися в суспільстві відрізняються за ступенем закріплення аналогічно до «ритуалу в правовій сфері» та «правового ритуалу». Акти державних органів закріплюють правові ритуали в нормах права та забезпечують їх виконання засобами державного примусу. Звичаєві норми та ритуали в правовій сфері склались історично в результаті багаторазового повторення людьми певних дій (звичаїв, ритуалів).

Формалізований, стандартизований, чітко регламентований актами держави процес розгляду справи в суді – правовий ритуал. Актами держави визначаються ролі та учасники судових відносин наділяються специфічними правами та обов’язками, притаманними тій чи іншій ролі. Для прикладу можна привести процесуальний статус та ритуальну роль одного з учасників судового процесу, а саме експерта. Вітчизняні та іноземні нормативно-правові акти, чітко регламентують процесуальний статус експерта: Цивільний процесуальний кодекс України (ст. 72), Кримінальний процесуальний кодекс України (ст. 69), Кодекс адміністративного судочинства України (ст. 68), Кодекс України про адміністративні правопорушення (ст. 273), Федеральні правила доказування США (ст. 7), Біла книга (White book) в якій узагальнюється і коментується судова практика Верховного Суду Англії, Кримінальний процесуальний кодекс Федеративної республіки Німеччина (ст. 75) тощо. Всі вищевказані нормативно-правові акти регламентують процесуальну та ритуальну роль експерта, наділяючи певних учасників судового процесу роллю експерта та відповідно правами та обов’язками експерта [62].

Відображення ритуалів в системі норм позитивного права, звісно ж, не обмежується судовими ритуалами та загалом відрізняється залежно від особливостей правової системи країни, а особливо значенню, яке відводиться цінностям та іншим надпозитивним засадам та їх взаємозв’язку з системою норм позитивного права. Ступенем відокремленості права стосовно інших соціальних регуляторів (релігії, моралі, звичаїв, ритуалів тощо), зокрема, визначається потреба в додатковому закріпленні ритуалів в нормах позитивного права. Іншими словами у, так званих, віддиференційованих правових системах, де право існує відносно відокремлено від норм соціального регулювання, вимоги до проведення ритуалів, задля додаткового забезпечення їх виконання інструментами державного примусу, неминуче будуть знаходити своє відображення в

нормах позитивного права, поряд з морально-етичними та звичаєвими нормами. Водночас, в суспільствах, що іменуються невіддиференційованими прослідковується нерозривний зв'язок права з іншими соціальними регуляторами та цінностями, що діють в суспільстві (в тому числі ритуалами), а отже й необхідність закріплення ритуалів в нормах позитивного права, задля їх належного виконання, не буде викликати необхідності.

Зауважимо, що ритуал, як феномен знаходить своє відображення не лише в нормах національних законодавств. Наприклад, Конвенція Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) «Про охорону нематеріальної культурної спадщини» нормативно закріплює ритуал як одну з галузей, в яких, *inter alia*, проявляється нематеріальна культурна спадщина. Нематеріальна культурна спадщина визначається як ті звичаї, форми показу та вираження, знання та навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти й культурні простори, які визнані спільнотами, групами й у деяких випадках окремим особами як частина їхньої культурної спадщини [199]. Хоча Конвенція не закріплює необхідність дотримання ритуалів та не закріплює санкцій до тих, хто порушує ритуали, вважаємо цей документ м'якого права (*soft law*) важливим законодавчим визнанням місця та ролі ритуалів в культурній, а отже й правовій сфері. Водночас, варто зазначити, що офіційний український переклад Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО, не містить ритуалів серед галузей нематеріальної культурної спадщини, натомість містить поняття «обряди» [75].

Говорячи про ритуал, в першу чергу на думку спадає релігія і релігійні обряди. Наприклад, середньовічні судові ритуали мають в основному релігійне походження. Тут необхідно брати до уваги подвійне значення ритуалу, яке існувало і в середньовіччі, і сьогодні, причому

сьогодні одне зі значень превалює над іншим. Це значення ритуалу як сакральної дії, що переслідує прагматичні цілі.

Ритуал в правовій сфері, як різновид ритуалу відповідає всім загальним ознакам ритуальної поведінки, проте має певні специфічні особливості. Ритуал в правовій сфері є одночасно і джерелом, і інструментом права, використовуваний учасниками правовідносин в правозастосовній діяльності. Він пов'язаний з правовою сферою настільки ж, наскільки й формальні юридичні вимоги, такі, як термін виконання, порядок виклику, вимоги до учасників тощо. Ритуали в правовій сфері можна визначити як - механізм ідентифікації учасників правовідносин відповідно до їх ритуальної ролі, який засновано на неформальних соціальних регуляторах (мораль, етика, звичаї тощо). Символіка жестів, промов, поведінки — ніби збирає окремі елементи правозначущої поведінки в єдине ціле. Для учасників процесу це означає, перш за все, відповідність того, що відбувається, їхнім очікуванням, засвоєним завдяки культурним, історичним та іншим стереотипам.

Неодмінною рисою доктрини природного права, як вказує М.І. Козюбра, є поділ права на природне, яке походить від природи людини (визначається природою самої людської істоти) та позитивне, що міститься в ухвалених державою законах та інших нормативних актах. Іншими словами, за доктриною природного права розрізняються право (авт. надпозитивні основи) і закон (авт. позитивні основи) [53, С. 34].

Зазвичай, потреба в легітимізації стосується позитивних основ, що приймаються уповноваженими державою суб'єктами та оцінюються суспільством крізь призму їх відповідності надпозитивним (об'єктивним, природним) основам суспільства. У свою чергу надпозитивні основи, що формуються суспільством та його інститутами окремо від (а інколи й задовго до початку існування) держави, легалізуються уповноваженими державою суб'єктами та отримують додаткові ознаки позитивних основ

(наприклад державний примус до їх виконання). Ідеальним варіантом розвитку правової системи вбачається легальність надпозитивних та легітимність позитивних правових основ [66, С. 135].

У цьому зв'язку важко не погодитись з думкою, яку висловила В.В. Дудченко: «Морально-етичні цінності можуть стати дійсною основою цивілізації тільки за умови їх правового оформлення та відбиття їх ідей в нормативно-правових актах прийнятих органами державної влади. Альтернативні світогляди та способи життя поєднуються з сучасними проблемами прав і свобод людини, нові способи комунікації й діяльності, у кінцевому підсумку, приводять до принципів і правил відносин суб'єктів, а значить, і до питань правового регулювання» [43; С. 217].

Отже, норми позитивного права, що приймаються державою повинні відповідати морально-етичним цінностям більшості членів певної спільноти (в даному випадку – держави). Нормативно-правові акти держави, що спираються виключно на позитивні та ігнорують надпозитивні основи не можуть бути легітимними, при цьому залишаючись легальними. Під легітимацією певного явища розуміють визнання цього явища таким, що відповідає світу ідей, таким, як має бути, таким, що відповідає вищим цінностям певного суспільства.

Вихідним пунктом доктрини природного права є утвердження ідеї природних, невідчужуваних прав людини, які не даруються їй державою, а належать від природи нарівні з розумом та іншими людськими якостями. Завдання держави відповідно до доктрини природного права полягає у визнанні та забезпеченні прав людини, що здійснюється, зокрема, через їх закріплення у конституціях, інших законодавчих актах та формування механізмів і процедур реалізації й захисту прав людини. Ритуали в правовій сфері знаходять своє відображення як в нормативних актах держави (у формі правових ритуалів), так і в моралі, звичаях, правилах етикету тощо (у формі ритуалів в праві) [62].

У зв'язку з цим постає необхідність дослідження сакральних (вищих) цінностей суспільства, що оберігаються ритуалами в правовій сфері, та ролі яку відіграє ритуальна діяльність в процесі легітимації.

Загалом, проблема легалізації та легітимізації нормативно-правових актів, прийнятих органами державної влади та їх співвідношення з морально-етичними цінностями суспільства – порівняно нове поле досліджень для Вітчизняної правничої науки, оскільки в умовах тоталітарного соціалізму, що існував на теренах нашої країни протягом семи десятиріч, дана проблематика була практично виключена з наукової літератури. Однак у процесі становлення в Україні політичного, ідеологічного та правового плюралізму виникає необхідність дослідження особливостей процесу легітимації та ролі ритуальної діяльності в процесі легітимації нормативно-правових актів держави.

Для нормального існування спільноти, співпраця в якій врегульована нормами, кожен її член має приймати певні витрати при прийнятті рішень, що будуть відповідати цілям процвітання суспільства (безпосередньо або у вигляді втрачених можливостей) [178]. Виникає питання, а чим же підтримується правова співпраця? Що змушує члена соціальної групи діяти «за правилами», попри стимули діяти у власних інтересах та яку роль в цьому процесі відіграють ритуали?

2400 років тому давньогрецький мислитель Платон порівняв навколишній світ з грою тіней на стіні печери, назвавши це порівняння алегорією печери. Знаменита алегорія Платона використана у сьомій книзі його трактату «Держава». Багатство змісту «Держави», напружений пульс вільної, неупередженої думки зумовили те, що для всіх поколінь від часу її появи й до сьогодні вона є джерелом найрізноманітніших ідей і натхнення до наукового пошуку [62].

Платон висловлював думку, що сприйняття людини схоже зі сприйняттям в'язнів, яких все життя, з самого народження, тримають в

печері та змушують дивитись на чисту стіну печери. Весь той світ, що знайомий їм, окрім якого вони більше нічого не знають – це всього лиш тіні (силуети), котрі відкидають об'єкти, що знаходяться у «в'язнів» за спинами. За словами Платона, ті в'язні, котрі в змозі звільнитися, не просто обертаються і можуть бачити те, що відбувається у них за спинами, але й мають можливість вийти з «печери». Платон вважав, що первинною є ідея (та відповідно, існує світ ідей), а наш світ (матеріальний), з яким ми взаємодіємо – це лише відображення на стіні печери світу ідей. Варто звернути увагу, що з часів коли жив та працював Платон наука отримала величезний розвиток, проте, на нашу думку, питання, що постають сьогодні перед Вітчизняною загальнотеоретичною юриспруденцією, серед яких зокрема й питання легітимації державних приписів, неможливо вирішити без поєднання ідей філософії зі здобутками теорії держави та права та інших наук.

Сучасною домінуючою тенденцією у світовій юриспруденції є інтегративне розуміння права. Поєднання у праві ідей (метафізика), фактів (позитивізм) і оцінок (аксіологія) має за мету обґрунтувати незавершеність «поняттєвої», позитивної юриспруденції і визнати необхідність сенсових орієнтирів поведінки у значенні нормативних. Онтологією зазначеного синтезу є теорія ейдосів. У цій теорії ідеї вважають граничним, фундаментальним сенсом реальних речей, їх мірою і ціллю. Ідеї утворюють перманентну модель кожної речі (чим вона мусить бути), а, відтак, вони мають стати регулятором поведінки людей. Фактичність, включно і правова, здобуває цінності, істинності, сенсу, коли вона відображає ідеї [40; С. 44-45].

У сучасному світі немає суспільства, в якому б не використовувалося, не культивувалося поняття права. Тому правильне розуміння явищ, які ним відображаються безпосередньо набуває світоглядного значення. Модель навколишнього світу людини не може бути

повною, досконалою, якщо в ній відсутні знання щодо сутності права [125; С. 8].

Щоб вижити та успішно функціонувати в навколишньому світі, людині необхідно розуміти, що він (навколишній світ) з себе представляє, як з ним можна взаємодіяти, і які результати виходять від різного роду взаємодій. Тобто, іншими словами, людині потрібна модель навколишнього світу, що адекватно б вирішувала її повсякденні задачі. Варто звернути увагу — саме «повсякденні задачі». Коли завдання виживання стояло на першому місці, модель світу будувалася, в першу чергу, на швидкому розпізнаванні небезпеки та адекватної реакції на неї. Тобто, у кого модель була гірше - не змогли вижити та передати її далі, у кого краще - навпаки. З поліпшенням умов існування акцент в моделі став змінюватися з чисто виживання на щось більш високоорганізоване. З початком співіснування та формуванням держави, а отже і державної влади, стало помітним, що люди, які очолювали органи державної влади (особливо, коли одна особа могла зосереджувати у своїх руках всю повноту державної влади) могли по іншому (відмінному від загальносупільного) інтерпретувати такі поняття як добро, зло, правильно, неправильно, справедливо, не справедливо, як то деякі в'язні з вищевказаної алегорії Платона, які можуть по різному інтерпретувати речі ідеального світу. У кожного члена суспільства діє система ціннісних морально-етичних орієнтирів якими він керується при визначенні «правильного-неправильного» [62].

Мозок високоорганізованих організмів вирішує завдання виживання всього організму в умовах обмежених ресурсів – їжа має властивість закінчуватись та її важко добувати, тому організму (в тому числі мозку), для виживання потрібно вирішувати два взаємовиключних завдання:

- пізнавати навколишній світ;
- оптимізувати витрати енергії організму.

Психологи виділяють два «типи» мислення:

- Система 1, що спрацьовує автоматично і дуже швидко, не вимагаючи або майже не вимагаючи зусиль і не даючи відчуття навмисного контролю;

- Система 2, що виділяє увагу, необхідну для свідомих розумових зусиль, в тому числі й для складних обчислень. Дії Системи 2 часто пов'язані з суб'єктивним відчуттям діяльності, вибору і концентрації [45; С. 53-54].

Приклади (шаблони) поведінки, реакції та відповіді на навколишні подразники зберігаються в нашому мозку (формують і змінюють модель навколишнього світу) протягом всього життя. Шаблони поведінки, реакції та відповіді, морально етичні цінності та поняття «правильного-неправильного» програмується в нашому мозку (формують і змінюють модель світу) з самого дитинства і до самої смерті. Від того, на якій стадії знаходиться формування моделі, залежать два фактори — швидкість прийняття змін і кількість енергії, необхідної для зміни. У дитинстві модель гнучка, швидкість висока, а витрати енергії мінімальні. Чим щільнішою стає модель, тим більше енергії потрібно для того, щоб її змінити. Команда на зміну моделі буде відхилятися мозком до тих пір, поки функціонування в рамках старої моделі не буде загрожувати виживанню (або до різкого виплеску енергії, як це шок від чого-небудь, психологічний удар тощо).

Вчені, що досліджують функціональну структуру нервової системи людини співвідносять Систему 2 з підкірковими структурами головного мозку людини, а Систему 1 з новою корою (неокортексом) - нові області кори головного мозку, які у нижчих ссавців тільки намічені, а у людини становлять основну частину кори.

Система 1 працює з новизною, виділяє увагу для свідомих розумових зусиль та не повинна перевантажуватись примітивом, задля збереження ресурсів. Людина не може все регулювати за допомогою «нових» ділянок головного мозку і тут на допомогу приходять підкіркові

структури головного мозку, які використовують, так звану, процедурну пам'ять. Ця пам'ять працює наступним чином: «Людина вчиться їзди на велосипеді. І спочатку ваша Система 1 і Система 2 у всеозброєнні, щоб вивчити це нове уміння. Але дуже скоро підкіркові структури автоматизують їзду на велосипеді без особливої подальшої необхідності участі в цьому процесі нової кори та згодом, це уміння входить в процедурну пам'ять».

Іммануїл Кант вважається родоначальником німецької класичної філософії, ідеологом буржуазного про шарку суспільства та німецького лібералізму. Він належав до просвітників, які вірили в прогрес людства як у скеровану розумом прямолінійну еволюцію [60; С. 92 - 94]. Саме він є автором знаменитого принципу «моя свобода закінчується там, де починається свобода іншого». У своїй праці «Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані» І. Кант вказує на те, що найбільша проблема для людського роду, вирішити яку його змушує природа, – «досягнення загального правового громадянського суспільства. Тільки в суспільстві, і саме в такому, в якому членам його надається найбільша свобода, а відповідно, існує повний антагонізм і тим не менш найбільш відповідне визначення та забезпечення свободи заради сумісності її зі свободою інших, – тільки у такому суспільстві може бути досягнута вища мета природи: розвиток всіх її задатків, закладених в людстві». Зауважимо, що перефразуючи вищезгаданий принцип Канта на «мої рамки можливостей діяти відповідно до власної моделі навколишнього світу закінчуються там, де починаються рамки можливостей діяти відповідно до моделі навколишнього світу іншого» сенс його не зміниться. Тобто сакральні (вічні, непорушні) цінності окремого члена суспільства, що формують морально-етичні цінності даного суспільства необхідні для співжиття людей в соціумі та можуть і не бути закріплені в нормативно-

правових актах держави, але все одно легітимізуватись та виконуватись на рівні, так званої Системи 1.

Саме норма соціального регулювання, що визнається в суспільстві справедливою, схиляє індивіда до прийняття соціально-прийнятного рішення, підвищуючи ціну за протилежну поведінку. Спільнота має здатність стримувати відмову несправедливої співпраці, встановлюючи витрати за порушення норми або у формі вини (внутрішнє відношення індивіда до своїх дій), або за допомогою неформальних соціальних санкцій (негативні плітки, публічний осуд, остракізм). Також, норма існує і є ефективною, коли є виправданий консенсус на користь типу поведінки, яку заохочує норма.

За весь час існування людства поняття права завжди співвідносилося з поняттям справедливості, без якого право заперечує саме себе. У суспільстві, в якому існують та функціонують вищі системи цінностей (сакральність, моральність) право завжди буде оцінюватись крізь призму цих цінностей, а у випадку неспівпадіння право буде корегуватись під натиском суспільства.

Будь-яка регулятивна практика, в даному випадку ритуалізація, формує і забезпечує існування цінностей, інтерпретацій та розумінь, які лежать в основі кожної системи правових норм. Ритуал допомагає індивіду ідентифікувати себе як «нормативної спільноти». Ритуальні церемонії включення у соціальну спільноту, поховання, укладення шлюбу, справляння релігійних свят - можна знайти у всіх відомих нині культурних сім'ях. Вони виражають ті культурні цінності, про які дбає суспільство [66, С. 136].

РОЗДІЛ III. РОЛЬ РИТУАЛІВ В ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ СВІТУ

3.1. Роль ритуалів в традиційних правових системах

Одночасно з початком об'єднання людей в найпростіші форми соціальних формувань почався процес вибудовування певних правил поведінки, виконання яких сприятиме підтриманню існування соціального формування, та їх усвідомлення членами цього соціального формування. Ускладнення форм соціально-правової співпраці спричиняло накопичення форм і методів регулювання суспільних відносин, поступове нагромадження та різноманітність яких викликала необхідність класифікації певних форм унормування суспільних відносин у відповідні групи.

Поняття «правова система» є центральною ланкою дослідження сучасної загальної правової теорії. У сучасній правничій думці існує чимало класифікацій правових систем, що засновані на різних підходах до їх розподілення. Як зазначає Х.Н. Бехруз, «правова система у правничій науці вживається в декількох значеннях: широкому та вузькому. У вузькому сенсі поняття правової системи асоціюється з правовими приписами певної держави, пов'язується з поняттям національної правової системи. В широкому ж розумінні, поряд з позитивними нормами береться до уваги весь комплекс компонентів правової сфери» [12; С. 28]. Безперечно використовуючи здобутки розуміння правової системи у вузькому сенсі, варто зазначити, що для досягнення мети та завдань даного дослідження доцільніше буде спиратись на класифікації правових систем, що були розроблені в рамках широкого розуміння поняття «правова система».

На думку В. М. Корельського та В. Д. Перевалова, правову систему можна визначити «як цілісний комплекс правових явищ, обумовлений об'єктивними закономірностями розвитку суспільства, усвідомлений і постійно відтворюваний людьми і їх організаціями (державою) та використовується ними для досягнення своїх цілей» [144; С. 484]. Дослідники звертають увагу на цілісність та об'єктивність закономірностей розвитку суспільства, що означає верховенство природніх, невідчужуваних прав людини, які об'єктивно (природньо) склались в розвитку суспільства, та заперечують будь-який правовий етатизм, особливо в частині його невідповідності об'єктивним закономірностям розвитку суспільства.

Дослідниця теорії права Н.М. Крестовська визначає правову систему як «об'єктивне, історично закономірне правове явище, яке включає взаємопов'язані, взаємозумовлені і взаємодіючі компоненти: право та втілююче його законодавство, юридичні установи, юридичну практику, суб'єктивні права і обов'язки, правову діяльність і правовідносини, правосвідомість і культуру, правову ідеологію тощо» [79]. В даному визначенні конкретизуються компоненти, що включаються до правової системи. Заслуговує уваги звернення до правосвідомості і культури, так як, на нашу думку, вони здійснюють важливий вплив на формування правової системи.

На думку М.І. Матузова: «правова система це - комплексна, інтегруюча категорія, яка відображає всю правову організацію суспільства, цілісну правову дійсність» [143; С. 98]. Дослідник вказує на те, що правова система виступає осередком найрізноманітніших правових явищ, що існують в правовій сфері. На його думку, соціологи права звертаються до поняття правової системи задля осмислення права в усій його різноманітності. Також, він зазначає: «Якби вираз «правова система» був лише простим синонімом об'єктивного (чи позитивного) права, то його значення було б сумнівним» [143; С. 98]. Погоджуємось з позицією

М.І. Матузова, адже правова сфера існує не тільки завдяки позитивним актам держави, що, найчастіше є трансформованими неформальними нормами, а й безпосередніми неписаними формами правового регулювання. Тому, вважаємо доцільним розглянути вплив ритуалів на правові системи залежно від ролі, яку посідають звичаєві норми серед джерел права, а саме:

- традиційні правові системи, в яких право суспільством і державою розглядається як допоміжний інструмент регулювання суспільних відносин поряд із звичаєвими нормами;
- нетрадиційні правові системи, в категорію яких віднесемо правові системи, в яких писане право займає одне з провідних місць в регулюванні суспільних відносин.

Далі, пропонується дослідити роль ритуалів, як складову частину звичаєвих норм, до яких поряд з ритуалами належать звичаї, традиції, обряди, в розвитку традиційних правових систем, що об'єднують право країн Східної Азії, юдейське, ісламське та індуське право, правові системи Африки та Мадагаскару.

В Китайському суспільстві протягом його існування змінювалось суспільне ставлення до співвідношення права й моралі. Розвиток Китайської правової думки характеризується різноманітністю філософсько-етичних течій, що, інколи, по різному пояснювали роль права в суспільному регулюванні. Наприклад, конфуціанство виходило з позиції, щодо допоміжної ролі права, яке необхідне лише тоді, коли ритуали (лі) та норми моралі не діють. Взагалі ритуал (лі) можна визначити як ключову категорію китайської філософії, особливо конфуціанства. Список українських перекладів цього поняття включає такі варіанти як благопристойність, етикет, етика, ритуал, церемонії. Головна складність визначення цього поняття полягає в тому, що китайські філософи вкладали в нього не тільки необхідність дотримання норм правильної поведінки (етикет, церемонія),

але і ті світоглядні засади, з яких правильна поведінка виникає. Тобто це не тільки шанобливість, демонстрована до старших, а й розуміння того, яку роль відіграють старші в суспільстві, розуміння того, що шанобливість до старших необхідна. І вже з цього розуміння, з неминучістю виникає правильна, шаноблива поведінка. При цьому про порушення лі, у його виконавців навіть не існує внутрішнього конфлікту – люди точно усвідомлюють, що дотримання цих норм не просто бажане та необхідне, а й властиве людині як живій істоті.

Конфуцій ідеалізував людей, захоплювався їх послухом, слідуванню звичаям та ритуалам. Ритуал, за Конфуцієм, полягав у тому, щоб невпинно «перемагати себе», тобто долати в собі егоїстичні бажання.

Важливо відзначити, що виконання ритуалів підтримувались потужними інструментами правової сфери. У будь-якому китайському середньовічному селі селянин, який нехтував вимогами ритуалу втрачав не тільки добре ім'я, а й – згідно постулатам класичної китайської думки – саме право називатись людиною. Те ж саме спостерігалось і на вищому рівні імперської організації: тільки «виконання ритуалу (лі)», а не спадкові права або, навіть, особисті здібності, давало імператору право і можливість здійснювати управління імперією.

Конфуціанство відстоювало примат «ритуалу», що походить з внутрішнього світу людини, над безликим писаним законом, і його вплив відображений в характерному для китайського права акценті на індивідуальному статусі тієї чи іншої особи і особливості ситуації.

Останній видатний теоретик стародавнього конфуціанства Сюнь-цзи (бл. 313 - 238 рр. до н. е.) «вбачав велич людини в перемозі над собою, здатності культивувати в собі моральність. По-новому пояснюючи загальнолюдську необхідність культури, Сюнь-цзи зумів створити найбільш розгорнуту в ранньому конфуціанстві теорію ритуалу як засади суспільного устрою» [91; С. 127]. На думку Сюнь-цзи, ритуал втілює

людський початок самообмеження і по суті збігається з громадським порядком у всіх його аспектах – від розподілу праці до правового становища індивіда.

На думку китайського філософа, ритуал встановлює місце людини в рамках соціуму як гармонійного цілого, або, згідно з термінологією ранніх конфуціанців, «досконалої рівності». Йдеться, зрозуміло, не про проголошення загальної рівності, а про «рівність в нерівності», ієрархічного ладу, в рамках якого всі рівні тільки в тому, що сповна отримують те, що належне їм по праву.

Отже, ритуал в Китайській традиційній правовій системі – не просто обряд або формальна церемонія. Ритуал в китайському суспільстві означає не просто ввічливу або належну поведінку, а особливу модель людської соціальності, яка походить з самого космічного порядку буття.

Історія розвитку ритуалів в правовій сфері Японської правової системи досить багата та специфічна. Дотримання норм та заборон звичаєвих норм забезпечувалося всією громадою, а в ранній період розвитку японського суспільства спеціальні органи примусу були відсутні. Порушення звичаєвих норм тягло за собою покарання, наприклад вигнання з громади, тілесні покарання, громадський осуд тощо.

Протягом довгого часу звичаї, традиції, обряди та ритуали представляли собою єдину форму права Стародавньої Японії. По суті вони були правилами поведінки, які сформувалися в результаті повторюваності. Держава визнавала звичаєві норми загальнообов'язковими і забезпечувала їх дотримання силою свого примусу.

Дослідники правової системи Стародавньої Японії стикаються з такою проблемою: «Оскільки звичаєві норми існували і застосовувалися в усній формі, вони не записувалися, і це значно ускладнює процес дослідження їх змісту. Однак в численних давніх легендах, переказах та інших історичних джерелах знайшли своє відображення, наприклад звичаї

цивільного обороту і правозастосовна практика» [142; С. 198-226], що актуалізувало необхідність накопичення та передачі наступним поколінням «соціальної пам'яті».

В Японській правовій системі усна передача соціальної пам'яті здійснювалась, зокрема, за допомогою молитви або її тексту, що називалась норіто. Саме норіто формують найдавніший пласт пам'яток про традиційну культуру Японії, що неминуче здійснила вплив на формування звичаєвих, а згодом і правових норм.

Також, варто зазначити, що поряд з норіто, на Японську правову систему здійснює вплив інший звичаєвий соціальний регулятор гірі – морально-етичні норми, приписи та моделі поведінки в різноманітних конкретизованих ситуаціях. Гірі регулюють відносини в родині і з оточуючими, визначають механізми надання послуг і повернення боргу, закріплюють статуси і повноваження членів суспільства та багато іншого. Фактично, гірі - це сучасне японське звичаєве право, яке має функцію примирення сторін.

Гірі - це і зобов'язання, і ритуал виконання зобов'язання, і вид подяки. У широкому сенсі, гірі проявляється у відповідному спілкуванні вищого з нижчим, у взаємодіях між рівними, в ритуалах спілкування між сусідами тощо.

Наприклад, борг подяки відшкодовується в Японії два рази в рік: у середині року в вигляді подарунка з нагоди поминання покійних і в кінці року у вигляді подарунка з нагоди кінця року. Не випадково цей час є часом виплати службовцям преміальних. Управлінцям відомо, що у кожного є почуття обов'язку перед іншим - будь він посередником на заручини, добросовісним покупцем або вчителем. Кожен чекає, що його обдарують в знак вдячності. Більшість подарунків - практичної властивості, наприклад рослинне масло, цукор, мило. Сутність боргу подяки не в подарунку, а в самому акті дарування.

Варто зазначити, що людина не має права вимагати від іншої виконання вимог гірі. Вона повинна чекати, коли інший добровільно стане їм слідувати. Людина, що не проявляє гірі по відношенню до того, до кого воно повинно проявлятися, розглядається в Японії як особистість, гідна презирства. Однак вважається, що до гірі не можна примушувати, і той, хто змушує іншого виконувати гірі, сам виявляється його порушником.

В.В. Дудченко наголошує на впливі розвиненої китайської культури на Японію. На її думку, основу китайзованої системи японського права склали гірі. Гірі, подібно до китайських рит (правил лі), - це суспільна мораль, або моральне чуття соціального обов'язку. У кожного є чуття обов'язку перед іншим, кожний це чуття переживає як бажане. Норми гірі у свідомості японців невіддільні від людинолюбства, поваги, симпатії. Зберігати суспільну гармонію і є споконвічним призначенням концепції інституту гірі [44; С. 65].

Таким чином, ритуали у вигляді лі чи гірі, що уособлюють дружні переговори, мирові угоди є одними з найважливіших з китайських чи японських звичаєвих норм. Принцип безконфліктності лі чи гірі споконвіку пояснюється прагненням зберігати суспільну гармонію, яка у Китаї чи Японії є найголовнішою цінністю, є Дао.

Водночас, в основі релігійних традиційних правових систем лежить космічний закон, що втілюється в звичаях, обрядах, ритуалах або різноманітних релігійно-правових приписах що постають як своєрідний різновид природного права. До релігійних правових систем, зокрема, відносяться ісламське, індуське та юдейське право.

Основу ісламського права складають юридично значущі положення священної книги мусульман - Корану, а також Суні, збірок переказів, що мають правове значення - Хадисів - про вчинки та висловлювання Мухаммада. Іджма - одностайна думка компетентних осіб і кияс - судження за аналогією. Право індуської громади засноване на шастрах і дхармах. Але

на відміну від мусульманських держав, право індуської громади в сучасний період його розвитку входить в право Індії, яке юридично носить світський характер. Але ні дхарма, ні доктрина індуїзму не вважають законодавство і судові прецеденти джерелами права. Таким чином, правителям лише дозволяється діяти в межах дхарм і шастр, а дхарма виступає для суддів загальним «керівним путівником» [128; с. 156]. Непал безпосередньо проголошений індуським королівством і король виступає прихильником індуїзму. Відомий індійський соціолог К. Ішваран вказував на те, що дхарма - найвища цінність, яка підтримує світобудову. Її порушення є, природно, найвищим злочином. А дхарма безпосередньо втілюється через звичаї, обряди та ритуали [186].

Основним джерелом юдейської релігійної традиційної правової системи є Талмуд - кодекс релігійних, побутових і правових приписів юдейства. Яскравим прикладом сплетення права, релігії та традицій виступає галузь сімейного права Ізраїлю. Інституту громадянського шлюбу в країні не існує. Звичай (ноагім), обряди та шлюбні ритуали стають джерелом права за прямою вказівкою закону або в силу багаторічної практики. Цікаво, що на відмінність від інших правових систем, тут правовий звичай та ритуал в правовій сфері є джерелом трудового права. Так, ряд звичаїв, прийнятих повсюдно на підприємствах і організаціях в Ізраїлі, мають таку ж юридичну силу, що і офіційний законодавчий акт. Через органи правосуддя був санкціонований, наприклад, звичай, заздалегідь письмово попередити працівника про звільнення за два тижні. Таким чином, звичаєве право застосовується у разі прогалини в законодавстві.

Ісламське право є доказом симбіозу звичаєвого та релігійного права. Сунна – збірка адатів, тобто традицій, що стосуються дій і висловлювань Мухаммада, відтворених цілою низкою посередників.

Спочатку й іджма розглядалася як загальна згода мусульманської громади. Звідси звичай, який одержує необхідне одноголосне схвалення знавців ісламу, ставав нормою права - Іджма. Люди, що живуть в рамках цієї системи права, фактично не проводять розмежування між ними. З іншого боку, в окремих державах, системи звичаєвого та релігійного права зазнали глибоку трансформацію під впливом колоніальних законів країни-метрополії, а пізніше і законів національної держави.

Так, місцеві варіанти мусульманського права в різних частинах Індонезії істотно відрізняються від класичного мусульманського права. Наприклад, дослідники правових систем, що засновані на шаріаті, відзначають що цей процес, наприклад в Ємені, «де ісламське право традиційно застосовувалось тільки в містах, а на територіях зайнятих корінними племенами панували старі «доісламські звичаї та ритуали» [11; С.11]. Спроби в 20-х роках ХХ ст. зобов'язати племена керуватися мусульманським правом ні до чого не привели, тому, центральна державна влада змушена була змиритися з певною автономністю племен в питаннях права.

Відзначимо, що в чистому вигляді ісламських правових систем фактично не так вже й багато (Саудівська Аравія, Кувейт, Бахрейн, Іран, ОАЕ), в основному зустрічаються змішані правові системи, такі як: Судан, Туреччина, Нігерія, Малайзія, Індонезія та інші.

На сьогоднішній день, роль звичаєвого права, зокрема ритуалів, в цих правових системах знижена, але, наприклад, правовий звичай там визнається як джерело права. Проте, відношення до права в них неоднакове. У зв'язку з такою неоднозначністю, ритуали та звичаї які застосовуються в таких державах, як норми права, можуть бути двох типів:

1. Ті, які є частиною мусульманського права;
2. Ті, які існують поряд з мусульманським правом в змішаних правових системах.

Серед регуляторів, що забезпечують ісламський спосіб життя, важливе місце належить освяченим ісламом, укоріненим обрядам і ритуалам. Такі ритуали об'єднуються з традиціями та звичаями в своєрідних склепіннях настанов для мусульман на всі випадки життя.

Отже, «релігійні приписи є системоутворюючим фактором, що надає ісламський характер навіть таким нормам поведінки (звичаям, ритуалам), які за своїм походженням і характером не мають прямого відношення до ісламу» [98; С. 43.]. Тому, системи ісламського права включають звичаї та ритуали, які відповідають, доповнюють або не суперечать йому, в силу чого визнаються та освячуються релігійними інститутами.

Наприклад, таким є становище звичаїв, які доповнюють ісламське право в тих питаннях, які воно не регулює. Рене Давид як такі згадує звичаї, що стосуються сум і способів виплати приданого, звичаї, що регулюють використання природних ресурсів, що знаходяться на перетині земельних володінь тощо [127].

Законодавча влада в ісламських країнах часто належить не главі держави, а авторитетним представникам найбільших правових шкіл, оскільки більшість норм мусульманського права створено і створюється ними та є результатом їх доктринальної розробки. В результаті, на сьогоднішній день ісламське право вміщує в собі величезну кількість ситуацій, в більшості випадків формально не визначених, що виникали в різні історичні епохи. Завдяки широкому простору для його тлумачення авторитетними правознавцями і свободі суддівського розсуду при виборі норм, ісламське право і нині надзвичайно гнучко пристосовується до мінливих умов сучасного життя, зберігаючи при цьому тісний зв'язок з історичними традиціями і одночасно підтримуючи свій високий сакральний авторитет.

Правова система Індії є досить полісистемною, а «дієвість звичаєво-правових норм визначається також їх глибокими зв'язками з релігійною

свідомістю людей, усталеними соціально-психологічними установками, моральними критеріями, традиційно-релігійною системою соціальних цінностей» [78; С. 33].

Як стверджують дослідники системи індуського права, роль звичаєвих норм як джерела права була значною на всіх етапах історичного розвитку Індії. Починаючи з древнього періоду, звичай та ритуал передували появі перших правових документів брахманських збірок. У середньовічний період драхмашастри визнавали звичай та ритуал як джерело індуського права. У цих релігійно-правових джерелах містяться відсилки до звичаїв та ритуальних дій.

Варто також звернути увагу на зміни, котрі відбулися в індуському праві під час колоніального етапу. Країни-метрополії делегували функції правосуддя судовим органам, які не могли здійснювати свою діяльність без урахування місцевого звичаєвого права. Часто збірки місцевих звичаїв та ритуальних настанов публікувалися у вигляді особливих сільських книг, що широко використовувались судами. Також, колоніальний період примітний тим, що в Індії поступово утвердилися суворі критерії для визнання звичаєвої норми схваленою.

У 1955 році першим набрав чинності закон про шлюб індусів, який уніфікував сімейне право і привів його у відповідність із сучасністю. Відповідно до нього, звичаєва норма повинна «одноманітно застосовуватися протягом тривалого часу, отримати визнання правової норми серед індусів певної території, соціальної групи або сім'ї, бути точною і розумною, не суперечити громадській політиці» [78; С. 33].

В сучасній Індії широко використовуються ритуальні дії, найчастіше через відсилку на них у нормах закону. Так, наприклад Закон про спадкові права індусів 1956 року передбачає включення до складу об'єднаної сім'ї заміжніх дочок, чиї чоловіки за усталеним звичаєвим ритуалом не приводять своїх дружин в будинок батька.

Правові системи країн Екваторіальної Африки та Мадагаскару також включають до традиційно-правових систем. Основні засади даних правових систем засновані на вірі в надприродні сили, повагою до яких обґрунтовується роль звичаїв предків. Зважаючи на язичницький тип вірувань, що панував на території цих країн, тут мав місце процес формування місцевого (локального) звичаєвого права у окремих племен та громад.

Дослідники африканісти відзначають, що африканський звичай та ритуал заснований, на ідеях, що повністю відрізняються від пануючих у сучасній західній думці. Вважається, що вивчення права Африки, не відповідає стереотипному, а звичайне право розглядається як «об'єкт вивчення не юриста, а антрополога» [127].

Цей факт прямо пов'язаний з відсутністю писемних пам'яток туземного (місцевого) походження. Африканські звичаї, традиції та ритуали залишились усними. Тільки в період колоніальної залежності зусиллями країн-метрополій були підготовлені збірники звичаєвого права, які лише частково отримали офіційно-юридичне значення. До 50-х, 60-х років XX століття в згаданих африканських країнах не було писемних джерел звичаєвого права, за винятком Королівства Лесото і Республіки Наталь (1839 – 1843).

Особливістю досліджуваних африканських правових систем є наявність багатовікових общинних традицій колективізму, взаємодопомоги та спільної праці, що в значній мірі визначили характер права. Наприклад, нормативно-правовий акт Танзанії про статус кооперативних сіл 1975 року, закріплює виробничу діяльність цих кооперативів на общинній основі. Звичаєве право, і ритуали в правовій сфері зокрема, в сучасній Африці аж ніяк не архаїчний інститут, «реставрація традиційних норм як невід'ємної частини національної культури - одна з основних доктрин політики

держави» [136; С.14] президента Сенегалу, Гани, Ботсвани і інших республік.

Взагалі, для країн що розвиваються характерним є використання різних джерел права, пріоритет між якими, встановлюється в залежності від правової системи держави-метрополії. Наприклад, правові системи Папуа-Нової Гвінеї, Гани, Замбії, Нігерії, Танзанії, Судану базуються як на системі звичаєвого права (зокрема й ритуальних форм поведінки), так і на системі загального права. Республіки Сенегал, Малі, Камерун, Конго, Мадагаскар, Джибуті навпаки поєднують систему звичаєвого та романо-германського права.

Народні традиції, в тому числі й правові, сягають корінням в далеке минуле і є частиною національної культури, яку має враховувати сучасна правова держава. Так професор Мічиганського університету В Харвей, говорячи про звичаєве право в Африці, зазначає, що «в цілому звичайне право вважається обов'язковим, оскільки воно виражає консенсус суспільства як відображену в дійсності звичку» [138; С. 62].

Ритуали в правовій сфері, як компонент правової культури, отримали свій відбиток у законодавстві ряду африканських держав. В окремих країнах, загальна система джерел права отримує закріплення в конституційних актах, наприклад Конституції Гани 1960, 1969 рр., Конституція Екваторіальної Гвінеї 1982 р. Так, ст. 139 Конституції Екваторіальної Гвінеї встановлює наступну ієрархію джерел права: 1. Писане право: основний закон, міжнародні договори, закони та декрети, регламентні акти; 2. Неписане право: звичаї або традиційна практика, загальні принципи права і доктрина. У тексті Конституції Гани не тільки визнається місце звичаєвих норм серед джерел права, але і включається дефініція: «Звичайне право позначає норми права, які за звичаєм застосовуються в окремих громадах Гани» [136; С. 9]. Федеративна Республіка Сомалі, взагалі встановлює в Конституції пріоритет звичаєвого

права при розгляді цивільних справ, справ про шлюб та опіку над дітьми, в яких сторони сомалійці.

В африканських державах, де відсутні конституції або в них не міститься загальних положень про джерела права, існує спеціальне законодавство, що передбачає дії правових звичаїв у просторі та по колу осіб.

До таких нормативно-правових актів можна віднести ордонанс від 3 вересня 1960 року республіки Сенегал № 60-56, який вирівняв за юридичною силою і цінністю норму звичаєвого права з нормою закону. Закон встановлює певні межі сфери дії звичаєвого права, «зокрема перераховуючи відносини, до яких воно може застосовуватися» [120]. Теж можна відзначити і в Декреті про суди 1966 року Гани, який визначив принципи застосування звичайного права. Один з перших законодавчих актів Танзанії - Ордонанс про судоустрій і застосування права - закріпив принципове визнання державою звичаїв та ритуалів, які суди повинні застосовувати відповідно до нього в справах цивільного характеру. У 1963 році закон про магістратські суди «дав детальну регламентацію застосування звичайного права на всіх рівнях єдиної судової системи Танзанії» [136; С. 9]. Застосування звичаїв та ритуалів отримало підтвердження в різних законах про судочинство Замбії, Кенії та Нігерії. Ці закони санкціонують застосування судами правових звичаїв, якщо вони не суперечать законодавству, основним політичним принципам і особистій свободі громадян. Відзначимо, що до певних категорій справ в Сенегалі і Нігерії, до суб'єктів звичаєвого права застосовується писане законодавство, а саме:

1. При відсутності норм звичаю у справах, що підлягають розгляду в суді;
2. За бажанням сторін;

3. Коли застосування звичаєвого права не створює переваг для жодної зі сторін.

Визначним є те, що законодавство деяких країн (Танзанії, Кенії, Уганди) містять положення, що регулюють вихід особи зі сфери дії норм звичаєвого права. Суть процедури «асиміляції» полягала в тому, що до людей, що не довели достатні зміни в їх способі життя і культурі, могли застосовуватися не традиційні правила, а норма цивільного права.

Таким чином, можна зазначити, що саме в традиційних правових системах роль ритуалів в правовій сфері, і на сьогоднішній день є помітною і значною, як частини звичаєвого традиційного права. Однією з причин збереження, а іноді і зміцнення позицій традиційного права, виступає саме культурний фактор.

3.2 Роль ритуалів в нетрадиційних правових системах

До нетрадиційних правових систем, як вказувалось у попередніх розділах роботи, віднесемо правові системи, в яких писане право займає одне з провідних місць в регулюванні суспільних відносин. До таких систем віднесемо систему романо-германського та англо-саксонського права.

Щодо романо-германської правової системи варто зазначити, що в ній акцентується увага на двох традиційних джерелах права:

1. Нормативно-правовий акт, який займає домінуюче джерело;
2. Санкціонований звичай.

У національних правових системах країн, що відносяться до романо-германської правової сім'ї застосовуються й інші форми права: нормативні договори, загальні принципи права і корпоративні норми, але їх роль досить незначна. Проте, дослідження даної правової системи підтверджують, що звичаєві норм (звичаї, традиції та ритуали) відіграють там свою певну роль. Відзначимо, що їх роль і значення в окремих державах є неоднаковою, але

обумовлена, «з одного боку, необхідністю об'єктивного визначення того, що в даній культурі вважається справедливим, а з іншого - потребою в поясненні понять, що використовуються законодавством» [114].

Далі, спробуємо дослідити роль ритуалів в романо-германській правовій сім'ї через дослідження використання різноманітних видів санкціонованих звичаїв, що мають юридичну силу, вивчення їх місця в ієрархії джерел права.

Варто звернути увагу на особливості отримання звичаєвою нормою характеристик джерела права, тобто на уніфікацію та об'єднання звичаїв, традицій та ритуалів державними органами з метою надання їм загальнообов'язкового характеру. В системі романо-германського права існували найдавніші пам'ятки законодавства у вигляді збірників звичаєвих норм. До них відносяться, зокрема:

1. «Варварські правди», «Саксонське зерцало» в Німеччині 1274-1275 рр., «Швабське зерцало» в південній Німеччині - компіляція баварського народного права, римського, імператорського права і канонічного;

2. «Кутуми Бовезі» Франції, праця Ф. Бомануара, створена в XIII ст., крім цього, в XV і XVII ст., за наказом Карла VII були складені чергові збірники звичаїв Франції. У 1866 році королівська влада у Франції збрала паризькі звичаї торгового обороту, які до того часу діяли як норми звичаєвого права;

3. «Провінційні закони» в Норвегії і Швеції, що були збірниками звичаєвих норм окремих провінцій;

4. «Трипатритум», або «Звід звичаєвого права Угорського королівства в трьох частинах», зведений в 1498 р. та затверджений королем в 1514 році. Незважаючи на те, що «Трипатритум» формально так і не вступив в силу, аж до 1848 року він залишався основним джерелом

звичаєвого права, а своє загальне значення він зберіг до початку XX століття;

6. «Ютландський закон», в якому було зведено у єдине ціле закони Ютландії, Зеландії та Сконе, виданий Вальдемаром II в 1241 році в Данії;

7. «Звичаї Барселони» 1053-1071 років в Іспанії. У 1265 році були складені «Книги суддів» («*Liber iudicum*»), які лише в 1348 році отримали силу закону, і їх вплив поширився, крім Кастилії, на всю Іспанію і Португалію;

8. Неписані ритуальні настанови, «основні норми яких оголошувалися міськими і сільськими старостами напередодні судових засідань, що з часом стали записуватися і отримувати кодифікований характер» [120]. Засновуючись на них, в Швейцарії були складені «Правила судової процедури» 1387 р. та «Земський кодекс» 1448 р.

У Скандинавських країнах та частково у Франції, до появи перших письмових збірок звичаєвого права, значною була роль тих осіб, що тлумачили правові звичаї та проводили усталені ритуальні дії. У стародавніх франків - рахінбурги, у древніх скандинавів – лагмани (законоговорителі), здійснювали судові функції. Спочатку лагманів обирали на загальних зборах племені, але враховуючи відсутність писаних звичаєвих норм, зокрема обрядів та ритуалів проведення судового засідання, посада лагмана вимагала знання звичаїв та ритуалів напам'ять, а отже почала успадковуватись.

Аж до епохи середньовіччя, до основних обов'язків лагманів входило: відмінне знання правових звичаїв та місцевих ритуалів, регулярні виступи на зборах племені з переказом та коментуванням звичаєвих норм, створення або редагування існуючих правових звичаїв, якщо в цьому була необхідність. Звичаї та ритуали, створені самими тлумачами, схвалювалися на загальних зборах. Згодом, деякі збірники звичаєвого права отримували санкцію держави, вони змінювали форму і ставали законом.

Загальне санкціонування звичаєвих норм, зокрема ритуалів в правовій сфері, здійснюється у формі внесення до Конституції положень щодо визнання правових звичаїв, як джерела права. Так, ст. 260 Конституції Венесуели визнала за корінними народами право керуватися своїми звичаєво-правовими нормами, обрядами та ритуалами, якщо це не суперечить Конституції, законам і публічному порядку [120].

До законодавчого санкціонування комплексу звичаєво-правових норм відноситься й вказання їх як джерел права певної галузі права. Сюди можна віднести, наприклад цивільне право Іспанії. У Цивільному Кодексі Іспанії до джерел права відносять: закон, звичаєві норми і загальні принципи права. У ч.3 ст.1 глави 1 говориться, що звичай застосовується тільки у випадках прогалин у відповідному законі, якщо зміст звичаю не суперечить загальній моралі, громадському порядку та може бути доведено його існування. Цивільне укладення 1907 року передбачає застосування звичаю на випадок мовчання закону. Особливе місце приділено йому і в Шведському торговому праві.

Звід законів Шведської держави 1734 року - результат розвитку шведського та фінського права, оскільки в комісії з підготовки реформи законодавства працювали як шведські, так і фінські юристи (Фінляндія на той час перебувала у складі Швеції). У дев'яти розділах зводу викладено нормативні приписи, що стосуються основних галузей права - матеріального (шлюб, спадкування, нерухомість, будівництво, торгівля, правопорушення і покарання); процесуального (процедура судового розгляду в цивільних і кримінальних справах), а також виконання судових рішень. Варто звернути увагу на те, що в розділі, присвяченому процесуальному праву, закріплена норма, відповідно до якої судді можуть застосовувати процесуальні звичаї (правові ритуали проведення судового процесу), якщо в законі не передбачено відповідної правової регламентації. Таким чином, вищезгаданий документ нормативно закріплював можливість

Шведських суддів та інших учасників судового процесу дотримуватись встановлених та схвалених у суспільстві ритуальних процедур проведення судового процесу, що на нашу думку, підвищувало ступінь прийнятності та легітимації рішень, винесених таким суддею. У Фінляндії, де цей розділ Зводу законів діяв до 1948 року, суддям дозволялося використовувати поряд з загальноприйнятими, місцеві звичаєві норми (матеріальні та процесуальні).

Рене Давид класифікував правові звичаї на: звичаї на додаток до закону; звичаї поряд з законом; звичаї проти закону [127]. Вищезазначена класифікація спирається на роль звичаїв у правовій системі, у взаємозв'язку з законом. Враховуючи звичаєвий характер правових ритуалів, далі охарактеризуємо їх крізь призму віднесення до одної з категорій, сформульованих Рене Давидом.

Правові звичаї та ритуали, що включені Давидом до «звичаїв поряд з законом», застосовуються в разі виявлення прогалин у законі. У західній правовій традиції велике значення такі норми мають в процесі регулювання відносин, пов'язаних з банківською діяльністю, страхуванням тощо.

У країнах, де торгове право відокремилося в самостійну галузь, яка існує паралельно з цивільним (Франція та Німеччина), до відносин у сфері торгівлі застосовуються, перш за все, норми «торгового права, незалежно від того, є вони нормами законодавства або звичаю». Так, законом від 15 вересня 1807 року було постановлено, що з виданням Торгового Кодексу Франції втрачають силу колишні закони з торговельних питань, але не торгові звичаї, і «французькі юристи в цій області звичайне право визнають охоче» [146; С. 76-77]. Такі звичаєві норми можуть застосовуватися у разі прогалин в законі.

Щодо категорії «звичаї проти закону» варто зазначити, що роль такого виду звичаєвих норм зовні обмежена. Наприклад, ст. 931 Цивільного Кодексу Франції вимагає для договорів дарування дотримання нотаріальної

форми. Одночасно, законним вважається дарування предметів рухомості за ритуалом «з рук в руки» без нотаріального акту за усталеним звичаєм [137; С. 13], тобто з дотриманням всіх умов виконання правового ритуалу дарування.

Законодавства країн романо-германської правової системи містить і таку категорію звичаїв як «звичаї на додаток до закону». Такі звичаї покликані полегшити з'ясування змісту тих термінів і конструкцій закону або судового рішення, які вжиті в особливому, відмінному від загальноприйнятого, значенні. Рене Давид вказував на те, що не можна, не вдаючись до звичаєвих норм, визначити, чи є поведінка певної особи помилковою, чи є даний знак підписом, чи може правопорушник посилатися на пом'якшувальні обставини, чи є певне майно сімейним сувеніром тощо. До цієї категорії відносяться також: розумна ціна, розумний період часу і досить вживане в комерційних колах поняття «непереборної сили».

Так, наприклад, в Цивільному Кодексі Франції на це посилається ст. 1349, а в Торговому Кодексі ст. 103: «Перевізник є гарантом за втрату вантажу, товару, крім випадків дії непереборної сили» [151; С. 116]. Ст. 1218 ЦК Португалії, вживає одночасно і поняття «звичайний термін» і «розумні строки». «Перевірка повинна проводитися в межах звичайних термінів, а при відсутності звичаю - в межах розумних строків, після того як підрядник створить замовнику умови для перевірки» [28; С. 152].

Також, залежно від сфери дії, в законодавстві більшості країн романо-германської системи права значаться:

1. Місцеві. Ст. 1159 ЦК Франції відсилає до звичаєвих норм певної місцевості, у випадку коли будь-яке поняття не має єдиного значення при тлумаченні договору. У Португалії, Торговий Кодекс передбачає визначення винагороди угодою сторін, а якщо вона відсутня, то звичаями місця виконання доручення (ст. 232 і ст. 269);

2. Спеціальні. У нормах права, в даному випадку, вживаються посилання на звичаєві норми, що застосовуються в конкретній сфері і до певного роду суб'єктів. Наприклад, «При оцінці значення дій або бездіяльності комерсантів враховуються торгові звичаї» (параграф 346 Торговельного укладення Німеччини). Параграфом 242 Цивільного укладення Німеччини передбачено, що боржник зобов'язаний виконати дію сумлінно, відповідно до звичаїв цивільного обороту.

Правова система Нідерландів з початку ХІХ століття формувалась в рамках романо-германської правової сім'ї. У Нідерландах визнаються на практиці конституційні угоди, які визначають призначення і зміщення міністрів, а також здійснення розпуску Генеральних штатів. Міністри не можуть залишатися на посаді, якщо вони втратили довіру парламенту. Ця конституційна угода склалася в 1867 році і, відповідно до конституційної практики, Уряд потребує довіри Генеральних Штатів, проте така довіра мається на увазі, поки не доведено інше [119; С. 60.].

Конституція королівства Іспанія від 27 грудня 1978 року в ст. 149, визначаючи виняткову компетенцію держави, обмежує своє право у визначенні джерел права на території автономних співтовариств. Сюди відносяться провінції, які до 1978 року мали зводи місцевих звичаєвих норм. До цих провінцій відносяться: Біскайя і Алава (звід 1961 р.), Галісія (звід 1963 р.), Арагон (звід 1967 р.), Наварра (звід 1973 р.).

Виходячи з проведеного аналізу нормативно-правового та емпіричного матеріалу, можна зробити висновок щодо особливого місця звичаєво-правових норм, а особливо ритуалів в правовій сфері серед джерел права країн романо-германської правової системи.

Прагнення до охоплення законодавчим регулюванням все більшого кола відносин, що спостерігається останнім часом, природно, обмежує сферу дії неписаних норм. Однак в таких сферах як торгівля, укладення

договорів, підприємництво, шлюбно-сімейні відносини, місце ритуалів в правовій сфері є досить важливим та продовжує залишатись помітним.

Англо-саксонська система є продуктом розвитку права в англomовних країнах. Вона ґрунтується на результатах правового розвитку в Англії і Сполучених Штатах Америки. Тому дану систему називають ще системою англо-американського права.

Англо-саксонська система також поширила свій вплив далеко за межі Великої Британії, зокрема, на Канаду, Австралію, Нову Зеландію. Дана правова система діє нарівні з романо-германською в таких державах як: Нігерія, Південно-Африканська Республіка, Намібія, Ізраїль, Філіппіни і Шрі-Ланка в Азії.

В системі англо-саксонського права виключно важливе значення надається судовому прецеденту серед інших джерел права: суди виносять рішення по справах, керуючись не скільки законами (статутами, біллями тощо), а попереднім рішенням суду країни (або штату) по аналогічній справі. Доктрина «*stare decisis*» (лат. - *Stare decisis et non quieta movere*: «дотримуватись вирішеного та не порушувати спокій», «*Stare decisis*» - «дотримуватись вирішеного») є сутністю англо-саксонської системи права. У правовому контексті це розуміється таким чином, що суди повинні, як правило, дотримуватися прецедентів і не піднімати заново вже залагоджені питання. Ця доктрина наголошує на тому, що суди при винесенні рішення (вироку) повинні керуватися принципами, що впливають з попереднього рішення (вироку) інстанційно вищого суду даної юрисдикції по аналогічній справі, оскільки ці принципи є логічно суттєвими і прийнятними для обставин, характерних для розглянутих нині казусів.

У різних країнах англomовного світу ця практика має свої особливості. Наприклад, в Англії до 60-х рр. XX ст. вищі суди різної юрисдикції не могли змінити встановлений ними раніше прецедент, а в США верховні суди штатів вільно займаються зміною прецедентів, що не

відповідають соціально-економічним відносинам з другої половини XIX ст. Високий суд Австралії прийняв рішення «не слідувати попереднім прецедентам з 1913 року» [14; С.20], що дозволило відійти від раніше вироблених рішень, і почати створювати нові прецеденти, що відповідають сучасним потребам.

Проте, не варто вважати, що в англо-саксонській системі основне навантаження покладено на прецедент. З кінця XIX - початку XX ст., чималу роль знову стали відігравати статuti (закони). А в США в XX ст. по штатам було здійснено об'єднання статутів з різних галузей права. Ці об'єднання отримали назву кодексів. Крім того, були створені загальнофедеральні кодекси з тих галузей, котрі традиційно повинні мати однакове правове регулювання на території всієї країни. Перш за все, це торкнулося кримінального законодавства і законів, пов'язаних з веденням підприємницької діяльності.

Історично склалося, що ритуали в правовій сфері здійснили свій вплив на розвиток англо-саксонської правової системи у складі звичаєво-правових норм, хоч і на теперішньому етапі розвитку англо-саксонських правових систем його роль вельми незначна.

Тим часом, в англосаксонській сім'ї неписані правові норми спочатку відігравали значну роль в системі джерел права. Можна сказати, що Англія після норманського завоювання управлялася традиціями та обрядами. Кожне графство і, можливо, навіть кожен маєток мали свої звичаєві норми. Більш того, повноваження королівського уряду також ґрунтувалися на традиціях. Для того, щоб в той час звичаєва норма була визнана судовими органами, їй не треба було бути особливо старовинною. Середній вік звичаїв, що діяли тоді не перевищував 10-15 років. Деякі звичаї з місцевих перетворювалися в загальнонаціональні завдяки тому, що громади переймали найбільш корисні з них.

Таким чином, дослідники в галузі права Англії виділяють три основних етапи: зародження загального права (з 1066 року до середини XIV століття); реформування архаїчного загального права, формування права справедливості (з середини XIV ст. - до середини XIX ст.) і третій - зміна становища прецедентів серед джерел права в результаті розквіту статутного права [14; С. 161-162.].

Враховуючи те, що, саме прецедент все ж таки виступає як основне джерело права, то роль і значення ритуалів в правовій сфері та звичаєвих норм взагалі визначається виходячи з взаємозв'язків з ним. Їх зв'язок спочатку був настільки тісним, що систему «загального права» досить часто іменують системою «звичайного права».

Безумовно, до виникнення загального права Англії саме численні місцеві правові звичаї становили право, а порядок здійснення правосуддя визначався судовими ритуалами. Звичайне право не було писемним і відрізнялося в залежності від місцевості. Згодом, англійські юристи стали визнавати юридичну силу тільки тих звичаєвих норм, які були затверджені (підтверджені) королівськими судами. З цього приводу показовою є думка Генрі Бректона, який у своїй роботі «Про закони і звичаї Англії» вказує на те, що правила, що виникли і отримали обґрунтування в практиці королівського суду, належним чином могли називатися законами, тобто король не створював закони, він тільки зводив звичаєву норму, що уже утвердилась в ранг закону, в деякій мірі змінюючи її по своїй волі. Що стосується нормандського завоювання, то воно сприяло об'єднанню системи звичаєвих норм в одну правову систему, загальну для всіх громадян, в силу чого і сама система була названа загальним правом.

Однак і на сьогоднішній день, в англо-саксонській системі права, звичаєва норма тільки тоді вважається джерелом права, коли вона отримала санкцію судді, тобто була підтверджена суддею хоча б в одному його рішенні по конкретній справі. Отже, «природа звичаю як неписаного

джерела права така, що покажчика до нього немає, і не може бути. Будь-яка особа, яка бажає довести існування звичаю, має зробити це в судовому порядку» [36; С.41.].

Англосаксонська система права відрізняється і тим, що ознаки, якими повинен володіти правовий звичай, а отже й ритуал в правовій сфері, часто вже закріплені в ряді судових прецедентів і статутів. До таких ознак можна віднести:

а) бути розумним і не суперечити первинним джерелам права (рішення спеціального федерального районного суду Нью-Йорка у справі «Тонсон проти Лгуїліна» від 1945 р.);

б) бути загальним, щоб можна було стверджувати, що він широко відомий в практиці, тобто йому слідує (рішення Другого окружного федерального суду у справі «Англо-Саксон Петролеум Ко проти Сполучених Штатів» від 1955 року);

в) бути конкретно визначеним і однаковим (статут Конгресу про застосування міжнародних правил навігації на морі від 1958 р.) [72; С. 14].

Цікавим є той факт, що у Великобританії саме до місцевих звичаєвих норм застосовується обмеження, встановлене Законом 1265 року про те, що вони повинні бути древніми, тобто існувати ще до 1189 року або, згідно з Кодексом юридичних канонів 1917 року, не менше 40 років. За загальним правилом свідчення свідків, що звичаєва норма існувала протягом усього їїнього життя, є достатніми для виникнення презумпції.

В англо-саксонській системі звичай та ритуал в правовій сфері сьогодні проявляється в казуальному праві.

Наприклад, значення технічних термінів в договорах визначаються звичаєм. Знання комерційного звичаю дуже часто допомагає судді, який виносить рішення по справі, пов'язаної із зобов'язаннями, що впливають з торгових угод. Наприклад, деякі справи вимагають при проведенні правового ритуалу їх вирішення обов'язкової участі присяжних «як

повелося ще з часів Генріха 1». Неформальні норми регламенту процедури строго наказують участь присяжних у певних справах. «Монополія баристерів на допит свідків у вищих судах встановлена сформованою практикою, заснованою на чіткому дотриманні правового ритуалу» [127].

Як відомо, у Великої Британії немає писаної конституції. Але форма правління і принципи функціонування уряду визначені не менш жорстко і стабільно ніж в Конституціях інших держав, на основі стародавніх звичаїв та ритуалів Британської Корони («Білль про права», «Акт про престолонаслідування», «Білль про Парламент» тощо), що складають так звану «неписану Конституцію» Великої Британії.

Наприклад, відповідно до конституційних неформальних норм Великої Британії, міністри можуть відзиватися монархом, коли завгодно. Пенсії та заробітні платні державним службовцям даються милістю Королеви. Монарх у Великій Британії століттями не застосовує право вето щодо законів, що приймаються Парламентом, «у зв'язку з чим склалася звичаєво-правова норма конституційного права про незастосування наявного права вето монархом» [162; С.148].

Також, вважається, що саме правовий звичай закріпив вперше принцип неможливості обиратися на пост президента США більше двох термінів поспіль. Цей правовий звичай, який діяв майже півтора століття, був порушений Ф. Рузвельтом, що обирався на пост президента чотири рази поспіль. Після цього з'явилася поправка до Конституції, що повторювала норму звичаю.

В Єдиному торговому кодексі США дається визначення заведеного порядку - однаковість попередньої поведінки сторін угоди, яка по справедливості може розглядатися як така, на основі якої встановлюється загальна основа взаєморозуміння при тлумаченні вживаних ними виразів та інших їхніх дій. Іншими словами заведений порядок у відносинах між конкретними сторонами допомагає пред'явити дійсні наміри сторін [16].

Таким чином, в Єдиному торговому кодексі США нормативно закріплюється роль ритуалів (заведеного порядку) в процесі демонстрації намірів та їх легітимації з боку партнера по торговій угоді – одна з основних властивостей ритуалів в правовій сфері, про що йшлося у попередніх розділах роботи.

3.3. Вплив ритуалів на українську правову культуру

Право – досить багатоманітне явище, яке можна розглядати як соціальний інститут, об'єднуючий фактор суспільного життя, як форму духовності і самобутності того чи іншого соціуму. Ритуали в правовій сфері, виступають втіленням надбань соціуму про справедливий порядок речей, що заснований на комплексі морально-етичних норм суспільства. Втілюючись, зокрема через ритуали в правовій сфері, система ціннісних орієнтирів певного етносу знаходить своє відображення у такому різновиді загальної культури як правова культура.

Право і вся система юриспруденції в сучасну епоху, переживають глибоку кризу. Перебуваючи на зламі кардинальних змін право майже повністю вичерпало свої ресурси і не може існувати і навіть частково розвиватися, не звертаючись до таких сфер як філософія, методологія, культурологія. Як вказує С.М. Скуріхін «Культурний контекст відкриває нові аспекти поведінки людини, її психології, пояснює причини зростання негативних явищ в правовій сфері, розширює підходи не тільки до закону, права, але і до загальної соціокультурної ситуації в суспільстві» [95; С. 131].

Професор Ю.М. Оборотов вказує на вплив правової культури на підготовку юристів. Він звертає увагу на філософську та загальнотеоретичну підготовку юристів як складову їх професійного становлення. За його словами «в одних випадках, підготовка юристів

ґрунтується на вивченні конкретних юридичних справ і, в цілому, юридичній практиці, коли теоретичне забезпечення є вторинним. В інших випадках, підготовка юристів-професіоналів вибудовується на основі загальнотеоретичних знань, що виводять на практику правового регулювання» [95; С. 219]. Таким чином, дослідження впливу ритуалів в правовій сфері на українську правову культуру знаходить не тільки теоретичне значення, як інструмент пізнання правової спадщини українського народу, а й впровадження розуміння духовних домінант українського права, традицій та новацій правової сфери, осмислення системності та еволюційного характеру розвитку правової системи здобувачами вищої освіти, особливо правничих спеціальностей.

Ритуали в українській правовій культурі, їх зміст і сенс, відображають духовність і самобутність українського народу, його менталітет. Ритуали, які існували ще до того, як виникло писане право в українських землях, ґрунтувалися на моральній силі народних звичаїв, які впродовж багатьох віків, незважаючи на відсутність тягlosti політичної історії, зберігали свою сталість, історико-культурну і національну цілісність.

Подібно до звичаєвого права та моралі, ритуально-правові норми склалися спонтанно, самочинно в житті української спільноти. Саме тому норми ритуально-правового характеру, як і норми звичаєвого права та моралі, глибше вкорінені в первісному синкретизмі, в давній історії України, ніж норми закону. Можна сказати, що вони формувались та змінювались коригуючись під впливом різноманіття життєвих ситуацій, акумулюючи життєвий довід і мудрість українців багатьох поколінь.

Як слушно зауважує Р. Лашенко, підходити до народного консерватизму як до явища лише негативного, вбачати в ньому лише прояв народної темряви, буде кроком надзвичайно необережним. Звичаєві норми народу виникають не без поважних підстав. Вони одержують високу

апробацію самого народу, і для їх зміни потрібно, щоб сам народ визнав необхідність їх зміни. Мудра законодавча влада ніколи не йде в рішучий розрив з народним правом, оскільки це право відбивається та відзначається в проявах народного життя, а тим більше, коли це право (неписане) панує в народних думках. Іноді, ледве помітна його модифікація, ледве помітна еволюція в правовій законодавчій творчості виявляється для законодавця найліпшою дорогою, найліпшим методом для легалізації тих або інших правових норм. Іноді такий шлях рятує цілу державу від вибухів і заколотів, від проявів народного гніву, які виникають часто від того, що законодавча влада не визнає народну правову ідеологію в своїй законодавчій діяльності [83].

Консерватизм народу до виконання, дотримання своїх стародавніх звичаїв та обрядів є рисою високо позитивною. Шануючи свій спочатку неписаний звичай, а згодом звичаєве право, протягом цілих століть, від часів «Руської правди» і до наших днів, український народ проніс живу ідею свого народного права.

Досліджуючи вплив ритуалів на українську культуру, слід пам'ятати про те, що її «геокультурний» профіль зазнавав на собі відчутних впливів із-зовні протягом декількох тисячоліть, оскільки українська земля входила до активних зон історико-культурних явищ і процесів. Ці впливи високого інтелектуального і духовного напруження були досить відчутними не лише у сфері релігії та церкви, а й у сфері права.

З приводу цього, відомий український культуролог Є. Маланюк писав: «Наша земля... знаходилася в крузі великої, у своїм універсалізмі неперевершеної, властиво, єдиної культури, до якої належав старовинний світ і з якого витворилася західна цивілізація сучасна і все те, що нині називаємо європейською культурою». [89].

Зважаючи на вищезазначене, а також на те, що українська земля за дохристиянської доби була своєрідним «етнічним котлом», у якому

переплавлялись культурні звичаї, традиції, смаки й уподобання, утворюючи щось нове, своєрідне, неповторне, можна стверджувати, що вона стала основою для появи правової культури українського народу.

Таким чином, українська національно-культурна своєрідність походить не від одного якогось етносу, замкненого та локалізованого, а від здатності до органічного синтезу різнохарактерних за своїм стилем, світоглядом і способом життя культур інших народів.

Історія свідчить, що ритуали в правовій сфері, як і норми звичаєвого права загалом, через те що мають неписану форму, велику різноманітність та незмінність у часі, поступово втрачають свою роль у регулюванні найбільш важливих суспільних відносин, особливо у сфері публічного права, чи, навпаки, вони формалізуються і закріплюються у законодавстві як приписи законів та інших нормативних актів держави. В той же час в окремих сферах суспільного життя ефективність чинності звичаєвого права, у різних його формах, вища, ніж формалізованого права, що обумовлюється міцністю родинних зв'язків, поширеністю традиційної свідомості. Чинність, живучість та довготривалість застосування звичаєвого права як регулятора соціальних відносин зумовлена ще й тим, що воно, на відміну від офіційного права, є виявом самобутності суспільства, формою національного самоствердження.

Загальновідомо, що звичаєве право Київської Русі розвивалось та дістало свого втілення в кодексі давньоруського права, сукупності норм саме звичаєвого права, відомого як «Руська правда» Ярослава Мудрого. Збірку можна вважати своєрідною конституцією централізованої держави східних слов'ян, прилучених до християнства, християнських уявлень про місце людини в космосі та про співвідношення добра й зла, спокути й кари в людському житті.

Оскільки предметом нашого дослідження не є виокремлення соціально-правового змісту та класового аналізу «Руської правди», то лише

зазначимо, що соціальний зміст звичаєвих норм та норм ритуального спрямування приховано тут дуже глибоко.

Цей період відзначається культурним впливом Скандинавії та Візантії, що немов би переломлювався через місцевий автохтонний контекст та звичаї. В законодавчій сфері та судочинстві спостерігається морально-правовий дуалізм: за моральні провини судять за нормами християнських заповідей, а за кримінальні — за правилами, які мають швидше язичницьку природу, ніж християнську, при цьому робиться акцент на духовне зцілення, спокутування тощо.

Запозичивши у Візантії і певні законодавчі норми, і релігію, і деякі мистецько-стильові ознаки культури, український народ психологічно та юридично не сприйняв, зважаючи на звичаї та тривалу язичницьку традицію, тілесних покарань у своєму законодавстві. З цього приводу відомий український історик М. Брайчевський зазначає: «Цікава деталь. Київська Русь (мабуть, єдина феодальна держава) не знала смертної кари». [159; С. 201].

Аналізуючи феномен звичаєвого права з погляду його національної специфіки як вияву певної етнічної ментальності та особливостей психічного складу народу, відомий у минулому дослідник історії українського права А. Яковлів писав: «Норми неписаного, звичаєвого права зберігаються в народній пам'яті у формі певних психологічних переживань, почуття правди й свідомості обов'язку чинити так, як вказують звичаї» [6; С. 245].

Він також з'ясовує «кодовий», «знаковий» «механізм побутування і ретрансляції звичаєвого права, що завжди має свій специфічно-етнографічний, а не лише культурологічний аспект. Таким «кодовим механізмом» виступає стабільна обрядова або ритуальна форма, що звалася «чином» і мета якої полягала в тому, щоб «шляхом різноманітних зовнішніх актів зафіксувати в народній пам'яті правовий чин, а разом з ним і правову

норму, яка цей чин здійснювала. З часом правові ритуали, шляхом постійного повторення в однаковій зовнішній формі, набирають такого ж правового значення, як і звичаєві норми, що їх супроводжують і засвідчують, та перетворюються у правові символи; порушення або невиконання звичаєвих обрядів вважається за порушення норм звичаєвого права» [6; С. 245-246].

Східні слов'яни, ще до створення Київської Русі, мали досить розвинену систему звичаїв, які регулювали поведінку людей. З часом звичаї перетворюються в правові звичаї, тобто систему правових норм, яка складалася з санкціонованих державою звичаїв. Визначним є той факт, що до найстаріших норм звичаєвого права Галицько-Волинського князівства відносились норми, які регулювали ритуал здійснення кровної помсти, проведення деяких ритуальних дій, таких як присяга, ордалії, оцінка показань свідків.

Як бачимо, у традиціях звичаєвого права форма (ритуал) і зміст збігаються. Існує навіть певною мірою фольклоризація звичаєвого судочинства: «Характерною особливістю українського звичаєвого права є його різноманітна, яскрава обрядовість, надто багата в царині процесуального права, що вимагає найбільшої активної чинності. Майже не існує процесуального акту чи інституту, які б не мали свого питомого ритуалу-символу. Здавна встановлені, ці ритуали незмінно й точно в усіх деталях виконуються впродовж віків» [6; С. 246].

Слід зазначити, що ця традиційна усталеність, консерватизм форми судового процесу значною мірою збереглися і в сучасному судочинстві, починаючи від форми зовнішнього вбрання суддів і закінчуючи різними ритуально-символічними діями.

Згідно з нормами звичаєвого права, що згодом знайшли своє відображення у положеннях «Руської правди», ініціатива у проведенні слідства належала позивачеві, тобто покривдженому. Роль судових

інстанцій в українському судовому процесі була мінімальною і в основному полягала у здійсненні функції контролю над виконанням сторонами процесуальних правил та ритуалів, а також у вилученні коштів на користь князя й суду.

Українське звичаєве право мало свої процесуальні акти та інститути: «гоніння сліду», «свод», «сочення», «заклик на торги», «лице», «присяга» тощо. Деякі з цих ритуальних форм судочинства ввійшли пізніше до таких узагальнюючих кодексів права, як Литовський Статут (XVI ст.).

Внаслідок того, що судовий процес — це стисла форма суспільних відносин, де переплітаються особисті й суспільні інтереси, матеріальні і соціальні права, ритуальна практика стала суттєвою підвалиною для винайдення стислих, конкретних і водночас узагальнюючих лексичних формул, які зводили до прислів'їв чи приказок що виражали суть стандартних ситуації, що виникали в суді.

В «Руській правді» містяться такі формули як, наприклад, «холопу на правду не вилазити», що означає: невільник не може бути свідком. Як зазначає А. Яковлів: «Найбільш змістовні й влучні формули, що проголошувалися на суді, закріплялись у пам'яті й повторювались і після суду у принагідних випадках, при цьому ще більше скорочувались, удосконалювались, оздоблювались рифмованою поетичною формою і, нарешті, перетворювались у народні приказки й поговірки. Таких приказок існує тисячі: вони оздоблюють українську мову лаконічними, влучними виразами, а зміст їх зберігає для дослідників українського звичаєвого права невичерпне джерело для пізнання принципів правосвідомості українського народу» [6; С. 250].

Вербальні символи, так само як і ритуали (чини), мали семіотичне значення і були виявом у зовнішній формі за допомогою пам'яті (усної народної традиції) українського звичаєвого права. Завдяки своїй символічності, консерватизму і традиційності вони продовжували існувати

в українському суспільстві аж до початку XIX ст., зберігаючи в такий спосіб тяглість національної культурної традиції у царині права і правосвідомості народу.

Як засіб для з'ясування «правди» нормами «Руської правди» було санкціоновано ритуал, так званий «Божий суд», тобто випробування водою або вогнем. В основі цього лежать ще дохристиянські уявлення про «добро» і «зло» та перекази про «чисту» і «нечисту» воду. Так, зокрема, вважалося, якщо під час ритуалу випробування водою звинувачуваний, кинутий у воду, тонує, то він невинний, а якщо випливав, то навпаки, бо за старим повір'ям чиста вода нечистої душі не приймає. Те саме можна було б сказати й щодо вогню.

Таким чином, можна зробити висновок, що вже на етапі становлення своєї державності український народ жив за двома традиціями права, які не заперечували, а доповнювали одна одну, відрізняючись формальними, а не змістовими ознаками: були норми звичаєвого (зокрема ритуали в правовій сфері) та писаного права. Вони зазнали впливу християнської культури і, особливо «писане право», зазнало відповідних впливів ззовні, з боку тих народів, з якими доводилося мати справи. Разом з тим, на автохтонній основі традиційної української культури виникло «звичаєве право», яке значною мірою й забезпечувало тяглість національної культури в одній із специфічних форм її буття, а саме: в праві і правосвідомості.

Перетворення звичаїв у норми закону вимагало їхнього офіційного визнання, тобто санкціонування державною владою, що мало особливе значення на українських землях, де міцно трималися за давнину. Найбільш розповсюдженими шляхами затвердження місцевих звичаїв та ритуальних дій, і таким чином визнання їх юридичними нормами, була мовчазна згода влади або їхнє офіційне визнання. Характерним прикладом цього служить історія копних судів, які розглядали всі справи тільки на основі місцевих звичаїв та з дотриманням місцевих судових ритуалів. Спочатку такі суди

діяли, виходячи із змісту привілеїв («старини не рухати»), а в XVI столітті були санкціоновані державою.

З XV століття відчувається польський вплив на територію сучасної України. У містах впроваджується так зване Магдебурзьке (німецьке) право, яке започаткувало зміни в судочинстві та системі адміністративного управління. З іншого боку, вплив Магдебурзького права не обмежувався тільки змінами у зазначеній сфері. А. Яковлів зазначає, що внаслідок запровадження Магдебурзького права «змінився давній характер українських поселень, багато з них перетворилися в «міста», а населення їх в «міщан», що користувалися правом місцевої самоуправи мали своє право, свій суд, що проводився з дотриманням місцевих ритуальних настанов» [6; С. 240].

Ритуали в правовій сфері знайшли своє відображення в нормах так званого «козацького права», що визначається як сукупність правових звичаїв, що діяли в Запорозькій Січі. В Січі вони виступали як «офіційні» джерела права. Козаки не визнавали дії Литовських Статутів та Магдебурзького права на своїй території. Правосуддя на Запоріжжі відбувалося у відповідності зі старовинними ритуалами, «словесним правом і здоровим глуздом». Ритуальні норми, які склалися у Запорозькій Січі, знайшли своє відображення у військово-адміністративній організації козацтва, роботі судових органів, порядку землекористування, порядку укладання окремих угод, окремих видів злочинів і покарань.

За відсутності гострого соціального конфлікту між козацькою верхівкою й рядовими козаками та формальних привілеїв козацької старшини, не було необхідності зафіксувати їх у письмовій формі. До того ж, певна зацікавленість козацької старшини у збереженні звичаєвого права та консерватизм правових звичаїв обумовили його існування на Запорозькій Січі в усній формі, хоча вже в період Нової Січі окремі норми звичаєвого права починають фіксуватися у письмовій формі.

Таким чином, принцип народоправства проявлявся уже в устрої Київської держави, до якого залучався новий князівсько-дружинний порядок, що виник внаслідок реорганізації примітивної держави. Київська державна система базувалася на складному органі державної влади, яку репрезентували віче, князь та княжа рада.

Звертає на себе увагу і особлива зовнішня форма ритуалів в правовій сфері, а саме те, що довгий час вони були чинними у своїй давній звичній формі, а саме на «руській», тобто українсько-білоруській мові, яка внаслідок цього стала офіційною мовою Литовської держави. Як відзначає А. Яковлів: «Ставлення влади до українського права базувалося на принципі: «Старини не рухати, новини не вводити», тому природний розвій українського права довгий час ішов вільно, без жодної затримки» [6; С. 227].

Особливістю впливу ритуалів в правовій сфері на українську правову культуру було і те, що існували певні способи виявлення й закріплення в народній пам'яті ритуальних норм та норм звичаєвого права загалом, а саме: ритуали-символи — у формі чину, дії та формули й приказки — у словесній формі. Судові формули та народні приказки, як і ритуали-символи, мали неоднакове значення в українському звичаєвому праві, та обидві форми однаково сприяли закріпленню звичаєвого права в народній пам'яті і надавали його нормам силу чинного закону, живого й рухливого.

З боку зовнішньої форми, ритуали в правовій сфері відрізняються від норм закону тим, що закон, після його ухвали й оголошення належними законодавчими органами, існує й зберігається у формі готових, незмінних, точно сформульованих і на письмі зафіксованих приписів, правова сила яких не залежить від того, як і коли вони виконуються. Тим часом ритуально-обрядові норми зберігаються у формі певних психологічних переживань, почуття правди й свідомості.

Водночас, чин як зовнішня форма вияву звичаєвого права має настільки ж важливе значення, як і писана форма закону, тому зовнішній вияв звичаєвого права супроводжується іноді особливими ритуалами.

Завдання цих ритуалів полягало у тому, щоб шляхом різноманітних зовнішніх актів зафіксувати у народній пам'яті правовий чин, а разом з ним і правову норму, яку цей чин здійснював. З часом правові ритуали, шляхом постійного повторення в однаковій зовнішній формі, набувають такого ж значення, як і звичаєві норми, що їх супроводжують і засвідчують. Порухення та невиконання звичаєвих ритуалів вважається за порушення норм звичаєвого права.

Таким чином, характерною особливістю українського звичаєвого права є його різноманітна яскрава ритуальність, особливо в процесуальному праві. Майже не існує процесуального акту чи інституту, які б не мали свого ритуалу. Встановлені здавна, ці ритуали незмінно виконувалися протягом віків.

Цікавим є той факт, що роль судових органів в українському процесі була зведена до мінімуму, до певного контролю над виконанням сторонами процесуальних правил та ритуалів й до одержання гривні на користь князя й судових виплатів на користь суду. Судові органи лише допомагали сторонам і за це одержували винагороду.

Так, наприклад, згідно з ритуалом своду, скривджений при свідках звертався до підозрюваного у володінні краденими речами і вимагав доказу їх набуття. За такий доказ уважалося визначення особи, від якої підозрюваний здобував речі. Потім потерпілий, свідки й посідач ішли до попереднього посідача — «своду», «заводця» — й вимагали від нього такого ж доказу. Ритуал «своду» подібний до «гоніння слідом» з тією різницею, що при «своді» йдуть не по «слідку», а по «сводах», «заводцях», до яких перейшли крадені речі. Ведення «своду» припинялося на «третьому своді». Третій посідач мусив крадену річ віддати потерпілому без

заперечень і відшкодування, але цим актом набував права шукати свого «шкодника» в подальших «сводах». Ритуали «гоніння сліду» й «своду» були включені до Литовського Статуту й незмінно виконувалися в копних і козацьких судах.

Усі форми вияву звичаєвого права мали різне значення. Так ритуали виявляли звичаєве право у формі чину, дії, а формули й приказки — у словесній формі, та незважаючи на це, вони однаково сприяли закріпленню норм звичаєвого права у народній пам'яті. Завдяки своїй символічності, консерватизму і традиційності, ці вербальні символи діяли в українському суспільстві, з точки зору Л. Шкляра, аж до XIX ст., «зберігаючи в такий спосіб тяглість національної культурної традиції у царині права та правничої свідомості народу» [167, С. 266].

Вони і в наш час стверджують силу та значення основних правових принципів, надають нормам права сили чинного закону, живого та рухливого, допомагають у творенні нових принципів на етапі побудови правової держави та громадянського суспільства.

Дослідження питання про підґрунтя української правової культури, сучасних правових норм взагалі та норм звичаєвого права зокрема, про те, як взаємодіють ці норми у процесі їх історичного розвитку, а також що є чинником змін самих правових норм, вимагає розв'язання такого завдання, як відношення старих традиційних і нових універсальних норм, що має важливе значення для культурної та правової ідентифікації нації.

Характерною рисою ритуалів в правовій сфері в цілому та в українській правовій культурі зокрема є те, що їх норми укорінені в життєвому світі індивіда, обмежені самоочевидностями традиційних життєвих форм певної соціокультурної спільноти, де взаєморозуміння щодо сенсів задається дорефлексивним й дораціональним, тобто вже тим, що люди живуть у цій спільноті.

«Дотримуючись ритуальних норм, я маю діяти так, як діяли за подібних обставин мої діди-прадіди, як діють мої сусіди та знайомі». Виправданням або обґрунтуванням того чи іншого вчинку тут є наявність певного прецеденту і сформульованих ним чекань: те, що має бути, цілком зумовлено тим, що було і є, тим, що має бути, що узвичаєно.

Виступаючи своєрідною формою національної визначеності як наслідку духовно-культурного вираження історичного досвіду тих або інших соціальних утворень (етнічних, професійних тощо), ритуали в українській правовій культурі виконували протягом довгого часу, та й продовжують виконувати й тепер, функцію соціально-історичної заангажованості права і його зв'язку з повсякденними потребами різних соціальних утворень українського суспільства. Являючи собою національно означену форму правової поведінки, ритуали виступають в загальній системі права як суб'єктивно національна компонента. Адже вони безпосередньо зумовлені певним історичним типом національно-культурної ментальності. Національну константу в системі права в свою чергу можна розглядати як первинне природне джерело, що визначає історично-культурну специфіку стереотипів правової поведінки та забезпечує динамізм, цілісність і внутрішні джерела розвитку правових систем.

У ритуалах в правовій сфері, як формі самоорганізації життя нації, остання виявляє своє обличчя, яке проявляється у найрізноманітніших формах її життя. В свою чергу й психологічні особливості нації знаходять своє вираження у його ритуалах. Це пояснюється тим, що на функціонування ритуальних форм діяльності як соціального інституту, значною мірою впливає дія психологічних чинників, які відображають як структуру, так і наявні особливості функціонування свідомості людини [108; С. 172-176]. Останнє знаходить своє підтвердження в концепціях Ч. Ломброзо, Л. Петражицького, в психоаналітичних теоріях З. Фрейда,

К. Юнга та ін. Організуючи поведінку людей, ритуали в правовій сфері діють саме через вплив на їх свідомість, почуття, волю. Ефективність цього впливу і визначає як ефективність звичаєвого права, а отже й права загалом, визначаючи в кінцевому результаті правопорядок в цілому.

Розуміння такої психологічної природи національного чинника в розвитку права пояснює і той факт, що незважаючи на сучасну світову тенденцію до уніфікації на основі загальноприйнятих принципів міжнародного права законодавств різних країн, історично утворені національно-психологічні типи правової поведінки і праворозуміння, що знайшли свій вираз насамперед у ритуалах, якими проникнена правова сфера, продовжують своє існування. Розвиток правовідносин не призводить до знищення національних особливостей права [94; С. 8-11]. Це видно на прикладі французької, англійської, американської та інших систем права, що мають і по теперішній час зберігають своє «національне обличчя». Це знаходить свій вияв в різноманітних аспектах: від збереження законів багатовікової давнини (звичаєвого права) до державної охорони традиційних монархічних форм правління.

Як свідчить сучасна правнича практика та стан розвитку права в багатьох країнах світу, розвиток загальнолюдських аспектів у правових відносинах не тільки не виключає, а й не заперечує їх національних особливостей, найбільш концентрованим виразом яких є ритуали в правовій сфері. Більше того, в деяких країнах, наприклад, таких як Японія, ці особливості культивуються і оберігаються як національне багатство.

З усвідомлення духовної природи права, правові ритуали можна розглядати як духовну цінність, як одну із умов духовної реалізації людини, спільноти. На рівні духовності звичаєве право «зав'язане» на свідомість. Зберігаючись в народній пам'яті у формі певних психологічних переживань, система ритуалів виступає специфічною формою народної правосвідомості або національної правосвідомості як складової частини

національної самосвідомості, формою вираження й підтвердження самодостатності нації. Разом з цим, ритуали в правовій сфері виступають як дієвий чинник формування національної самосвідомості, сприяють індивідуалізації конкретної нації або народності, що відрізняє їх від інших. У науковій літературі під самосвідомістю розуміється усвідомлення людиною своїх інтересів, потреб, мотивів поведінки, своїх дій щодо задоволення певних потреб, свого становища у суспільстві. Виходячи з такого розуміння, національна самосвідомість є не що інше як усвідомлення народом свого суспільного становища, права, інтересів, культурних та духовних цінностей, національних почуттів тощо. Тобто вона виступає як відбиток стану національного буття, усвідомлення себе як частини цього буття, своєї національної приналежності. Змістом національної самосвідомості є особливості національного характеру, система пріоритетних національних інтересів, а також риси, що характеризують загальну культуру народу. Національна самосвідомість народу знаходить, як відомо, своє концентроване вираження у вигляді національного ідеалу, що є основою національної ідеї народу. Національний ідеал українського народу відповідає його традиційним культурно-психологічним установкам і тісно пов'язаний з його національними інтересами.

Національна правова система повинна виражати інтереси і цінності життєвого світу людини, допомагати організувати, упорядкувати цей світ. Національна правова система тільки тоді буде такою, коли буде понятійно виражати те, що в усіх у серці і на чутті. Національну правову систему не можна спустити зверху, «дати» народним масам, її можна тільки «віднайти» в обставинах її соціального буття й історичного розвитку нації, в його звичаєвому праві, зокрема правових ритуалах.

Таким чином, ритуали в українській правовій культурі, виступаючи формою національної визначеності та самоорганізації життя нації, є одним із дієвих чинників, що в сукупності впливають на розвиток української

національної ідеї, поширюючи свій вплив в усіх означених її сутнісних аспектах. Найбільшою мірою це позначається в тому, що ритуали в правовій сфері як форма вираження й підтвердження самодостатності нації сприяють її соціально-історичному відокремленню та самовизначеності, забезпечують її виживання серед інших націй.

ВИСНОВКИ

У **Висновках** викладено узагальнені основні результати дисертаційного дослідження, сформульовано найбільш суттєві теоретичні положення та ідеї сформовані в результаті загальнотеоретичного та порівняльно-правового дослідження ритуалів в правовій сфері, зокрема:

1. Осягнення правової сфери в її ціннісному та культурному вимірах неможливо здійснити в рамках виключної правової нормативності, ігноруючи людський потенціал. Осмислення людини, як джерела права дає можливість розширити розуміння права його трансляцією з однієї епохи в іншу, причинами його дієвості та неспроможності, легітимністю та несприйняттям суспільством тощо. Без дотримання принципів плюралізму та гуманізму в гуманітарному науковому знанні неможливо досягнути всю поліпарадигмальність людського потенціалу. Безпідставне ігнорування наукових розробок та теорій, засновуючись на ідеологічних, культурних, національних та мовних особливостях їх авторів, значно звужує спектр пізнання, а що головне - осмислення наукових явищ. Правова сфера є складним соціальним явищем, в якій діють пліч-о-пліч ціннісне та суще, раціональність та моральність, примус та дозвіл тощо. Дану характеристику права пов'язують з його антиномічністю. Антиномічність в науці розуміється як метод діалектики, який поєднує протилежності шляхом балансування між ними та їх врахування у певній всеєдності. Право знаходиться вище за протистояння природного та позитивного, традиційного та інноваційного, а навпаки вміщує ці протистояння у собі та об'єднує їх в онтологічне ціле. А отже і дослідження правової сфери, як і права, повинно бути проникнуте плюралізмом методів та підходів.

2. Своїм корінням ритуал сягає в глибоке минуле. Спочатку в його основу були закладені ритми природи, а сам ритуал повинен був пристосувати ритм людської діяльності до ритму космосу. Підкреслюється, що в силу початкового сприйняття світу як хаосу, ритуали впорядковували

світ, давали інструмент пояснення його особливостей та впливу на нього. Впорядковуючи навколишній світ, людина впорядковувала і власний внутрішній простір. За допомогою ритуалу людина могла не тільки досягти містичний досвід, а й відчувати себе впевнено, укорінено і бути одним цілим з природою. Як основний регулятор відносин між людьми, ритуал виступає головним чином в архаїчних суспільствах, що пов'язано зі стійким і нерухомим характером соціального життя, загальним рівнем культури і слабким розвитком міжкультурних відносин. Ритуали є засобом залучення індивідів до певного соціального, культурного та правового досвіду, передають його від покоління до покоління, регламентують поведінку індивідів, підтримують внутрішню згуртованість певної соціальної спільноти, освячують різноманітні об'єкти і соціальні відносини. При цьому можуть освячуватись як реальні, так і уявні об'єкти (язичницькі боги тощо).

3. Ритуал як стала поведінка в правовій сфері регулює широке коло відносин у суспільстві, призначаючи соціальні ролі та наділяючи учасників відносин правами та обов'язками, притаманними тій чи іншій соціальній ролі. Ритуал допомагає створювати і підтримувати формалізацію соціальних норм, він одночасно забезпечує найважливіший, а в багатьох випадках, єдиний засіб для формування наших уявлень про вищі цінності, безперечні авторитети і, зрештою, про сакральне, як у релігійній, так і в світській сферах. Як наслідок, ритуалізація (або деритуалізація) соціальних норм неминуче впливає на питання моралі, легітимності та справедливості, що виходять за рамки самих норм. Будь-яка регулятивна практика, в даному випадку ритуалізація, формує і забезпечує існування цінностей, інтерпретацій та розумінь, які лежать в основі кожної системи правових норм. Ритуал допомагає індивіду ідентифікувати себе в якості члена «нормативної спільноти». Ритуальні церемонії включення у соціальну спільноту, поховання, укладення шлюбу, справляння релігійних свят –

можна знайти у всіх відомих нині культурних сім'ях. Вони виражають ті культурні цінності, про які дбає суспільство.

4. Оскільки ритуали формують ідентичність, вони певним чином «трансформують людей». Якщо виконання ритуалу виявиться успішним, то формується не просто тимчасова емоція, а швидше постійна зміна ідентичності, що відповідає очікуванням суспільства від «правильної» поведінки. Відповідно до цього, «трансформовані» індивіди виправдовують соціальні очікування, заcodedані в ритуалі, не тільки для того, щоб уникнути санкцій з боку інших, а й також, можливо навіть в першу чергу, тому що соціально-прийнятна поведінка відповідає тому, ким себе ідентифікує особа. Якби вони не поводитися відповідно до ролі, вони відчували б емоції, що сигналізують про порушення ідентичності: огиду, сором, провину, тривогу чи жах. Щоб уникнути цих почуттів та відчутти почуття спокою, яке виникає при здійсненні діяння, що відповідає почуттю ідентичності особистості, люди корегують свою поведінку відповідно до соціальної ролі. У той же час, ритуали спонукають інших людей у суспільстві ідентифікувати суб'єкта із соціальною роллю і, таким чином, ставитися до нього або неї відповідним чином. Оскільки ритуал здійснює сильний вплив на поведінку особистості, його необхідно розуміти як форму соціального контролю та необхідний компонент системи норм соціального регулювання.

5. Ритуал - це спосіб буття соціальних відносин, що встановлюється соціальною доцільністю з метою реконструкції історичного часу або збереження постійної єдності та виступає механізмом ідентифікації особи відповідно до ритуальної ролі, що заснована на соціальній пам'яті суспільства та має символічний характер. Ритуал реалізовується шляхом вольової дії суб'єктів, які його виконують, яка в свою чергу виконує критичну функцію соціально-пізнавального «обрамлення» ритуального процесу у свідомості учасників, створює

відповідну ритуальну спільноту (що складається з учасників ритуалу) і розмежовує види діяльності (і пов'язані з ними норми) з іншими аспектами повсякденного життя.

6. Праву, як формі закріплення соціально-прийнятної поведінки досить важко охопити всі варіанти ситуацій, що можуть виникнути у реальному житті. Ритуали допомагають особі інтуїтивно ідентифікувати певний тип поведінки або реакції на поведінку інших як соціально-сприйнятну, або ж, навпаки, що й відрізняє право та ритуали. Вплив ритуалів на формування ціннісних орієнтирів особистості було продемонстровано на прикладі ритуалів ініціації. Характерною рисою даного виду ритуалів є те, що після закінчення проведення ритуалу особа продовжує ідентифікувати себе відповідно до присвоєної ритуалом ролі.

7. За результатом виконання ритуалу ініціації (переходу) особа приймає на себе ритуальну роль разом з характерними їй правами та обов'язками. Варто зауважити, що одночасно зі сприйняттям характерних прав та обов'язків, особою сприймаються та засвоюються ціннісні орієнтири ролі, до якої було здійснено перехід. Прикладом ритуалів ініціації в правовій сфері, що здійснюють вплив на ціннісні орієнтири є правовий ритуал складання присяги при заміщенні певної соціально-значимої посади (державний службовець, депутат, солдат, співробітник правоохоронних органів тощо). Зазвичай посади, зайняття яких вимагає складання претендентом присяги, вимагають підвищеного морального та ціннісного рівня під час здійснення посадових обов'язків. Було проаналізовано формування та трансформація ціннісних орієнтирів особистості, що здійснюється в рамках ритуалу ініціації (переходу) на прикладі правового ритуалу присяги державних службовців та інавгурації.

8. Ритуали в правовій сфері, різним чином впливаючи на свідому та підсвідому ідентифікацію особистості відповідно до її ритуальної ролі, окрім зміни існуючої або формування нової системи ціннісних орієнтирів

особистості, впливають на внутрішнє сприйняття або ж несприйняття, правозначущої поведінки (поведінки в сфері права).

9. Ритуал виник як механізм колективної пам'яті в дописьменній культурі. У письмовій культурі знання володіють не тільки стійкістю, але і гарантією відтворення в незміненому вигляді протягом певного часу. У дописьменній культурі його існування гарантувалося колективною пам'яттю і актуалізувалося в ритуалах, обрядах, змовах, святах, прикметах, прислів'ях, приказках, казках тощо. Ритуал, певною мірою являє собою форму символічної дії, яка відображає «зв'язок суб'єкта з системою соціальних відносин і цінностей».

10. Ритуал в правовій сфері, як різновид ритуалу відповідає всім загальним ознакам ритуальної поведінки, проте має певні специфічні особливості. Ритуал в правовій сфері є одночасно і джерелом, і інструментом права, використовуваний учасниками правовідносин в правозастосовній діяльності. Він пов'язаний з правовою сферою настільки ж, наскільки й формальні юридичні вимоги, такі, як термін виконання, порядок виклику, вимоги до учасників тощо. Ритуали в правовій сфері можна визначити як - механізм ідентифікації учасників правовідносин відповідно до їх ритуальної ролі, який засновано на неформальних соціальних регуляторах (мораль, етика, звичаї тощо). Символіка жестів, промов, поведінки — ніби збирає окремі елементи правозначущої поведінки в єдине ціле. Для учасників процесу це означає, перш за все, відповідність того, що відбувається, їхнім очікуванням, засвоєним завдяки культурним, історичним та іншим стереотипам.

11. Визначені правом критерії та вимоги до правомірної поведінки, що відповідають системі цінностей суспільства (ціннісним орієнтирам особистості, суспільним та особистісним цінностям), будуть більш здатними для безконфліктного сприйняття особистістю у разі їх узгодження з системою цінностей суспільства. І навпаки, коли правові критерії та

вимоги до правомірної поведінки не узгоджуються та не враховують систему вищих цінностей (засвоєних, в тому числі, через ритуали) суспільства їх сприйняття особистістю буде викликати внутрішній конфлікт, причиною якого і буде ця неузгодженість.

12. За весь час існування людства поняття права завжди співвідносилось з поняттям справедливості, без якого право заперечує саме себе. У суспільстві, в якому існують та функціонують вищі системи цінностей (сакральність, моральність) право завжди буде оцінюватись крізь призму цих цінностей, а у випадку неспівпадіння право буде корегуватись під натиском суспільства. Будь-яка регулятивна практика, в даному випадку ритуалізація, формує і забезпечує існування цінностей, інтерпретацій та розумінь, які лежать в основі кожної системи правових норм. Ритуал допомагає індивіду ідентифікувати себе як члена «нормативної спільноти».

13. Акти державних органів та морально-етичні основи, що склалися в суспільстві відрізняються за ступенем закріплення аналогічно до «ритуалу в правовій сфері» та «правового ритуалу». Акти державних органів закріплюють правові ритуали в нормах права та забезпечують їх виконання засобами державного примусу. Звичаєві норми та ритуали в правовій сфері склались історично в результаті багаторазового повторення людьми певних дій (звичаїв, ритуалів).

14. Результатом здійснення особою протиправної поведінки є настання правових наслідків визначених та застосованих з дотриманням норм та принципів права. Ритуали здійснюють свій вплив на сприйнятність протиправної поведінки не тільки за допомогою співвіднесення із цінностями суспільства та особистості (сформованими, зокрема, через ритуали), а й ритуально регламентуючи проведення процесу щодо визнання особи винною у вчиненні протиправної поведінки та визначення розміру та виду негативних правових наслідків (сучасний судовий процес,

давньогрецький остракізм тощо). Це пояснюється загальними ознаками ритуалів, що характерні й для даного його виду.

15. У різних правових культурах (системах) ритуали відрізняються своєю стилістикою (природою). Наприклад, ритуал в Китайській традиційній правовій системі – не просто обряд або формальна церемонія. Ритуал в китайському суспільстві означає не просто ввічливу або належну поведінку, а особливу модель людської соціальності, яка походить з самого космічного порядку буття.

16. Ритуали в українській правовій культурі, їх зміст і сенс, відображають духовність і самобутність українського народу, його менталітет. Ритуали, які існували ще до того, як виникло писане право в українських землях, ґрунтувалися на моральній силі народних звичаїв, які впродовж багатьох віків, незважаючи на відсутність тягlosti політичної історії, зберігали свою сталість, історико-культурну і національну цілісність.

17. Подібно до звичаєвого права та моралі, ритуально-правові норми склалися спонтанно, самочинно в житті української спільноти. Саме тому норми ритуально-правового характеру, як і норми звичаєвого права та моралі, глибше вкорінені в первісному синкретизмі, в давній історії України, ніж норми закону. Можна сказати, що вони формувались та змінювались коригуючись під впливом різноманіття життєвих ситуацій, акумулюючи життєвий довід і мудрість українців багатьох поколінь.

18. Ритуали в правовій сфері уособлюють минуле, яке безпосередньо включене в реальний життєвий процес як істотна його складова, як смисловий ґрунт здійснюваних подій. Це не просто особливий механізм успадкування колективного досвіду — це загальна орієнтація на минуле як безперечно позитивне й наповнене смыслом. Досить тривалий час, аж до тих соціально-культурних зрушень, які передували виникненню національної держави, звичаєве право було тим провідним механізмом,

який здійснював сполучення національних моментів правового буття, творило його як цілісність.

19. Особливістю впливу ритуалів в правовій сфері на українську правову культуру було і те, що існували певні способи виявлення й закріплення в народній пам'яті ритуальних норм та норм звичаєвого права загалом, а саме: ритуали-символи — у формі чину, дії та формули й приказки — у словесній формі. Судові формули та народні приказки, як і ритуали-символи, мали неоднакове значення в українському звичаєвому праві, та обидві форми однаково сприяли закріпленню звичаєвого права в народній пам'яті і надавали його нормам силу чинного закону, живого й рухливого. Завдання цих ритуалів полягало у тому, щоб шляхом різноманітних зовнішніх актів зафіксувати у народній пам'яті правовий чин, а разом з ним і правову норму, яку цей чин здійснював. З часом правові ритуали, шляхом постійного повторення в однаковій зовнішній формі, набувають такого ж значення, як і звичаєві норми, що їх супроводжують і засвідчують. Порушення та невиконання звичаєвих ритуалів вважається за порушення норм звичаєвого права.

20. Національна правова система повинна виражати інтереси і цінності життєвого світу людини, допомагати організувати, упорядкувати цей світ. Національна правова система тільки тоді буде такою, коли буде понятійно виражати те, що в усіх у серці і на чутті. Національну правову систему не можна спустити зверху, «дати» народним масам, її можна тільки «віднайти» в обставинах її соціального буття й історичного розвитку нації, в його звичаєвому праві, зокрема правових ритуалах.

21. Ритуали в українській правовій культурі, виступаючи формою національної визначеності та самоорганізації життя нації, є одним із дієвих чинників, що в сукупності впливають на розвиток української національної ідеї, поширюючи свій вплив в усіх означених її сутнісних аспектах. Найбільшою мірою це позначається в тому, що ритуали в правовій сфері як

форма вираження й підтвердження самодостатності нації сприяють її соціально-історичному відокремленню та самовизначеності, забезпечують її виживання серед інших націй.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аблязов Д.Е. Судовий захист прав людини і громадянина. *Право і безпека*. 2012. № 6. С. 123-126.
2. Аксьонова Н.В. Міфо-ритуальні основи дитячих ігор (на матеріалах Слобожанщини кінця XIX – початку XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.05. Київ, 2007. 30 с.
3. Андреев В.О. Присяга державного службовця в механізмі проходження державної служби в Україні : дис. канд. держ. упр. : 25.00.03. Київ, 2019. 240 с.
4. Андреев В.О. Становлення та розвиток інституту присяги державного службовця. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2018. Вип. 2. С. 118–125.
5. Андросук О.Ю. Роль ініціацій у процесі становлення майбутніх офіцерів-прикордонників. *Вісн. Нац. ак. Держ. прикорд. служби України*. 2010. Вип. 2. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILEA=&2_S21STR=Vnadps_2010_2_24 (дата звернення: 01.12.2020).
6. Антонович Д. Українська культура. Мюнхен : Український Технічно-Господарський Інститут, 1988. 368 с.
7. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов : монография. СПб : Наука, 1993. 240 с.
8. Байбурин А.К. Ритуал: старое и новое. *Историко-этнографические исследования по фольклору: Сборник статей памяти С. А. Токарева*. Москва : Восточная литература РАН, 1994. С. 35-48.

9. Барабаш О.О. Загальна характеристика юридично-значущої поведінки. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2017. Вип. 25. С. 7–9.
10. Берндт Р.М., Берндт К.Х. Мир первых австралийцев / Сокр. пер. с англ. В.Р. Кабо. Москва: Наука, 1981. 447 с.
11. Бехруз Х.Н. Еволюція ісламського права: теоретико-компаративістське дослідження : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2006. 33 с.
12. Бехруз Х.Н. Правова система - центральна категорія порівняльного правознавства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 21. С. 350.
13. Бехруз Х.Н. Універсалізм і релятивізм цінностей у контексті діалогу правових культур. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 128–138.
14. Богдановская И.Ю. Прецедентное право : монография. Москва : РАН. ин-т государства и права. Наука, 1993. 237 с.
15. Бойко І. Зобов'язальне право Гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року. Львів : Світ, 1998. 50 с.
16. Боярська З.І. Міжнародне комерційне право : навч. посібник. Київ : КНЕУ, 2001. 143 с.
17. Бурлачук В.Ф. Символічні системи і конституювання соціального смислу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. соціол. наук : 22.00.01. Київ, 2005. 31 с.
18. Вашкевич В.М. Культурно-історична традиція та історична свідомість. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 8. С. 41-51.
19. Введение в философию: Учеб. пособие для вузов / Авт. колл.: Фролов И. Т. и др. Москва, 2003. 174 с.
20. Вівчарик М. Національна ідея як індикатор державотворення в Україні. *Демократія і державність в Україні*. 1997. С. 41–43

21. Волкова С.В. Ціннісні орієнтації в контексті наукових досліджень: витоки і сучасність. *Збірник наукових праць*. Педагогічні науки. 2005. Випуск 40. С. 59-65
22. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики / пер. с нем. Б.Н. Бессонова. Москва, 1988. 704 с.
23. Гегель Г.В.Ф. Основы філософії права, або Природне право і державознавство. Київ : Юніверс, 2000. 336 с.
24. Геннеп А., Обряды перехода: Систематическое изучение обрядов. Москва : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1999. 198 с.
25. Голі-Оглу Т.В. Час і простір у східнослов'янській концептуальній картині світу та їх відображення в ритуальному дискурсі. *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць*. Вип. 15. Донецьк, 2007. С. 436-440.
26. Горобець К.В. Ієрархія цінностей права: основні підходи. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. № 2. С. 75–81.
27. Гошко Ю.Г. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV – XIX ст. Львів : НАНУ. Ін-т народознавства НАНУ, 1999. 336 с.
28. Гражданский Кодекс Португалии. Гражданское, торговое и семейное право капиталистических стран. Сборник нормативных актов: гражданские и торговые кодексы. / Под ред. В.К. Пучинского, М.И. Кулагина. Москва, 1986. 252 с.
29. Григоріїв Н.Я. Українська національна вдача. Вінніпег, Манітоба : Видання української видавничої спілки в Канаді, 1941. 61 с.
30. Грищук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. 2-ге вид., переробл. і доповн. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. — 768 с.

31. Грозовський І.М. Звичаєве право запорозьких козаків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 1998. 16 с.
32. Гусарєв С.Д. Аналіз змісту та структурна характеристика юридичної діяльності. *Науковий вісник Юридичної академії МВС України*. 2005. № 2. С. 50–61.
33. Гусарєв С.Д. Діяльний підхід у дослідженнях юридичної діяльності. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2004. № 4. С. 30–39.
34. Гусарєв С.Д. До питання про види юридичної практичної діяльності. *Часопис Київського університету права*. 2005. № 4. С. 36–40.
35. Гусев Д.А. Краткая история философии: Нескучная книга. Москва : Изд-во НЦ ЭНАС, 2003. 224 с.
36. Джиффорд Д.Д., Джиффорд К.Х. Правовая система Австралии / пер. с англ. Т.В. Апарова. Москва : Юрид. лит., 1988. 342 с.
37. Джолос С.В. Етатистська держава як цінність. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 53. С. 397–402.
38. Дильтей В. Возникновение герменевтики : собрание сочинений в 6 томах / пер. с нем. В.Л. Мохлин. Москва : Дом интеллектуальной книги, Т. IV, 2001. 262 с.
39. Добролюбська Ю.А. Статус та рівні сприйняття минулого в історичній свідомості молоді. *Освіта та соціалізація особистості: Матеріали Всеукраїнської наук. конф. Одеса-Дніпропетровськ*, 2016. С. 145-148.
40. Дудченко В.В. Нормативні сенси як основа буття права. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 44-47.

41. Дудченко В.В. Плюралістична теорія джерел права: нові можливості в осягненні права. *Наукові праці Національного університету "Одеська юридична академія"*. 2010. Т. 9. С. 78-88.
42. Дудченко В.В. Традиція правового плюралізму: західна та східна інтерпретація : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.01. 2007. 35 с.
43. Дудченко В.В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2006. 302 с.
44. Дудченко, В.В. Місце і роль звичаїв у правовій культурі Японії. *Митна справа*. 2007. № 5. С. 64-67.
45. Дэниэль Канеман. *Думай медленно... решай быстро*. Москва : АСТ, 2013. 656 с.
46. Дюркгейм, Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение / пер. с фр., составление, послесловие и примечание А.Б. Гофмана. Москва : Канон, 1995. 352 с.
47. Дюркгейм, Э. Элементарные формы религиозной жизни : тотемическая система в Австралии / пер. с франц. В.В. Земсковой; под. ред. Д.Ю. Куракина. Москва : Элементарные формы, 2018. 808 с.
48. Евзлин, М. Космогония и ритуал. Москва : Радикс, 1993. 337 с.
49. Забужко О. Філософія національної ідеї та Європейський контекст: Франківський період. Київ : Основи, 1993. 125 с.
50. Завальнюк В.В. Антропологічні аспекти право значущої поведінки. *Юридичний вісник*. 2013. № 1. С. 11-18.
51. Завальнюк В.В. Роль юридичної антропології у сучасному правовому розвитку. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Одеса, 2009. Вип. 47. С. 309-312.
52. Загальна теорія держави і права / За ред. Академіка АПрН України, докт. юрид. наук, проф. В.В. Копейчикова. Київ : Юрінком, 1997. 320 с.

53. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваїте, 2015. 392 с.
54. Засць А.П. Правова держава в Україні: концепція і механізми реалізації: автореф. дис. д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 1999. 35 с.
55. Ионин Л.Г. Социология культуры. Москва : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. 427 с.
56. Ільїн В.В. Соціальний простір у вимірах стратегій сучасного мислення. *Трансформація засад формування та розвитку особистості в умовах сучасних соціальних викликів*. Київ, 2016. С. 14-24.
57. Ільїн В.В. Українська філософська думка. *Філософія. Підручник для вищих навчальних закладів* / Автор. колектив: Л.В. Губерський, В.Г.Кремень, В.П.Андрущенко та ін. Харків, 2017. С. 129-176.
58. Історія держави і права зарубіжних країн: підруч. для студ. виш.навч. закл. / И.В. Маймескулов, Д.А. Тихоненков,- В.В. Россіхін, С.І. Власенко; за ред. И.В. Маймескулова. Харків : Право, 2011. 520 с.
59. Іщук Н., Іщук С. Поняття комунікації: множинність конотацій. *Схід*. 2017. № 1 (147). С. 97-101.
60. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. Москва : Мысль, 1966. 743 с.
61. Караман М.В. Антропологія права як інструмент пізнання правової спадщини. *Концептуалізація та використання правової спадщини* : матер. всеукраїнського кругл. столу онлайн, 26 грудня 2018 р. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2018. С. 21-25.
62. Караман М.В. Взаємозв'язок ритуалів, норм закону та норм соціального регулювання. *Актуальні питання реформування правової системи України*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 6-7 липня 2018 р. Дніпро: ГО «Правовий світ», 2018. С. 12-15.
63. Караман М.В. Ідентифікація права: ритуали в правовій сфері. *Актуальні проблеми Вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 1. С. 13-16.

64. Караман М.В. Порівняльний аналіз ритуалів, норм закону та норм соціального регулювання. *Правове життя сучасної України: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Одеса : Видавничий дім "Гельветика", 2018. С. 93–97.

65. Караман М.В. Ритуали як стала поведінка в правовій сфері. *Тенденції розвитку та правовий образ сучасної держави* : Матеріали міжнар. круглого столу онлайн, 20 грудня 2019 р. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2019. С. 124-127.

66. Караман М.В. Ритуали: соціальне та правове призначення. *Правове життя сучасної України: у 2 т.: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 17 трав. 2019 р.* Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 134-137.

67. Караман М.В. Співвідношення ритуалу та судового ритуалу в соціальному регулюванні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 223-225.

68. Карнацкая Л.А. Ритуал как социально-психологический феномен, его природа и культурообразующий смысл. Ритуал как ускоренность бытия. Моск. психол.-соц. ун-т. 2003. С. 10-15.

69. Ківалов С.В. Захист Конституційним Судом України прав та свобод людини і громадянина: можливості та проблеми. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 61. С. 7–16.

70. Козюбра М. І. Принцип верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2007. Т. 64. С. 3-9.

71. Козюбра М.І. Верховенство права, права людини і місцеве самоврядування: проблеми взаємозв'язків. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2017. Т. 200. С. 67-71.

72. Колесник В.В. Источники права США в американских правовых учениях (1945-1900 годы) : автореферат дис. кандидата юридических наук : 12.00.01. Киев, 1991. 26 с.

73. Коллинз Р. Социология философий. Глобальная теория интеллектуального измерения. Новосибирск: Сибирский хронограф, 2002. 1281 с.

74. Колодій А.М. Принципи права України. Київ : СП "Юрінком Інтер", 1998. 208 с.

75. Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69 (дата звернення: 01.12.2020).

76. Костенко Л. Весільна комора у контексті обрядів господарської магії. *Народна творчість та етнографія*. 2007. № 3-4. С. 29-36.

77. Краля О.В., Лисняк М.В. Ритуалы перехода - трансперсональная обыденность. *Московский психологический журнал*: веб-сайт. URL: <http://magazine.mospsy.ru/nomer12/s16.shtml> (дата звернення: 01.12.2020).

78. Крашенинникова Н.Л. Обычай в праве развивающихся стран (на примере Индии). *Вестник МГУ*. 1984. №2. С. 33.

79. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. Видання друге. Харків : ТОВ «Одіссей», 2008. 432 с.

80. Кривенко Л.Т. Інавгурація. *Енциклопедія історії України: Т. 3*: / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : В-во "Наукова думка", 2005. 672 с.

81. Кузнецов Д.А. Концепция «Поведения закона» Дональда Блэка: рождение чистой социологии из духа криминальной статистики. *Социология власти*. 2015. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontsepsiya-povedeniya-zakona-donald-bleka-rozhdenie-chistoy-sotsiologii-iz-duha-kriminalnoy-statistiki> (дата звернення: 01.12.2020).

82. Кузнецова Е.М. Социальный контроль: сущность и методы реализации: книга о механизмах социального управления обществом: монография – Москва, Берлин: Директ-Медиа, 2014. 206 с.

83. Лашенко Р.М. Лекції по історії українського права. Прага : Наклад Укр. ун-ту в Празі, 1923. 146 с.

84. Леви - Стросс, К. Структурная антропология. Москва : Наука, 1985. 536с.

85. Леонтьев Д.А. От социальных ценностей к личным: социогенез и феноменология ценностей регуляции деятельности. *Вестник Моск. ун-та*. 1996, Сер. 14. С. 35-44.

86. Лич Э. Культура и коммуникация: Логика взаимосвязи символов. К использованию структурного анализа в социальной антропологии / пер. с англ. Москва : Издат. фирма «Восточная литература» РАН, 2001. 214 с.

87. Лоренц, К. Агрессия (так называемое «зло») / пер. с нем. Г. Швейника. СПб.: Амфора, 2001. 349с.

88. Лотман, Ю.М. О динамике культуры. *Ученые Записки Тарт. Ун-та*. 1984. Вып. 936. С. 5-22

89. Маланюк Є. Ф. Нариси з історії нашої культури. Київ : Обереги, 1993. 79 с.

90. Малиновский Б. Научная теория культуры. Москва: ОГИ, 1999. 380 с.

91. Малявин, В.В. Китайская цивилизация. Москва : Дизайн. Информация. Картография; Астрель; АСТ, 2001. 632.

92. Мамардашвили М.К. Введение в философию. СПб.: Азбука-классика, 2002. 832с.

93. Мельник Е.А. Ритуал як засіб створення стереотипів культурних форм спілкування та поведінки. *Гуманітарний часопис*. 2013. № 1. С. 62-67.

94. Мельничук В. Процес тривалий і болісний: Щодо проблеми гармонізації українського законодавства з європейським. *Політика і час*. 1996. № 4. С. 8 - 11.

95. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції : монографія. / Ю.М. Оборотов, А.П. Овчиннікова, В.В. Завальнюк та ін., за заг. ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. 420 с.

96. Мосс М. Очерк о природе и функции жертвоприношения / пер. с фр. Спб.: Евразия, 2000. 448 с.

97. Мосс М. Социальные функции священного. Санкт Петербург : «Евразия», 2000. 448 с.

98. Мусульманское право. Вопросы теории и практики / Отв. ред. Туманов В.А. Москва : Наука, 1986. 256 с.

99. Налуцишин В.В. Зародження філософсько-правових уявлень про соціальний контроль та його взаємозв'язок із правовим порядком у стародавньому Китаї. *Наше право*. 2017. С. 132–138.

100. Налуцишин В.В. Філософсько-правова парадигма соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку : дис. докт. юр. наук : 12.00.12. Львів, 2018. 403 с.

101. Нерсисянц В.С. Философия права : учебник для вузов. Москва : Изд-во Норма, 2000. 652 с.

102. Нечипуренко В.Н. Ритуал (опыт социально-философского анализа). Ростов-на-Дону : Изд-во Рост, ун-та, 2002. 279 с.

103. Нивня А.А. Ритуал в контексте символизации пространства. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2014. Вип. 2 (33). С. 104-111.

104. Нивня А.А. Эволюция ритуала от древности к современности. *Грані*. 2014. Том 17, № 6 (110). С. 48-54.

105. Нівня Г.О. Ритуал у ракурсі теорії соціальної комунікації. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2017. Вип. 2 (39). С. 70-76.

106. Нівня Г.О. Ритуалізація в юридичних процедурах. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 145(2). С. 118-121.

107. Новая философская энциклопедия. Москва : Мысль, 2010. URL: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/page/about>

108. Новик Ю.И. Психологический механизм правового регулирования: Структурно – функциональная характеристика. *Актуальные вопросы государства и права*. Минск, 1992. Вып. 1. С. 172 – 176.

109. Нора П. Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/vsemirnoe-torzhestvo-pamyati.html> (дата звернення: 01.12.2020).

110. Нора П. Проблематика мест памяти / Пер. с фр.: Дина Хапаева. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999, 328 с.

111. Оборотов Ю.М. Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права. *Право України*. 2010. № 4. С. 49 - 55.

112. Оборотов Ю.М. Юридична методологія як інноваційна сфера. *Правове життя сучасної України : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. Т. 1. С. 44 - 46.

113. Омельчук І.В. Теоретико-методологічний потенціал принципу плюралізму в гуманітарно-науковому дискурсі. *Філософія науки: традиції та інновації. Науковий журнал*. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2014. № 2 (10). 193 с.

114. Основные правовые системы современности : веб-сайт. URL: http://adhdportal.com/book_2531.html (дата звернення: 01.12.2020).

115. Памятники римского права. Законы 12 таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана / пер. С.Л. Утченко. Москва : Зерцало, 1997. 19 с.

116. Пасічник О.С. Теорія ритуалів переходу А. ван Геннепа: її зміст та верифікація на прикладі обрядів життєвого циклу : автореферат дис. на здобут. наук. ст. канд. філос. наук : 09.00.11. Київ, 2009. 16 с.

117. Петров М.К. Язык, знак, культура. Москва : Наука, 1991. 328 с.
118. Попович О.В. Особливості формування кримінальної субкультури: філософсько-правовий аспект: автореферат дис. на здобуття наук.ступеня канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2015. 21 с.
119. Правовая система Нидерландов / по редакции В.В. Бойцова. Москва : Издательство "Зерцало", 1998. 432 с.
120. Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / ред. А.Я. Сухарев. Москва. 2003. 976 с.
121. Правознавство: Терміни. Афоризми. Прислів'я / Упор. П.М. Рабінович, В.І. Ваксман. Львів, 1995. 94 с.
122. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. *Урядовий кур'єр*. 2016. 03 лют.
123. Психология : словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Политиздат, 1990. 494 с.
124. Пуларія Т.В. Особливості «жіночої» ініціації в українській народній казці. *Українознавство*. 2010. № 3. С. 162-167.
125. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: Навчальний посібник. Вид. 5-е, зі змінами. Одеса: Юридична література, 2002. 176 с.
126. Радбрух Густав. Философия права / пер. с нем. Москва: Междунар. отношения, 2004. 240 с.
127. Рене Д. Основные правовые системы современности. Москва : Прогресс, 1988. 496 с.
128. Рене Давид, Ж.-Спинози К. Основные правовые системы современности. Москва, 1999. 333 с.
129. Рыков С.Ю. Древнекитайская философия: Курс лекций. Москва: ИФРАН, 2012. 312 с.

130. Рязанов М.Ю. Співвідношення понять «правда» та «право» в слов'янській правовій культурі. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. №5. С. 214-218.

131. Рязанов М.Ю. Відродження слов'янської правової культури в Україні. *Право і суспільство*. 2015. № 6-2. С. 35-40.

132. Рязанов М.Ю. Слов'янські традиції становлення української державності. *Юридичний вісник*. 2015. № 2. С. 242-247.

133. Саидов А.Х. Юридическая типология и основные правовые системы современности: курс лекций. Нижний Новгород : Изд-во Нижегород, 1993. С. 49-84.

134. Серебро М.В. Образ современного государства как ценностно-нормативна модель. *Закон и жизнь*. 2015. № 4. С. 86–89.

135. Серебро М.В. Сутність та перспективи використання аксіологічного підходу в державознавстві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Юриспруденція. 2014. Вип. 1. № 11. С. 50-52.

136. Сеницына И. Е. Обычное право в современной Африке : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора юрид. наук : 12.00.01. Москва, 1992. 33 с.

137. Сирко М.В. Цивільний кодекс Франції 1804 року та його вплив на цивільне законодавство країн Європи (на прикладі Польщі та Румунії) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : 12.00.01. Львів, 2015. 23 с.

138. Системы права развивающихся стран. Становление и развитие национальных систем права стран Африки, освободившихся от британского колониализма / Отв. ред.: Корецкий В.М. Киев : Наук. думка, 1978. 276 с.

139. Скакун О.Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков : Консум, 2000. 704 с.

140. Столович Л.Н. Плюрализм в философии и философия плюрализма. Tallinn: Ingri, 2005. 336 с.

141. Сугрובה Ю.Ю. Соціокультурні традиційні утворення в сучасному міжкультурному співтоваристві. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури*. 2014. Вип. 32. С. 10-16.

142. Суровень Д.А. Возникновение права и источники права древней Японии. *Проблемы курса истории государства и права*. Екатеринбург: Изд-во УрГЮА, 2004. С. 198-226.

143. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А. В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристъ, 2001. 776 с.

144. Теория государства и права: Учебник для вузов / Под ред. проф. В. М. Корельского и проф. В. Д. Первалова. 2-е изд., изм. и доп. Москва: Издательство НОРМА, 2002. 616 с.

145. Теремцова Н.В. Природа правомірної поведінки людини (культура поведінки людини, механізм індивідуальної поведінки, антисупільна поведінка, конформістська поведінка). *Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право : збірник наукових праць*. 2010. № 2 (6). С. 167–170.

146. Тернер В. Символ и ритуал. Москва : Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1983. 277 с.

147. Тертичка В.В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. Київ: Основи, 2002. 750 с.

148. Тимків Я.І. Суть поняття та основні етапи розвитку концепції «глобального управління». *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Вип. 99. № 2. С. 290–297.

149. Тихомиров Ю.А. Теория компетенции. Москва: Юринформцентр, 2001. 352 с.

150. Токарська А.С. Комунікативна природа права і правової комунікації. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2011. № 1. С. 32–39.

151. Торговый Кодекс Франции. / Под ред. В.К. Пучинского, М.И. Кулагина. Москва, 1986. 116 с.

152. Торчинов Е.А. Пути философии востока и запада: познание запредельного СПб : "Азбука-классика". 2007. URL: <http://psylib.org.ua/books/torch02/index.htm> (дата звернення: 01.12.2020)..

153. Торчинов Е.А. Религии мира: Опыт запредельного. Психотехника и трансперсональные состояния. СПб : Центр "Петербургское Востоковедение", 1998. 384 с.

154. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов. Москва: Советская энциклопедия, 1983. 840 с.

155. Фонарюк О.Ю. Протиправна поведінка людини: філософсько-правовий фимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : 12.00.12. Львів, 2017. 20 с.

156. Харри Ю.Н. Номо Deus. Краткая история будущего Издательство «Синдбад», 2018. URL : <http://maxima-library.org/knigi/genre/b/428076?format=read> (дата звернення: 01.12.2020).

157. Хархалис У.М. Звичай, традиція, обряд, ритуал як форми відображення суспільних відносин. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Київ : Центр духовної культури, 2004. № 44. URL: https://www.filosof.com.ua/Jornel/M_44/Harhalis.htm (дата звернення: 01.12.2020).

158. Хома Н.М. Політичний перформанс як постмодерна форма соціального протесту. *Вісник НТУУ «КПІ»*. 2014. Вип. 1 (21). С. 18-22.

159. Хоткевич Гнат. Історія України. Київ : Генеза, 1992. 305 с.

160. Хохліна О.П. Особистість у контексті проблеми соціалізації аномальної дитини. *Корекційна педагогіка і психологія*. 2012. №33. С. 257–265.
161. Червонная Л. Плюрализм в социально-гуманитарном познании. *Общественные науки и современность*. 2002. №2. С.127–135
162. Чиркин В.Е. Государствоведение: учебник. Москва : Юристъ, 2000. 382 с.
163. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран: учебник. Київ: Наукова думка, 1997. 568 с.
164. Чуйко С.І. Видова та типологічна трансформація сучасних святково-обрядових заходів (на матеріалі Придніпровського регіону України) : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук культурології : 26.00.04. Харків, 2009. 20 с.
165. Шершеневич Г.Ф. Избранное. Москва : Статут, 2016. 496 с.
166. Шинкарев А.И. Социальный контроль в системе обеспечения правопорядка органами внутренних дел: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2006. 197 с.
167. Шкляр Л.Є. Право як атрибут національної культури: Українознавчий аспект. *Феномен української культури: Методологічні засади осмислення*. Київ : Фенікс, 1996. С 260 – 267.
168. Шукатка О.В. Аксіологічний підхід до формування культури здоров'я збереження майбутніх економістів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2012. С. 206–209.
169. Шульга А.М. Юридично-значуща поведінка особистості: поняття, основні ознаки. *Форум права*. 2012. С. 1100–1103.
170. Элиаде М. Аспекты мифа / пер. с фр. В. Большакова Москва : «Инвест - ПИП», СТ «ПИП», 1996. 240 с.
171. Юнг К. Душа и миф: шесть архетипов / пер. с англ. Киев : Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. 348 с.

172. Юнг К. Человек и его символы. / под общ. ред. С.Н. Сиренко. Москва : Серебряные нити, 1997. 368 с.
173. Юнг К.Г. Об архетипах коллективного бессознательного. *Вопросы философии*. 1988. № 1. С. 133.
174. Юридична енциклопедія / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998–2004. Т. 4: Н-П. 720 с.
175. Юркевич О.М. Герменевтична логіка в методології гуманітарного пізнання. *Культура України*. Серія : Мистецтвознавство. 2017. Вип. 57. С. 190-197.
176. Black D. The Mobilization of Law. *The Journal of Legal Studies*, 2 (1), 1973. С. 125–149.
177. Burkert W. Creation of the Sacred: Tracks of Biology in Early Religions. Cambridge (MA), 1996. XII, 255 с.
178. Cass R. Sunstein, "Social Norms and Social Roles," *96 Columbia Law Review*. 903 (1996) URL : https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=12456&context=journal_articles (дата звернення: 01.12.2020)..
179. Catherine M. Ritual : perspectives and dimensions. 1953. URL : <http://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2016/09/Ritual.-Perspectives-and-Dimensions-by-Catherine-Bell.pdf> (дата звернення: 01.12.2020)..
180. Confino A. Collective Memory and Cultural History: Problems of Method. *The American Historical Review*. Vol. 102, No. 5. 1997. URL : <https://www.jstor.org/stable/2171069?seq=1> (дата звернення: 01.12.2020).
181. Falkoff M. D., Knowles R. Toward a Limited-Government Theory of Extraterritorial Detention. *New York University Annual Survey of American Law*. 2007. Vol. 62. С. 637–654.
182. Farnell L. R. The evolution of religion: an anthropological study. London, New York, 1905. IX. 234 с.

183. Gilmour R.S., Jensen L. S. Reinventing Government Accountability: Public Functions, Privatization, and the Meaning of “State Action”. *Public Administration Review*. 1998. Vol. 58. No 3. C. 247–258.

184. Goldberg R. Performance Art: From Futurism to the Present. *Rev. and expanded ed. London*, 2001. 232 c.

185. Higgs R. Crisis and Leviathan: Critical Episodes in the Growth of American Government. New York: Oxford University Press, 1987. 350 c.

186. Ishwaran K. Tradition and Economy in Village India. *American Anthropologist*. 1967. URL : https://www.academia.edu/19588529/Tradition_and_Economy_in_Village_India_K_Ishwaran (дата звернення: 01.12.2020).

187. Jellinek G. Recht des modernen Staates. Bd. 1. Allgemeine Staatslehre. 1921. 486 c.

188. Keohane R. Power and Governance in a Partially Globalized World. London: Routledge, 2002. 313 c.

189. Krisch N. The Decay of Consent: International Law in an Age of Global Public Goods. *American Journal of International Law*. 2014. Vol. 108. No 1. C. 1–40.

190. Layne K., Lee J. Developing fully functional E-government: A four stage model. *Government Information Quarterly*. 2001. Vol. 18. No 2. C. 122–136.

191. Leach E. R. Culture and Communication: The Logic by which Symbols Are Connected. *An Introduction to the Use of Structuralist Analysis in Social Anthropology*. Cambridge, 1976. 105 c.

192. Leach E. R. Ritual. *International Encyclopedia of Social Sciences*. Vol. 13. Psyc. Samp. New York, 1968. C. 520-526.

193. Monter E.W. Ritual, Myth and Magic in Early Modern Europe. Athens, 1984. 184 c.

194. Radcliffe-Brown A. R. Structure and function in primitive society: essays and addresses. London, 1971, VII. 219 c.
195. Rappaport R.A. Ritual and Religion in the Making of Humanity. Cambridge, 2001, XXIII. 535 c.
196. Ryazanov M.U, Fedorov V.A., Kolodin D.A. Study of law students' professional readiness motivational component. *Наука і освіта*. 2018. №2. С. 174-179.
197. Smith J. Psychoanalytic Jurisprudence and the Limits of Traditional Legal Theory. *Canadian Perspectives on Legal Theory*. Toronto, 1991. С. 223 – 247.
198. Smith W.R. Lectures on the Religion of the Semites: the Fundamental Institutions. 3rd ed. London, 1927. 718 c.
199. Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. UNESCO. 2003. URL : <https://ich.unesco.org/en/convention> (дата звернення: 01.12.2020)..
200. Turner, V. W. Schism and continuity in an African Society. A Study of Ndembu Village Life. Manchester, 1957. С. 9 - 13.

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Караман М.В. Співвідношення ритуалу та судового ритуалу в соціальному регулюванні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 223-225.
2. Караман М.В. Ідентифікація права: ритуали в правовій сфері. *Актуальні проблеми Вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 1. С. 13-16.
3. Караман М.В. Роль ритуальної діяльності у процесі легітимації. *Visegrad journal on Human Rights*. Feb. 2020. № 1. С. 107-113.
4. Караман М.В. Взаємозв'язок ритуалів, норм закону та норм соціального регулювання. *Актуальні питання реформування правової системи України*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 6-7 липня 2018 р. Дніпро: ГО «Правовий світ», 2018. С. 12-15.
5. Караман М.В. Порівняльний аналіз ритуалів, норм закону та норм соціального регулювання. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 17 вересня 2018 р., Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 93-97.
6. Караман М.В. Антропологія права як інструмент пізнання правової спадщини. *Концептуалізація та використання правової спадщини* : матер. всеукраїнського кругл. столу онлайн, 26 грудня 2018 р. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2018. С. 21-25.
7. Караман М.В. Ритуали: соціальне та правове призначення. *Правове життя сучасної України*: у 2 т.: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 17 трав. 2019 р. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 134-137.

8. Караман М.В. Ритуали в правових системах Китаю та Японії. *Правове життя сучасної України* : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 15 травня 2020 р. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 136-138.

9. Караман М.В. Ритуали як стала поведінка в правовій сфері. *Тенденції розвитку та правовий образ сучасної держави* : Матеріали міжнар. круглого столу онлайн, 20 грудня 2019 р. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2019. С. 124-127.

10. Караман М.В. Роль присяги в процесі формування ціннісних орієнтирів адвоката. *Адвокатура: минуле, сучасність та майбутнє* : матер. X Міжнар. наук.-практ. конф., 6 листопада 2020 р., Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2020. С. 451-454.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ:

Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри загальнотеоретичної юриспруденції Національного університету «Одеська юридична академія» а також на всеукраїнських та міжнародних конференціях: «Актуальні проблеми реформування правової системи України» (м. Дніпро, 2018 р.), «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 2018 р.), «Концептуалізація та використання правової спадщини» (м. Одеса, 2018 р.), «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 2019 р.), «Тенденції розвитку та правовий образ сучасної держави» (м. Одеса, 2019 р.), «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 2020 р.), «Адвокатура, минуле, сучасність та майбутнє» (м. Одеса, 2020 р.).

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Ректор

Міжнародного гуманітарного університету,

доктор юридичних наук, доцент,

Заслужений юрист України

Громовенко К.В.

«22» листопада 2021 року

АКТ

**про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження на
здобуття наукового ступеня доктора філософії Карамана М. В.**

**за темою: «Ритуали в правовій сфері: загальнотеоретичне
та порівняльно-правове дослідження»**

**у навчальну та науково-дослідну діяльність
Міжнародного гуманітарного університету**

Акт складено комісією у складі:

Голова: директор Інституту права, економіки та міжнародних відносин,
кандидат юридичних наук, доцент Тицька Я.О.

Члени комісії:

- завідувач кафедри державно-правових дисциплін, доктор юридичних
наук, доцент Манько Д. Г.;

- доцент кафедри державно-правових дисциплін, кандидат юридичних
наук, доцент Згама А. О.

Комісією було проведено роботу по визначенню фактичного
впровадження результатів наукового дослідження Карамана М. В. у
навчальний процес та науково-дослідну діяльність Міжнародного
гуманітарного університету.

Комісія розглянула наукові публікації Карамана М. В.:

1. Караман М.В. Співвідношення ритуалу та судового ритуалу в соціальному регулюванні. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 6. С. 223-225.
2. Караман М.В. Ідентифікація права: ритуали в правовій сфері. Актуальні проблеми Вітчизняної юриспруденції. 2019. № 1. С. 13-16.
3. Караман М.В. Роль ритуальної діяльності у процесі легітимації. Visegrad journal on Human Rights. Feb. 2020. № 1. С. 107-113.
4. Караман М.В. Взаємозв'язок ритуалів, норм закону та норм соціального регулювання. Актуальні питання реформування правової системи України: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 6-7 липня 2018 р. Дніпро: ГО «Правовий світ», 2018. С. 12-15.

5. Караман М.В. Порівняльний аналіз ритуалів, норм закону та норм соціального регулювання. Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 17 вересня 2018 р., Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 93-97.
6. Караман М.В. Антропологія права як інструмент пізнання правової спадщини. Концептуалізація та використання правової спадщини : матер. всеукраїнського кругл. столу онлайн, 26 грудня 2018 р. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2018. С. 21-25.
7. Караман М.В. Ритуали: соціальне та правове призначення. Правове життя сучасної України: у 2 т.: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 17 трав. 2019 р. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 134-137.
8. Караман М.В. Ритуали в правових системах Китаю та Японії. Правове життя сучасної України : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 15 травня 2020 р. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 136-138.
9. Караман М.В. Ритуали як стала поведінка в правовій сфері. Тенденції розвитку та правовий образ сучасної держави : Матеріали міжнар. круглого столу онлайн, 20 грудня 2019 р. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2019. С. 124-127.
10. Караман М.В. Роль присяги в процесі формування ціннісних орієнтирів адвоката. Адвокатура: минуле, сучасність та майбутнє : матер. X Міжнар. наук.-практ. конф., 6 листопада 2020 р., Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2020. С. 451-454.

За результатами проведеної роботи комісією встановлено, що пропозиції, сформульовані у наукових працях Карамана М. В., впроваджено у навчальний процес та науково-дослідну діяльність Міжнародного гуманітарного університету, а висновки відносно того, що ритуали в правовій сфері формують і забезпечують існування цінностей, інтерпретацій та розумінь, які лежать в основі кожної системи правових норм, використовуються під час проведення лекційних та семінарських занять з навчальних дисциплін «Адміністративне право», «Проблеми теорії держави і права», «Юридична техніка й технологія».

Голова комісії:

директор Інституту права, економіки
та міжнародних відносин,
кандидат юридичних наук, доцент

Я. О. Тицька

Члени комісії:

завідувач кафедри державно-правових дисциплін,
доктор юридичних наук, доцент

Д. Г. Манько

доцент кафедри державно-правових дисциплін,
кандидат юридичних наук, доцент

А. О. Згама